

A Social History of Romanian Space: From the Beginning of Dacian state until the rise of Modernity

Brie, Mircea

Veröffentlichungsversion / Published Version

Monographie / monograph

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Brie, M. (2005). *A Social History of Romanian Space: From the Beginning of Dacian state until the rise of Modernity.*. Oradea: Univ. of Oradea Press. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-333438>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY Lizenz (Namensnennung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY Licence (Attribution). For more Information see:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Mircea Brie

O ISTORIE SOCIALĂ A SPAȚIULUI ROMÂNESC

*DE LA ÎNCEPUTURILE STATALITĂȚII DACICE PÂNĂ LA
ÎNTREZĂRIREA MODERNITĂȚII*

**Editura Universității din Oradea
2005**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BRIE, MIRCEA

**O istorie socială a spațiului românesc: de la începuturile
statalității dacice până la întrezărirea modernității / Mircea
Brie.**

Oradea: Editura Universității din Oradea, 2005

Bibliogr.

ISBN 973-613-759-7

94(398)

Tipar:
Metropolis SRL
Tel. 0788 845 160

*Dedic această carte soției mele
Simona*

CUPRINS

INTORDUCERE. Istoria socială – obiect și orientări istoriografice	9
<i>Repere ale istoriei sociale în istoriografia românească</i>	16
POPULAȚIA ȘI STRUCTURA SOCIALĂ ÎN DACIA	23
1. Societatea și arhitectura socială în Dacia preromană	26
1.1. Populația Daciei	29
1.1.1. Structura etno-lingvistică	30
1.1.2. Înfățișarea și îmbrăcăminte	31
1.1.3. Viața cotidiană. Principalele ocupații	32
1.2. Structurile sociale	42
1.2.1. Aristocrația	42
1.2.2. Oamenii liberi	47
1.2.3. Sclavia la geto-daci	49
1.2.4. Femeia în societatea geto-dacă	51
2. Structuri social-economice și juridice în Dacia romană	53
2.1. Populația – autohtoni și coloniști	54
<i>Autohtonii</i>	54
<i>Coloniștii</i>	57
2.2. Dreptul roman și structurile social-juridice	59
<i>Ordinul senatorial</i>	61
<i>Ordinul cavalerilor</i>	61
<i>Plebea</i>	61
<i>Sclavii</i>	62
2.3. Caracterizarea structurilor sociale în Dacia Romană	62
2.4. Tipuri de comunități umane în Dacia Romană	67
2.4.1. Comunitățile teritoriale	68
<i>Coloniile</i>	69
<i>Municipiile</i>	70
<i>Canabae</i>	71
<i>Pagus</i>	72
<i>Vicus</i>	72
<i>Alte așezări</i>	73
2.4.2. Comunitățile economico-sociale	74
<i>Obștea sătească</i>	74
<i>Colegiile</i>	75
2.4.3. Comunitățile religioase	76
2.5. Câteva trăsături ale vieții cotidiene	77
3. Tendințe sociale în spațiul dobrogean (secolele II – VI)	80

4. Populația și noua ordine socială în Dacia postromană.....	84
4.1. Populația autohtonă după retragerea aureliană	86
4.2. Răspândirea creștinismului la daco-romani	90
4.3. Populațiile migratoare și contactul cu autohtonii (secolele I – VIII)....	93
<i>Sarmații-iazigi</i>	95
<i>Vandalii</i>	96
<i>Goții</i>	96
<i>Hunii</i>	98
<i>Gepizii</i>	100
<i>Avarii</i>	102
<i>Slavii</i>	104
<i>Bulgarii</i>	106
SOCIETATEA FEUDALĂ ROMÂNESCĂ	109
1. Începuturile feudalității românești	109
1.1. Realități demografice. De la așezarea maghiarilor în Pannonia la invazia mongolă.....	111
1.1.1. Maghiarii și pătrunderea acestora în Transilvania. Secuii și colonizarea sașilor	112
<i>Secuii</i>	115
<i>Colonizarea sașilor</i>	117
<i>Cavalerii teutoni în Țara Bârsei</i>	121
<i>O nouă încercare eșuată. Cavalerii ioaniți</i>	123
1.1.2. Pecenegii, uzii și cumanii. Marea invazie tătaro-mongolă.....	123
<i>Pecenegii</i>	123
<i>Uzii</i>	125
<i>Cumanii</i>	125
<i>Marea invazie tătaro-mongolă</i>	127
1.2. Societatea rurală. Obștea sătească	130
1.3. Cristalizarea relațiilor feudale.....	134
1.3.1. Originea boierimii în spațiul românesc	138
<i>Originea slavă a boierimii</i>	139
<i>Rolul cumanilor în procesul de constituire a boierimii de la sud și răsărit de Carpați</i>	142
1.3.2. Statutul social-economic și juridic al cnezilor	143
2. Statul medieval românesc. Instituționalizarea feudalității	147
2.1. Organizarea instituțională	148
2.1.1. Domnia și structura puterii	149
<i>Adunarea stărilor</i>	153
<i>Sfatul domnesc</i>	155
2.1.2. Organizarea administrativă	156
2.1.3. Organizarea judecătorească	157
2.1.4. Organizarea militară	160

<i>Oastea de pace</i>	160
<i>Oastea de război</i>	162
2.1.5. Organizarea bisericească	163
2.1.5. Organizarea fiscală	166
2.2. Lume rurală – lume urbană. Tipuri de aşezări umane	168
2.2.1. Satul şi lumea rurală	169
<i>Originea satelor</i>	170
<i>Organizarea socială a satelor</i>	172
<i>Tipologia satelor</i>	175
2.2.2. Târgurile şi oraşele	177
2.3. Structurile sociale	183
2.3.1. Starea socială în Ţara Românească şi Moldova	184
2.3.1.1. Boierimea	185
2.3.1.2. Ţărănimia	188
2.3.1.3. Robii	190
2.3.1.3. Orăşenii	191
2.3.1. Starea socială în Transilvania	191
2.3.1.1. Structura clasei nobiliare	192
2.3.1.2. Ţăranii	194
<i>Ţărănimia liberă</i>	195
<i>Categoriile ţărăneşti intermediare</i>	198
<i>Ţărănimia dependentă</i>	200
2.3.1.3. Robii	202
2.3.1.4. Orăşenii	204
2.4. Conflictul social şi normele de reglementare a raporturilor sociale	204
2.4.1. Fuga	205
2.4.2. Haiducia	206
2.4.3. Împotrivirea colectivă în faţa legii	207
2.4.4. Răzbunarea ţărănimii	208
2.4.5. Revoltele şi răscoalele ţărăneşti	208
2.4.6. Câteva reglementări juridice privitoare la raporturile feudale	213
2.5. Viaţa cotidiană	217
<i>Gospodăria şi locuinţa</i>	217
<i>Vestimentaţia</i>	218
<i>Alimentaţia</i>	219
<i>Ingrijirea sănătăţii</i>	219
<i>Familia</i>	220
<i>Măsurarea timpului</i>	221

REALITĂŢI SOCIALE ÎN PERIOADA PREMODERNĂ

(SEC. XVII – XVIII)	222
1. Cadrul demografic general	222
<i>Dinamica demografică</i>	223

<i>Populația orașelor</i>	226
<i>Colonizarea șvabilor</i>	227
2. Structuri sociale (secolul XVII)	228
2.1. Cazul Țării Românești și Moldovei.....	229
2.1.1. Boierimea	229
2.1.2. Starea țărănimii	231
<i>Țăranii liberi</i>	231
<i>Țăranii cu învoială</i>	233
<i>Țăranii dependenți</i>	233
2.1.3. Orășenii	235
2.1.4. Țiganii, robii.....	235
2.2. Stări sociale în Transilvania.....	236
2.2.1. Nobilimea.....	236
2.2.2. Statutul social al preoților.....	238
2.2.3. Țărănimea.....	239
3. Mutații cu implicații sociale în statutul Principatelor Române	241
3.1. Instaurarea regimului habsburgic în Transilvania.....	241
3.1.1. Unirea cu Biserica Romei.....	244
3.2. Domniile fanariote. O nouă politică turcească pentru Țara Românescă și Moldova.....	249
4. Reformism și modernizare în secolul Luminilor	252
4.1. Reformele lui Constantin Mavrocordat	252
<i>Reforma fiscală</i>	253
<i>Reforma militară</i>	254
<i>Reforma administrativă</i>	255
<i>Reforma judecătorească</i>	255
<i>Reforma socială</i>	256
4.2. Reformismul social terezian în Transilvania	258
4.3. Iosefinismul și politica de reforme sociale	261
5. Câteva aspecte ale vieții sociale în secolul al XVIII-lea	264
5.1. Boierii vechi și cei noi.....	264
5.2. Expresia iobăgiei transilvâne reflectată în contextul răscoalei lui Horea (1784).....	268
5.3. Situația preoțimii române în Transilvania.....	274
<i>Nivelul pregătirii preoților</i>	275
<i>Condiția socială și materială a preoților</i>	277
5.4. Bărbatul și femeia în societatea rurală tradițională.....	279
<i>Căsătoria – nașterea familiei</i>	279
<i>Relația dintre soț – soție</i>	281
BIBLIOGRAFIE GENERALĂ	284

INTORDUCERE

Istoria socială – obiect și orientări istoriografice

Veritabilii „părinți fondatori” ai istoriei sociale sunt, în concepția lui Ernest Labrousse¹, Marc Bloch și Georges Lefebvre, asta pentru că ei au pus în centrul lucrărilor lor istorice chestiunea „grupului social”. Această idee centrală fiind de altfel liantul dintre economic, social și mental. Ordinea economic – social – mental contează deoarece, economicul este cel care dă un impuls mișcărilor de ansamblu la nivelul societății, iar socialul duce la formarea mentalului. Căci „socialul este totdeauna în urma economicului, iar mentalul în urma socialului”². Din această perspectivă istoria socială este „dialogul dintre economic, social și mental, dar unde socialul este elementul fundamental”³. Pornind de la această structură, istoria socială este o știință auxiliară celorlalte „istorii”, și asta în măsura în care faptele sociale sunt cauzate de alte fapte. Ea este foarte dependentă de celelalte ramuri ale istoriei, neputându-se izola de ele, asta cu toate că istoria socială este o branșă separată, specială, precum istoria dreptului, a economicului sau a costumelor.

Deși diverse forme ale socialului apar în scrierile istoricilor încă din antichitate, istoria socială, în sensul cunoscut astăzi, este de dată mult mai recentă, de la începutul secolului al XX-lea, mai ales după dezvoltarea științelor pozitive. Cea mai reprezentativă școală de istorie

¹ A se vedea studiul introductiv la volumul colectiv coordonat de către Ernest Labrousse, *L'Histoire sociale. Sources et méthodes*, Paris, 1967, p. 4

² Gérard Noiriel, *Les enjeux pratiques de la Construction de l'objet. L'exemple de l'immigration*, în *Histoire sociale, histoire globale?*, volum colectiv coordonat de către Christophe Charle, Paris, 1993, p. 106

³ Christophe Charle, studiu introductiv la *Histoire sociale, histoire globale?*, ..., p. 17

socială este cea franceză, fără însă a fi singura care abordează acest subiect.

În spațiul francez, încă din primele decenii ale secolului XX se pot observa două tendințe: prima, de a forma centre istoriografice, adevărate școli de istorie socială, în care munca să fie rațional organizată și repartizată între colaboratori; a doua, pregătirea de mari lucrări colective, de sinteză, atât la nivel național, cât și la nivel global, universal.

Două școli s-au afirmat în istoriografia franceză⁴, respectiv: *Centre de Synthèse* – condusă de către Henri Berr; și *l'École des Annales* – unul din liderii de seamă al acesteia a fost Fernand Braudel.

În cadrul primei școli, Henri Berr, în anul 1900, pune bazele *Revue de synthèse historique*. Istoricul francez se ridică împotriva istoriei pozitivistice, precizând faptul că istoricul trebuie să introducă în munca sa preocupările sociale, să studieze faptele social-politice, morale, juridice⁵. Pentru Henri Berr istoria este punctul de convergență natural al tuturor disciplinelor care au ca obiect studiul comparativ al societăților⁶. Această revistă, până acum, a ajuns la a patra serie, în cadrul fiecăreia centrul preocupărilor fiind unul nou, cu toate aceste ea a evoluat, prin Henri Berr, spre o „istorie intelectuală”⁷.

Cea de-a doua școală, *l'École des Annales*, se ridică împotriva istoriei evenimentistice. În 1929, au fost puse bazele revistei *Annales*

⁴ Aceste două școli s-au dovedit a fi capabile să grupeze o mare parte a istoriografiei franceze, dar și să influențeze, într-o manieră foarte directă, pe mulți dintre istoricii europeni, și nu numai. De asemenea, am dori a face precizarea că aceste școli și-au câștigat, prin tradiția deceniilor scurse de la întemeierea lor, poziția de catalizatori ai scrisului social. Adesea, alături de istorici îi găsim, în interiorul acestor curente istoriografice, și pe demografi, economiști, sociologi, geografi, politologi, psihologi, lingviști, statisticieni, etc.

⁵ Din această perspectivă viziunea lui Henri Berr se apropie de sociologia lui Emile Durkheim.

⁶ Aici deja concepția istoricului francez intra în competiție cu sociologia, care își revendica ea statutul de „regină a științelor sociale”.

⁷ Alexandru Zub, *Istoriografia română și ascensiunea istoriei sociale*, în volumul colectiv *Noi perspective asupra istoriei sociale în România și Franța*, coordonat de către Alexandru-Florin Platon, Cristina Oghină-Pavie și Jacques-Guy Petit, Iași, 2003, p. 25

*d'histoire économique et sociale*⁸, având ca fondatori pe Marc Bloch și Lucien Febvre. În jurul revistei, fondatorii „au dezvoltat o școală de prestigiu, poate cea mai fecundă din secolul XX”⁹. Pentru Lucien Febvre, istoricul nu trebuie să descopere cadavre, vestigii și să le fotografieze, istoricul trebuie să nască istorie. Pentru atingerea acestui deziderat istoricul francez introduce ca metodă de lucru „intervenția istoricului în raport cu evenimentul”. Istoricii *Annalelor* nu se opresc doar la a reda ceea ce este scris în document, ei fac loc și unei analize calitative, fără să neglijeze însă cantitativul. Ei se folosesc de tot felul de metode ajutătoare; analizează mediul geografic, au în vedere tot ceea ce aparține omului, încercând a surprinde societatea, forma acesteia, maniera de a trăi. Prin această metodă, de a aduce în sprijinul istoriei alte dovezi, socotine neistorice, se face o asociere între istorie și celelalte științe, în special cele sociale.

Lucian Febvre spunea că „istoria este socială prin definiție” și că „aceasta nu poate fi decât socială”¹⁰. Fernand Braudel aprofundează această idee afirmând că „istoria este studiul socialului, a întregului social, trecut și prezent, unul de altul inseparabil”¹¹. Afirmția lui Braudel este cât se poate de interesantă, ea rezumându-se, în fond, la relația timp = istorie = social = realitate, fapt remarcat într-o mare măsură și de către sociologul Emile Durkheim¹² (istoria socială intrând prin urmare într-o competiție cu sociologia pentru determinarea și definirea obiectului de studiu).

Școala *Annalelor* a deschis larg drumul istoriei sociale. A integrat istoriei umanității „latura ei fundamentală”, istoria socială și economică, le-a integrat pe acestea în istoria politică și, în general, în

⁸ Revista a purtat acest nume până în 1939, *Annales d'Histoire sociale* – până în 1942, *Mélanges d'Histoire sociale* – până în 1944, *Annales d'Histoire sociale* – în 1945, iar din 1946 – *Annales. Economies. Société. Civilisations*.

⁹ Apud Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 24

¹⁰ A se vedea Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953

¹¹ Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 92

¹² Emile Durkheim, *Les règles de la et méthode sociologique*, Paris, 1981, p. 3

istoria civilizațiilor, ale căror dimensiuni spațiale și temporale le-a lărgit în această direcție considerabil.¹³

Toți aceia care recunosc și folosesc metodele istorie sociale ajung la o primă remarcă importantă: toate domeniile istoriei sunt cuprinse într-o istorie tradițională, „născută dintr-o istorie socială”¹⁴. Istoria evenimentială, inclusiv cea a marilor războaie și bătălii, este indispensabil legată de mediul economic și social. Din această perspectivă adevărată, istorie evenimentială își regăsește legitimitatea în abordarea socială. Pe de altă parte, concretul social ascunde în lăuntru lui în totdeauna o devenire istorică după cum succesiunea fenomenelor sociale se subordonează unor legități istorico-sociale¹⁵.

Remarcăm necesitatea de a pune câteva jaloane. Într-o primă direcție, istoria socială traduce pentru început o stare de spirit, o voluntaritate. Citind lucrarea lui Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (1949), Lucien Febvre scria că istoria trebuie să se facă „cu ceea ce este și era omul, exprimând omul, semnificația prezentă, activitatea, plăcerea și modalitățile de a fi om”¹⁶. Dar care om? Fără îndoială nu individul cu trăsături specifice și care face obiectul unei excepții. Istoria socială abordează omul, și s-a atașat de el, ca membru al unui grup social și socialmente determinat. Tot Lucien Febvre, rectificând, precizează faptul că istoria socială nu studiază omul, „niciodată omul”, ci ea studiază „societatea umană, grupurile organizate”¹⁷. Din această perspectivă istoricul francez încearcă să sublinieze necesitatea integrării istoriei evenimentiale într-o istorie totală, în care omul să fie văzut ca membru al unui grup social și al unei societăți umane.

A doua direcție, la acest nivel, istoria socială demarează esențialmente descriptiv. În cadrul unui timp scurt, la nivelul acestor

¹³ Aurel Răduțiu, *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Cluj-Napoca, 1973, p. 12

¹⁴ Albert Soboul, *Description et mesure en histoire sociale*, în *L'Histoire sociale. Sources et méthodes*, ..., p. 9

¹⁵ Aurel Răduțiu, *op. cit.*, p. 5

¹⁶ Apud Albert Soboul, *op. cit.*, p. 10

¹⁷ A se vedea Lucien Febvre, *Le terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, Paris, 1922

micro-istorii, care își plasează obiectul de studiu asupra evenimentelor și indivizilor, istoria socială încearcă să descrie apropierea și reacțiile dintre oameni și grup, reacția individului în fața presiunii sociale, dar și aceea a mediului la unele acte cu caracter individual. Regăsindu-și dimensiunea socială, individul și evenimentul capătă toată semnificația lor istorică.

Plecând de la această a doua direcție, „istoria socială nu este doar o stare de spirit”, ea se vrea a fi o disciplină particulară în interiorul științelor istorice¹⁸. În acest sens mult mai precis, ea își propune să studieze societatea și grupurile sociale care o constituie, în structura lor, ținând cont de contextul și conjunctura diferitelor evenimente, dar și urmărind ciclicitatea diferitelor manifestări pe o lungă perioadă de timp. Aceasta presupune deplasarea metodică de la un stadiu descriptiv, necesar, la măsurări, la un stadiu cantitativ.

Istoria socială încearcă să caute în tehnica folosirii numerelor mijlocul prin care să depășească studiul contingentelor individuale și conjuncturale, pentru a construi lucruri mult mai generale, caracterizând grupul social sau lunga durată¹⁹. Acest efort, pentru a da un sens multitudinii de evenimente, pune istoricul în fața a două chestiuni: 1. sunt oare disponibile surse de informare suficiente pentru a construi această imagine generală, valabilă pentru o perioadă mai mare?; 2. în ce măsură sunt fiabile aceste documente?

Plecând de la aceste deziderate, istoria socială nu se mai poate acum dispensa de sociologie, antropologie, demografie, geografia umană, științele politice, teoria culturii, etc., în același timp ea a ajuns să cointereneze și alte discipline, cum ar fi teoria comunicării, geopolitica, relațiile internaționale, sociolingvistica, psihologia socială, istoria religiilor, având de-a face cu o „tendință spre totalitate”²⁰.

L'École des Annales a promovat o nouă orientare de cercetare istorică, respectiv aceea a economicului și socialului, nicidecum nouă, și

¹⁸ Albert Soboul, *op. cit.*, p. 11

¹⁹ Alain Desrosière, *Comment faire des choses qui tiennent. Histoire sociale et statistiques*, în *Histoire sociale, histoire globale?*, ..., p. 23

²⁰ Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 23

unde socialul nu era considerat, cum s-a crezut ulterior, doar un apendice al economicului²¹.

Istoria economică sau cea culturală sunt domenii istorice clar delimitate de către metodologia distinctă pe care o folosesc de mult timp. Pentru a-și marca locul în domeniul istoriografic istoria socială trebuie să înțeleagă rolul deosebit jucat de către inovațiile metodologice; ea fiind disciplina în care „omul se află în dialog” cu alte sectoare, studiate de către diferite discipline istorice²².

În ultima perioadă istoria socială a evoluat în direcția unei noi paradigme, prin analogie cu alte științe, spre micro-istoria socială. Studiul istoriei sociale nu se poate limita la acest nivel, ea fiind în fond „o macro-istorie a microfenomenelor sociale”²³. Micro-istoria socială arată faptul că ierarhia, distanțele sociale, tendințele de conflict sunt totdeauna în schimbare, sunt relative și în concurență într-un anumit moment de timp. Micro-istoria socială a scos la lumină importante colecții de date ce pot fi folosite pentru a desemna grupele și clasele de indivizi, pentru a stabili ierarhii, nu numai valori descriptive, ci și momente sau medii specifice ale existenței umane. Abordând socialul la nivel micro sau macro, istoria socială se află în fața unei dificultăți majore, respectiv posibilitatea de divizare, în funcție de cele două curente, „o parte fiind preocupată de marile curente, cealaltă de studiile de caz pe scară mică”²⁴.

În 1932, a apărut lucrarea lui François Simiand, *Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie*; în 1933, aceea a lui Ernest Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*; în 1934, aceea a lui Earl Hamilton, *American treasure and the price revolution in Spain, 1500 – 1650*. Aceste lucrări au pus accentul pe istoria cantitativă, necesară în explicarea și reconstituirea cifrelor, a seriilor omogene și continui. De asemenea, ele evidențiază și insuficiența metodei monografice, descriptive și discontinue. La acest

²¹ Albert Soboul, *op. cit.*, p. 11 – 12

²² Christophe Charle, *Micro-histoire sociale et macro-histoire sociale. Quelques réflexions sur les effets des changements de méthode depuis quinze ans en histoire sociale*, în *Histoire sociale, histoire globale?*, ..., p. 45

²³ *Ibidem*, p. 52 – 53

²⁴ Peter Burke, *Istorie și teorie socială*, București, 1999, p. 31

nivel, istoria socială, ca o istorie cantitativă, aflată în strânsă legătură cu științele și metodologia sociologică, este condiționată de datele numerice utilizate pentru crearea „omului social”, a omului specific grupului, a comunității.

Pe de altă parte, istoria socială poate fi abordată și din perspectiva istoriei structurale. Ea poate fi definită ca fiind o istorie a structurilor sociale. În 1924, Georges Lefevre publică lucrarea *Paysans du Nord pendant la Révolution française*; în 1942 a apărut, sub coordonarea aceluiași Georges Lefevre, volumul colectiv *La bourgeoisie française de la fin de l'Ancien Régime à la Restauration*; apoi în anul 1955, la Roma, a apărut volumul colectiv *Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles (1700 – 1850)*. Aceste studii, și multe altele, au încercat să definească structurile sociale, care ne apar drept „ansambluri organice de raporturi și coerență”²⁵, din punct de vedere economic, social și psihologic.

O abordare a structurilor sociale din perspectiva istorică implică studiul unei perioade mari de timp. În această perioadă trebuie analizate toate aspectele, așa încât să putem stabili toate determinismele social-economice și culturale ce stau la baza stratificării sociale. „Timpul folosit rău e un vehicul foarte lung”, sublinia Fernand Braudel²⁶. Istoria socială, potrivit concepției lui Georges Duby, își propune să se desprindă de „accidente de suprafață, de aceste mici bule care sunt evenimentele, pentru a sonda grosimea, adâncimea, intrând pentru aceasta în ritmurile de foarte lungă durată, și în aceste mari străfunduri unde nimic nu pare să se schimbe”²⁷.

Din perspectiva cantitativă, pentru stabilirea grupurilor sociale, a puterii și influenței claselor sociale, este necesar ca istoria socială să țină cont, să apeleze chiar, la disciplinele învecinate, cum ar fi

²⁵ Albert Soboul, *op. cit.*, p. 14

²⁶ Fernand Braudel, *Histoire et sciences sociales: La long durée*, în *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, Paris, 1958, p. 725

²⁷ Apud Barbu Ștefănescu, *Tehnica agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, vol. I, Oradea, 1995, p. 40

demografia și istoria economică – asta în primul rând pentru caracterul lor de disciplină de sinteză.

La nivel structural istoria socială nu este doar o știință cantitativă. Faptele sociale sunt măsurabile evident, în același timp, ele pot fi și apreciate sau sortate calitativ. Studiind repartitia proprietății sau a exploatarei funciare, statisticienii sau economiștii utilizează esențialmente datele numerice, suficient exprimate în hectare. Pentru o apreciere mai apropiată de realitatea socială, istoricul este tentat să folosească și alte criterii. El adesea măsoară proprietatea funciară prin prisma raporturilor și schimbărilor feudale, a dependențelor juridice. Exploatarea funciară, domeniul feudal, de exemplu, este o „adevărată cultură”, pământul formează oameni, caractere²⁸. De asemenea, istoricul folosește metoda descriptivă pentru a determina evoluția diverselor categorii sociale, dar și a mecanismelor sociale din interiorul unei comunități. Apoi munca și producția conduce la formarea unor entități sociale relative în timp și spațiu.

Repere ale istoriei sociale în istoriografia românească. Nu ne propunem cu această ocazie să epuizăm acest subiect. Considerăm însă necesar să prezentăm cititorului orizontul a ceea ce înseamnă scrisul social în istoriografia românească, importante orientări istoriografice care au contribuit la cunoașterea istoriei sociale a spațiului locuit de români. Am dori să aruncăm o privire sumară asupra istoriografiei vieții sociale, mult mai veche decât însăși istoria socială, ca disciplină.

Formarea, ca preocupare istorică în cadrul istoriografiei românești, a istoriei sociale a fost posibilă, cu toate vicisitudinile acestui proces. Grăitor, în acest sens (deși nu știm cât de conștient a fost de ceea ce simțim noi astăzi), este ceea ce spunea Aurel Răduțiu referitor la faptul că „o epocă istorică poate fi judecată după felul în care ea însăși apreciază alte epoci istorice, o istoriografie se definește la rândul său prin felul în care își cristalizează conceptele, le transmite și le primește de la o etapă la alta a dezvoltării sale”²⁹.

²⁸ Albert Soboul, *op. cit.*, p. 18

²⁹ Aurel Răduțiu, *op. cit.*, p. 21

Parcurgând literatura istorică a vieții sociale, scrisă pe parcusul ultimelor sute de ani, integrată adesea în sinteze istorice, nu se poate să nu remarcăm temele majore supuse dezbaterii, și anume: problema originii proprietății pământului, evoluția raporturilor de proprietate agrară, structura socială a populației sau mișcările sociale.

Este evident faptul că în istoriografia românească nu există o istorie socială a României, ci avem doar istorii sectoriale. Țăranii, mișcările țărănești, muncitorii și mișcările muncitorești (mai ales în anii postbelici), boierimea, burghezia ori Biserica s-au regăsit în preocupările mai multor istorici români. Adesea aceste studii s-au făcut în mod partizan, fiind scrise într-o manieră subiectivă. Primele noastre scrieri istorice referitoare la viața socială au fost scrise de către cărturarii proveniți din rândul „elitelor”. Cum vedea un boier societatea țărănească? Cum se vedea pe sine? Sau, în perioada „democrației muncitorești” cum erau văzute categoriile din vârful ierarhiei sociale? Lăsăm la dispoziția fiecăruia dreptul de judecată, inclusiv asupra obiectivității propriei noastre abordări, care vrând, nevrând este influențată de tendințele actuale ale istoriografiei.

În spațiul românesc, studii și cercetări concrete și consistente, s-au întreprins încă din secolul al XIX-lea, iar de atunci bibliografia vieții sociale s-a îmbogățit considerabil³⁰. Preocupări de istorie socială pot fi remarcate în spațiul românesc încă din secolul al XVII-lea, la cronicarii moldo-munteni, mai ales la Dimitrie Cantemir, al cărui *Descriptio Moldaviae* „constituie deja un reper notabil pe această linie”³¹. Cantemir ne dă primele informații referitoare la structura socială, el construiește chiar și o teorie cu privire la originea categoriilor sociale descrise (boierimea – nobilimea, țărănimea liberă – răzeșii, țărănimea aservită – vecinii, orășenii – cetățenii, Țigani robii).

În dezvoltarea istoriografiei românești *cronica* reprezintă o formă a scrisului istoric caracteristică culturii feudale. Primele cronici au fost scrise la curțile domnitorilor munteni și moldavi. O astfel de cronică a fost scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare, iar în Țara Românească, cea scrisă în timpul domniei lui Radu cel Mare, continuată

³⁰ Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 25

³¹ *Ibidem*, p. 26

apoi la curtea lui Neagoe Basarab³². Cronica boierescă, operă personală, independentă de curtea domnească, este o nouă modalitate a scrisului istoric, caracteristică secolelor XVII – XVIII. Cronica lui Grigore Ureche se ocupă de viața domnilor și lucrurile lor. Astfel de preocupări au și Miron Costin sau Ion Neculce, ai căror eroi sunt domnii, membrii familiei domnești, boierimea mare, dar și alți boieri.

De asemenea, cărturarii ardeleni, obsedați în mare măsură de ideea națională, au manifestat preocupări pentru domeniul social. Transilvania în epoca lui Inochentie Micu, a răscoalei lui Horea, a reformismului iosefinist, a Supplexului este îmbibată răscolitor nu numai de idealurile de dreptate politică și națională, ci și de idealurile de dreptate socială. Cărturarul iluminist ardelean se apropie, prin scris, de suferințele celor de jos, le înțelege, se străduiește să le îndrepte. Reprezentanții Școlii Ardelene (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ion Budai Deleanu)³³ sunt promotorii unui scris puternic impregnat cu elemente ale vieții sociale.

Cu toate preocupările sale sociale, istoriografia iluministă nu a putut duce la o specializare a cercetărilor de istorie socială, la o delimitare a interesului numai la acest domeniu. În spațiul românesc ideea de istorie socială și-a făcut locul în istoriografie odată cu ideea de revoluție. Inovația aparține ideologiei burgheze. Momentul istoric care conduce la cristalizarea acestor forme s-a petrecut între anii 1815 -1830, dacă ne referim la spațiul francez, și în preajma revoluției de la 1848, în spațiul românesc. Noua școală ia forma romantismului istoriografic, ce se caracterizează prin noua filozofie a istoriei, în centrul căreia se găsește ideea că „transformările societăților sunt de natură socială”³⁴.

Mihail Kogălniceanu³⁵, Nicolae Bălcescu³⁶, Alexandru Papiu Ilarian³⁷, Bogdan Petriceicu Hasdeu³⁸, George Barițiu³⁹, Ioan Pușcariu⁴⁰,

³² Aurel Răduțiu, *op. cit.*, p. 26

³³ A se vedea în primul rând *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor* a lui Samuil Micu, *Hronica* lui Gheorghe Șincai sau *Istoria pentru începuturile românilor în Dachia*, a lui Petru Maior

³⁴ Aurel Răduțiu, *op. cit.*, p. 46

³⁵ Între operele istoriografice cu conținut social amintim: *Istoria* (1837), *Histoire de la Valachie* (Berlin, 1837), *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională* (1843), *Despre civilizație* (1845), *Despre starea soțială a*

Nicolae Densușinu⁴¹ și mulți alți istorici din epoca s-au preocupat deopotrivă de istoria narativă, de cea evenimentială, cât și de cea „filosofie socială”⁴², necesară cunoașterii societății.

muncitorilor plugari (1846), *Dorințele partidei naționale* (programul revoluționar din Moldova, 1848), *Letopisețele Țării Moldovei* (editate în 1852), etc.

³⁶ Semnificative sunt în acest sens lucrările: *Puterea armată și arta militară* (Iași, 1844), *Prospectul* (la „Magazin istoric pentru Dacia, 1845), *Cuvânt preliminar despre izvoarele istoriei românilor* (1845), *Filosofie socială* (1846), *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri* (1846), *Despre împrăștierea țăranilor* (1848), *Reforma socială la români* (1850), *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul* (1850), *Mersul Revoluției în istoria românilor* (1850), etc.

³⁷ Remarcăm *Istoria românilor din Dacia Superioară* (alcătuită la scurtă vreme după revoluția de la 1848, concepută în șase volume, patru urmând a trata chiar revoluția ardeleană).

³⁸ Publică lucrarea *Ion Vodă cel Cumplit* (1865), dar și numeroase studii referitoare la obiceiurile juridice, relațiile dintre clasele sociale, istoria armatei, dreptului, religiei, economiei, literaturii sau artelor.

³⁹ Principala scriere istorică a acestuia a fost publicată abia spre sfârșitul carierei sale, în 1889 – 1891, purtând titlul de *Părți alese* (o lucrare a Transilvaniei în trei volume). Alte studii sunt: *Despăgubirea proprietarilor. Legile agrare* (1848), *Iobăgia în secuime* (1868), *Despre belul civil din anii 1437 – 1438* (1873), *Iobăgie veche și iobăgie nouă* (1876), *Urbăriile din Transilvania* (1876), *Transilvania (Iobăgia nouă)* (1877), *Despre servitute sau sclavie* (1880), *Locuitorii cultivatori de pământ în Ungaria și Transilvania* (1883), *Studiul istoric asupra raporturilor agrare din Ungaria și Țările adnexe* (1884), *Horia, Cloșca și Crișan* (1884), etc.

⁴⁰ Prima lucrare mai importantă a acestuia a fost *Comentariu la Prea Înalta Patentă din 21 iunie 1854 pentru Ardeal lucrat pentru poporul român* (Sibiu, 1858, 2 volume), a mai publicat lucrările: *Date istorice privitoare la familiile nobile române* (Partea 1-2, Sibiu, 1892 – 1895), *Fragmente istorice. Despre boierii din Țara Făgărașului* (1907), dar și altele.

⁴¹ Acesta publică lucrări de istorie socială precum: *Monumente pentru istoria Țării Făgărașului* (București, 1885), și-a legat apoi numele de cunoscuta colecție *Hurmuzaki*, în care a publicat între 1887 – 1897 șase volume însumând mii de documente externe pentru perioada 1199 – 1575. Cea mai importantă lucrare a lui, rămasă nefinalizată, a fost *O istorie a poporului român de la origini până la întemeierea Principatelor*.

⁴² Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 26

Preocupări pentru descifrarea fenomenelor social-demografice putem identifica, în Transilvania, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când în mediul intelectual românesc transilvănean sunt încurajate scrierea de monografii. Printr-un apel, publicat în „Familia” (1892)⁴³, se insistă pentru realizarea unor astfel de monografii despre satul românesc, scopul era evident acela de a strânge cât mai multe informații despre originea și vechimea neamului românesc. Deși există dovezi că au fost realizate mai multe astfel de monografii, numărul celor care s-au păstrat până astăzi este foarte mic. Tot pentru această perioadă de la cumpăna dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea, este constatat interesul pentru educația morală, religioasă, civică sau medicală. Un astfel de exemplu sunt publicațiile lui Emanoil Elefterescu: *Higiena populară* (1892), *Necesitatea religiei în lume* (1903), *Mamă de familie* (1903), *Despre băuturi și relele alcoolismului în popor* (1903), *Despre răul concubinajului în poporul nostru* (1904), *Despre căsătorie. Influența păcatelor și suferințele vieții familiare* (familiale!) (1909)⁴⁴. Toate aceste lucrări nu sunt cercetări specifice istoriei sociale, ele au însă o valoare semnificativă, contribuind la reconstituirea vieții sociale și demografice.

Dimensiunea socială a istoriei se impusese hotărâtor la finele secolului al XIX-lea, când apar importante lucrări, ce ating problematica vieții sociale. Între cei mai importanți exponenți ai acestei orientări istoriografice îi amintim pe T. Codrescu, G. Ghibănescu și, în primul rând, Nicolae Iorga⁴⁵. Remarcabilă este și afirmația lui Ioan Bogdan, în discursul de recepție la Academie (1906), care preciza faptul că istoriografia română „tinde să devină din ce în ce mai mult sociologică, fără să înceteze de a mai fi națională”⁴⁶. A. D. Xenopol remarcase și el această tendință, insistând asupra raportului dintre istorie și sociologie⁴⁷. Pe aceeași direcție s-au înscris și principalele opere ale lui Ștefan

⁴³ Apud I. Chelcea, *Literatura monografică a satelor noastre și problemele în legătură cu studiul satului românesc. Momente principale*, Cluj-Napoca, 1933, p. 7

⁴⁴ Sorina Paula Bolovan, *op. cit.*, p. 27 – 28

⁴⁵ *Ibidem*

⁴⁶ Apud Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 27

⁴⁷ *Ibidem*

Zeletin (*Burghezia română*, București, 1925; *Neoliberalismul*, București, 1927), Eugen Lovinescu (*Istoria civilizației române moderne*, I-III, București, 1924 – 1925), Virgil Madgearu (*Revoluția agrară și evoluția clasei țărănești*, București, 1923), Mihail Manoilescu (*Rolul și destinul burgheziei românești*, București, 1942). Viziunea că istoria trebuie să fie mai cuprinzătoare, incluzând socialul este prezentă în concepția lui Gheorghe I. Brătianu, Constantin C. Giurescu, și în primul rând în cea a lui Nicolae Iorga.

În perioada interbelică un semnal asemănător este dat și de către *Școala Sociologică de la București*, coordonată de către sociologul Dimitrie Gusti, care folosește pentru completarea informațiilor, necesare studiilor monografice, inclusiv registrele parohiale de stare civilă. Se impun metode, tehnici și mijloace de redactare a monografiilor sătești mult mai complexe, registrele de stare civilă fiind importante surse documentare. Mediul urban și rural urmau să fie cercetate sistematic de către această școală coordonată de către sociologul Dimitrie Gusti.

Studiul despre *Știința națiunii*, întocmit de către Dimitrie Gusti, la fel ca și cel al lui Nicolae Iorga despre *Originea, firea și destinul neamului românesc*, sau *Istoria românilor* a lui Constantin C. Giurescu, ne permite să vedem ansamblul istoriografiei, al societății chiar, ca pe un mare proiect de istorie socială.

În această ambianță, a disputelor ideologice, apare și lucrarea lui Petru Constantinescu-Iași, în 1925, intitulată *Characterizarea și împărțirea istoriei românilor. O nouă concepție*. Noua concepție a acestuia stătea în fond sub semnul determinismului economic și social. Puternic influențat de doctrina marxistă acesta exclama în fața generației sale: „trăim vremurile de naștere ale unei epoci istorice, denumită de unii *Revoluția socială*”⁴⁸.

În jurul *Institutului de istorie națională* de la Cluj se așează bazele medievisticii românești ardeline, care și-a dovedit atașamentul față de fenomenul social în explicarea deverselor procese istorice. Ioan Lupaș, apoi Ioan Moga și în fine, în perioada postbelică, Ștefan Pascu, au contribuit din plin în ceea ce privește scrisul istorico-social

⁴⁸ Apud Pompiliu Teodor, *Incursiuni în istoriografia română a secolului XX*, Oradea, 1995, p. 19

transilvănean. David Prodan a inițiat, la Cluj, în primii ani ai deceniului al optulea, un program de studii sociale⁴⁹, care schițează, pe fundalul societății feudale, o nouă direcție de cercetare care va acoperi dinamica socială, a marilor răscoale țărănești⁵⁰.

Aceste teme erau preferate și de către regimul comunist, ideea „luptei de clasă” mobilizând enorme energii. Este drept că în aceste condiții au fost scrise importante lucrări de specialitate, precum cele ale lui David Prodan Prodan – *Urbăriile Țării Făgărașului (1600 – 1700)*, vol. I-II; *Iobăgia în Transilvania secolului XVI*; *Iobăgia în Transilvania (1700 – 1848)*; *Supplex Libellus Valachorum*; *Răscoala lui Horea*, vol. I-II, etc. Preferate erau temele răscoalei lui Horea, revoluția de la 1848, iobăgia și stările din Transilvania.

Silviu Dragomir, Andrei Oțetea, Paul Simionescu, Dan Simionescu, Lucian Boia, Virgil Cândea, Alexandru Duțu, Ștefan Ștefănescu, Henri H. Stahl, Vlad Georgescu, Pompiliu Teodor, Gheorghe Platon, dar și alții, în condițiile influențelor marxiste, au reușit, cel puțin într-o anumită măsură să definească un nou stadiu în cercetarea socialului din perspectiva istorică.

Perioada postcomunistă a evidențiat o aplecare tot mai evidentă spre social. Asta și pentru că, așa cum spunea Henri H. Stahl, pledând pentru o „sociologizare a istoriei”, istoria trebuie să „țină pasul cu dezvoltarea actuală a științelor”⁵¹.

⁴⁹ Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 30

⁵⁰ Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 31

⁵¹ Henri H. Stahl, *Probleme confuze în istoria socială României*, București, 1992, p. 13

POPULAȚIA ȘI STRUCTURA SOCIALĂ ÎN DACIA

Numeroasele cercetări și studii ce s-au efectuat asupra populației din spațiul carpato-balcanic cu privire la diversitatea culturii în *epoca bronzului* au dovedit faptul că, în ciuda diverselor culturi prezente, există o unitate culturală. Această unitate reflectă și o „unitate etnică”¹. Pe parcursul epocii bronzului se poate constata o divizare a societății, o diferențiere socială care va continua să se accentueze. Se vor evidenția nuclee ale unor concentrări de putere. Apar uniunile tribale din ce în ce mai mari. Acestea sunt reflectate de către numeroasele cetăți și fortificații ce sunt construite, consolidate sau întreținute în această perioadă.

Sursa noastră principală de informare referitoare la structura socială din perioada epocii bronzului este inventarul necropolelor. Cercetarea inventarului mormintelor ne oferă posibilitatea de a ne construi o imagine asupra statutului individului înmormântat, dar și asupra statusurilor sociale. Urmărind aceste informații putem reconstitui sistemul de organizare a societății, dar și credințele și practicile religioase legate de ritualurile de înmormântare². Prezența unui inventar funerar important este o dovadă nu numai pentru bogăția, ci și pentru poziția socială a celui înmormântat³. Necropolele pot conține arme, unelte, vase sau alte obiecte. Într-un tumul la Susani s-au găsit 150 de vase ornamentate⁴. Acesta este doar un exemplu, unul însă foarte relevant. Este foarte clar că persoana ce a fost înmormântată a avut un alt statut față de persoanele înmormântate în aceeași localitate dar în care nu s-au descoperit un inventar atât de bogat.

¹ Ioan Horațiu Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, vol. I, București, 1993, p. 13

² *Istoria Românilor*, vol. I, editat de către Academia Română, București, 2001, p. 353

³ *Ibidem*

⁴ Ioan Horațiu Crișan, *op. cit.*, p. 13

Tipul cetăților, mărimea acestora (la Sântana-Arad cetatea are un diametru de un km⁵), demonstrează importanța acordată unei așezări, unei localități sau unei regiuni. O dată cu apariția și intensificarea războaielor s-au întărit pozițiile social-economice ale conducătorilor militari. Procesul de diferențiere socială a fost adâncit și de comerțul tot mai înfloritor cu zonele învecinate. Între altele erau aduse perle de faianță (din Grecia sau Egipt), săbii lungi din bronz, de tip micenian, și chihlimbar din Baltica⁶.

Trecerea la *epoca fierului* a avut, pe lângă efectul economic, un foarte important rol din punct de vedere social. În economie se poate constata o puternică orientare spre păstorit, și legat de aceasta sunt intensificate exploatarea de sare⁷. Agricultură va cunoaște însă o creștere importantă odată cu introducerea uneltelor din fier și a celor nou inventate.

Organizarea și reorganizarea socială s-a datorat însă în primul rând războiului. Adoptarea metalurgiei fierului se datorează în primul rând nevoii de arme mai rezistente⁸. Intensificarea războaielor a cerut după sine și o nouă organizare social-militară. Aristocrația militară se desprinde tot mai mult de masa populației tribale. Inegalitatea socială poate fi însă observată și la nivelul populației de rând. Unele localități din această perioadă sunt orientate mai mult spre războaie (având și o organizare corespunzătoare). Unele uniuni tribale, mai dezvoltate ajung să stăpânească teritorii mai întinse și mai bogate.

În cea de-a doua epocă a fierului se pot constata răspândirea, pe scară mai largă, și a altor ocupații; ne referim în special la albinărit și cultivarea viței de vie. Pe de altă parte mineritul, o practică mult mai veche s-a dezvoltat foarte mult. Armele de fier și majoritatea podoabelor erau confecționate în zonele cu zăcămintă miniere. Tot în această perioadă schimburile comerciale se vor intensifica foarte mult, este

⁵ *Ibidem*

⁶ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995, p. 82

⁷ *Istoria României*, vol. I, editat de către Academia Republicii Populare Romîne, București, 1960, p. 143

⁸ *Ibidem*, p. 146

atestată circulația bunurilor pe spații foarte mari. Sunt răspândite podoabele din zona vest-balcanică, și chiar italică⁹.

Ca o necesitate la dezvoltarea producției și a intensificării schimburilor comerciale dintre diferitele comunități a fost introdusă moneda¹⁰, ca mijloc de schimb. Un alt efect a fost separarea activităților cu caracter meșteșugăresc de cele cu caracter agricol. Apar astfel foarte clar cele două categorii sociale: agricultorii și meșteșugarii. Pe fondul intensificării schimburilor apare și categoria socială a negustorilor.

Descoperirile arheologice atestă această diferențiere socială din cea de-a doua epocă a fierului. Așezările întărite din secolele al V-lea – al III-lea î.Hr., ce protejau mai multe așezări din jur, precum și mormintele aristocrației gentilice (exemple în acest sens pot fi cele de la Zimnicea, din zona Cucuteni-Cotnari sau de la Coșofenii din Dos, din Oltenia¹¹) sunt mărturie în acest sens. Zonele cu morminte princiare pot constitui dovezi ale existenței unor importante formațiuni politice. Astfel de formațiuni politice pot fi identificate în sudul Olteniei, nordul Dobrogei și în nordul Moldovei¹².

În această perioadă asistăm și la o creștere a populației, fapt dovedit între altele și de dimensiunea cetăților, care este tot mai mare. Totodată, bine de știut este și faptul că majoritatea cetăților erau centre ale unor comunități, reședințe sau sedii ale unor șefi tribali locali.

Uniunile de triburi sunt tot mai prezente în spațiul carpato-danubian în perioada care a urmat. Ca urmare a evoluției social-economice, organizarea politică a triburilor geto-dace fiind tot mai clar exprimată. Aceste uniuni tribale sunt tot mai puternice și controlează arii tot mai extinse. Șefii acestor formațiuni politice, precum și

⁹ *Istoria Românilor*, vol. I, ..., p. 464

¹⁰ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 152

¹¹ *Ibidem*, p. 153

¹² *Istoria Românilor*, vol. I, ..., p. 465

aristocrația din jurul acestora vor fi tot mai bogați¹³. Sursa principală de îmbogățire fiind războiul¹⁴.

Statul condus de Burebista, ca formă superioară de organizare politică, a fost prin urmare precedat de existența, în această etapă, a uniunilor tribale, unele mai mari, altele mai mici, delimitate teritorial și conduse de șefi militari; mulți dintre aceștia apar în documentele scrise și pe monede, cu denumirea de „basilei”¹⁵.

1. Societatea și arhitectura socială în Dacia preromană

În secolul I î.Hr., începând cu Burebista, lumea geto-dacică intră într-o altă etapă a evoluției ei, în *etapa statală*. Acum se poate vorbi de prezența unui rege la daci, în înțelesuri deosebite de cele date acestei funcții pentru perioada anterioară. Acum regele nu mai este atât un comandant de oaste, funcție ce se va menține într-o măsură deosebită, cât, din ce în ce mai mult, un legiuitor, un om preocupat de probleme administrativ-civile. Regele nu mai este, ca pe vremea lui Dromichaetes, de exemplu, *primus inter pares*. Prezența adunării armate lângă rege, în vremea aceasta, nu mai înseamnă „democrație militară”, nu înseamnă transformarea regelui într-un șef militar. Începând cu Burebista, se poate admite instituirea principiului priorității magnaților la moștenirea tronului. După detronarea și moartea lui Burebista statul său a fost împărțit între fiii, nepoții sau alte rude ori apropiați ai marelui rege. Este greu să ne inchipuim că Burebista nu a căutat, încă din timpul domniei, să-și asigure tronul cu moștenitori de sânge. Regele ajunge, în vremea statului dacic, un adevărat conducător, preocupat de toate problemele societății, de la purtarea războaielor și până la ridicarea cetăților, de la apărarea clasei dominante și până la reglementarea vieții moral-spirituale. Prețuit de popor, glorificându-l când și-a apărât țara, cum s-a întâmplat cu Diurpaneus, supranumit *Decebalus*, regele nu era

¹³ Dovadă în acest sens stau numeroasele descoperiri arheologice din diferite așezări, în special cele referitoare la tezaurele sau mormintele foarte bogate în inventar

¹⁴ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 153

¹⁵ *Ibidem*

considerat zeu. Puterea regelui geto-dacilor nu era despotică, ci marginită, chiar controlată de un consiliu aristocratic, dar și de adunarea poporului, ca la vechii macedoneni. Un absolutism întunecat, cumplit, sângeros, de rezonanță orientală, teocratic, nu ființa la geto-daci. Nu cunoaștem cu exactitate ierarhia în cadrul conducerii statului geto-dacilor și, implicit, a consiliului regal. Este sigur însă că regele încerca un control al întregului stat printr-un aparat administrativ compus, în partea sa superioară, din *tarabostes*.

Progresele făcute de către societatea geto-dacică din punct de vedere economic și social au favorizat procesul centralizării politice din secolul I î.Hr. Expresia acestei dezvoltări și centralizări politice a fost statul creat și condus de către Burebista. Din punct de vedere demografic putem constata o creștere semnificativă a populației¹⁶.

Diversitatea culturală este încă specifică în secolul I î.Hr. spațiului carpato-danubiano-pontic, este opinia mai multor specialiști ce s-au ocupat de cercetarea acestei perioade. O altă chestiune intens discutată este aceea privitoare la formațiunea politică condusă de către Burebista.

Unii dintre istorici contestă existența statului propriu zis al dacilor, ei încearcă să demonstreze faptul că această formațiune politică este în fond o uniune tribală sau o confederație de triburi¹⁷, inferioară, din punct de vedere al organizării politice și militare, statului. Unii dintre cercetători vorbesc despre această perioadă ca despre „faza finală a comunei primitive”¹⁸.

Alți autori contestă acest punct de vedere aducând în discuție, fără nici un fel de îndoială, caracterul statal al formațiunii politice conduse de către Burebista¹⁹.

¹⁶ Dumitru Berciu, *De la Burebista la Decebal*, București, 1980, p. 11

¹⁷ A se vedea lucrarea lui Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 8 – 15; D. Tudor, *Istoria sclavagismului în Dacia Romană*, București, 1951, p. 19 – 25; Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 162-163

¹⁸ Ioan Horațiu Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1977, p. 187

¹⁹ A se vedea în acest sens lucrările: *Istoria Românilor*, vol. I, ..., p. 650, Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan

Este foarte clar însă faptul că la început Burebista a stăpânit o uniune tribală, iar apoi, sub impulsul acțiunilor energice ale lui Burebista, această formațiune politică s-a transformat într-un veritabil „regat”²⁰ sau chiar „imperiu”²¹. Din punct de vedere politic totul devine mai simplu atunci când luăm în discuție faptul că Burebista este, potrivit relatărilor mai multor autori antici, o căpetenie cu titlul de rege. Statul condus de către Burebista include pe lângă geto-daci și alte grupuri etno-lingvistice, între care amintim pe cele ale germanilor, celților, illyrilor, sarmaților sau ale grupurilor grecești din zona pontică.

Complexitatea acestei societăți este cu atât mai mare cu cât aceste grupuri, la acea dată, atingeau grade diferite de cultură și civilizație. Din această perspectivă, această lume, ne apare ca ceva foarte fascinant. Cunoaștem multe lucruri interesante despre populația din acest spațiu. Descoperirile arheologice, mai vechi sau mai recente, pun în lumină o serie de trăsături ale acestei populații. De cele mai multe ori nu cunoaștem însă chestiuni generale despre aceste populații; cine erau sau cum erau organizați.

Pe de altă parte, potrivit izvoarelor și surselor de documentare societatea din acest spațiu este foarte scindată. Există diferențe foarte mari între diferitele arii culturale. Toate acestea au favorizat însă apariția unor categorii sociale dominante și a altora defavorizate. Este ceea ce reiese din scrierile lui Strabon, potrivit cărora societatea este divizată între „conducători și conduși, pe de o parte regele și slujitorii săi, iar pe de altă parte supuși”²².

O amplă descriere a societății dacice ne este făcută de către Iordanes, acesta se bazează pe opera lui Dio Chrysostomos intitulată „*Getica*” sau „*Istoria Geților*”. El vorbește despre cei care conduceau

Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 162 – 163, Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. I, București, 1974, p. 42 – 45

²⁰ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 42; *Istoria Românilor*, vol. I, ..., p. 650; Dumitru Berciu, *De la Burebista la Decebal*, București, 1980, p. 20 – 29

²¹ Constantin. Daicoviciu, *Dacia*, Cluj-Napoca, 1969, p. 10

²² Ioan Horațiu Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, ..., p. 89

societatea dacică, respectiv tarabostes sau pileati, dar și despre cei conduși (comati)²³.

Expresia materială a nivelului înalt la care a ajuns societatea dacică în secolele I î.Hr. – I d.Hr. este complexul de cetăți și fortificații din Munții Orăștiei, grupate în jurul complexului de la Grădiștea Muncelului²⁴. Complexitatea construcțiilor, tehnica superioară, materialul de construcție folosit, anexele acestor construcții și multe altele dovedesc bogăția și puterea elitelor politice și religioase ale societății geto-dace. Modificări importante în ceea ce privește înfățișarea așezărilor și cetăților dacice încep să apară încă din secolul II î.Hr.²⁵. Sunt construite importante complexe de fortificații pe platourile și terasele dealurilor; este folosită tot mai des piatra în construcția zidurilor. Toate acestea și multe altele sunt dovezi ale existenței unei societăți puternic divizate social, în care unii erau capabili să exercite o presiune asupra celorlalți.

Cum arăta această societate? Cum arătau sau cu ce se îndeletniceau dacii? Care era nivelul dependenței sociale față de cei puternici? Care era organizarea socială a populației? Sunt doar câteva dintre întrebările la care ne propunem să răspundem.

1.1. Populația Daciei

Populația dacică era împărțită într-o serie de comunități (de triburi sau uniuni tribale) având fiecare câte un nume și locuind într-un anumit teritoriu. Numele de geți și daci sunt la origine numele unor triburi mai mari și mai puternice. Acestea s-au impus în teritoriu transmițându-și inclusiv numele întregului neam al tracilor nordici. Crearea statului centralizat al lui Burebista nu a înlăturat vechile denumiri ale triburilor.

²³ *Ibidem*, p. 90

²⁴ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 278

²⁵ Hadrian Daicoviciu, *op. cit.*, p. 12

1.1.1. Structura etno-lingvistică

Pe lângă vechii *crobyzi* și *trizi* amintiți de Hecateu, mai putem observa existența și a altor comunități tribale²⁶ precum: *appulii* („cei puternici, cei voinici”) – aceștia locuiau cel mai probabil în jurul cetății Piatra Craivii (aproape de Alba-Iulia de astăzi), *sucii* – de la gura Oltului, *burii* – ce locuiau în zona deluroasă a Munteniei și Olteniei, *biefii* – din vestul Daciei, *dacii mari* – din Maramureș și nordul Crișanei, *castabocii* – ce locuiau Carpații nord-estici, *carpii* – situați în regiunile pontice și în Moldova, *ansamensii*²⁷ – pe Someș, *tyrageții* sau *geții* – din zona fluviului Tyras (Nistru).

Geograful Ptolemeu, care face o descriere a Daciei imediat după cucerirea romană, amintește o serie de triburi. Douăsprezece dintre aceste triburi erau cu certitudine dacice²⁸: *predavensii*, *biefii*, *albocensii*, *saldensii*, situați în Banat și Crișana, *ratacensii*, *buridavensii*, *potulatensii*, *keiagisii*, așezați în Dacia centrală, Oltenia, Muntenia și nordul Transilvaniei, *castabocii*, *caucoensii*, *sensii* și *piefigii*, situați în Moldova și Muntenia de est.

După istoricii romani îndeosebi, „dacii sunt un vllstar al geților”, și anume „geții de dincolo de Istru”. „Eu îi numesc daci pe oamenii pomeniți mai sus, cum își spun ei înșiși și, cum le zic și romanii - nota Cassius Dio - măcar că știu prea bine ca unii dintre helleni îi numesc geți, fie pe drept, fie pe nedrept”. Și, într-adevăr, ca regulă generală, „geții” erau „numiți de romani daci”. Așadar, geți sau daci, dar și tyrageți, daci mari, apulli, odrisi, bessii, triballi, buri, suci, biephi, etc. erau părți ale unuia și aceluiași popor nord și sud-dunărean trac - pentru că „obiceiuri au cam aceleași toți” și toți vorbeau „aceeași limbă” - desemnate însă cu nume regionale. Strabon, contemporan al lui Burebista, confirmă și el unitatea lingvistică a geto-dacilor, potrivit acestuia „geții vorbeau aceeași limbă cu tracii” „și dacii au aceeași limbă cu geții”. Ceea ce ne apare interesant, studiind izvoarele antice este faptul că grecii îi numeau pe locuitorii Daciei geți, iar latinii îi

²⁶ Hadrian Daicoviciu, *Dacii*, București, 1972, p. 15 – 34; Ioan Horațiu Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986, p. 19 – 32

²⁷ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 63

²⁸ *Ibidem*, p. 62

numeau daci²⁹. Strabon vorbește însă și de daci și de geți. Potrivit acestuia geții se întind „spre Pont” iar dacii în partea opusă „spre izvoarele Istrului”, unde se învecinează cu „țara suebilor germani” (Starbon, VII, 3.1).

Analizând populația spațiului dacic al ultimelor secole ale erei vechi nu putem să neglijăm faptul că în acest spațiu au existat și alte grupuri etnice.

Grupuri importante de celți se așează în zona intracarpatică încă din cea de-a doua jumătate a secolului IV î.Hr.³⁰, în special de-a lungul văilor Mureșului și Someșului, dar și în zona Crișurilor și a Banatului de azi. Tot în secolul al IV-lea î.Hr. câmpia dintre Dunăre și Tisa a fost ocupată de către triburile iazigilor³¹. În secolul III î.Hr. în spațiul dintre Nistru și Prut au pătruns bastarnii și sarmații³² (câteva comunități ale acestora pot fi remarcate și în spațiul dintre Prut și Carpați).

Fără nici o îndoială însă cea mai importantă influență asupra spațiului Daciei a fost exercitată de către coloniile grecești de la Marea Neagră, întemeiate începând cu secolul al VII î.Hr. Prin intermediul acestora geto-daci au intrat în contact cu o cultură și civilizație incontestabil superioară.

1.1.2. Înfățișarea și îmbrăcămintea

Despre înfățișarea fizică a geto-dacilor avem mărturii literare, multe însă contradictorii, foarte importante surse de documentare sunt însă reprezentările figurate de pe Columna lui Traian și monumentul de la Adamclisi. Geto-dacii după cum se poate urmări din izvoarele antice, erau asemănați cu popoarele nordice. Ei erau tipul clasic arian-blond³³: părul blond-roșcat, „pielea rece și umedă și din această pricină moale, albă și fără păr”³⁴, ochii albaștri-verzi. Bărbații (toți care apar în

²⁹ Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 13

³⁰ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, 1998, p. 36

³¹ Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia*, IV, p. 80 – 81

³² Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 15; *Istoria României*, vol. I, ..., p. 265

³³ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 60

³⁴ Galenus, citat de către Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 60

basoreliefuri, picturi sau statui) aveau părul până aproape de umeri cu breton, barba deseori frumos aranjată cu foarfecele, înalți și puternici. Femeile dăde, dacă nu sunt prezentate într-o formă idealizată pe monumente, erau foarte frumoase, înalte, zvelte, cu fețe expresive, cu părul pieptănat pe frunte, prins în coc și cărare pe mijloc³⁵.

Îmbrăcămintea, ca și înfățișarea, era aceeași la marea majoritate a populației, indiferent de clasa socială sau regiunea teritorială. Bărbații aveau ȋtari de cămașă până la genunchi, crăpată pe margini în dreptul coapselor, prinse la mijloc cel mai adesea cu un brâu subțire, rareori cu brâu lat de piele. Țtarii erau de două tipuri³⁶: cei largi din material mai subțire strânși în jurul gleznelor, și cei strânși pe picior din lână mai groasă. Mulți daci mai ales nobili purtau o manta prinsă cu o fibulă pe umăr, având pentru vreme rea o glugă. Rareori purtau o haină cu mâneci. Iarna sumanele nu prea lungi, de lână de oaie, îi apărau de frig. Încălțăminte erau alcătuite exclusiv din opinci, majoritatea din piele vara și de blana iarna. Dar vara, mai ales la câmpie cei mai mulți daci se poate să fi umblat desculți. Exclusiv pentru nobili erau căciulițele care le indica rangul, cele pentru vară erau făcute din pânză de in, iar cele pentru iarnă din lână, uneori din blană de oaie întoarsă cu părul în interior. Femeile, purtau o cămașă încrețită la gât, cu mâneci scurte, și o fustă, de cele mai multe ori lungă până la pământ. Unele femei purtau și basma.

1.1.3. Viața cotidiană. Principalele ocupații

Când vorbim de viață cotidiană desemnăm acele manifestări de civilizație pe care le găsim în viața de toate zilele ale geto-dacilor, precum și modul de descoperire și utilizare a unor tehnici și obiecte, cunoștințe de tot felul, norme sociale și morale. Cele mai multe informații le avem despre habitatul geto-dacilor, înțeles ca tipuri de așezări și locuințe, dar și ca mod de locuire. Zona cea mai interesantă, dar și cea mai studiată, este cea din Munții Șureanu.

³⁵ Ioan Horațiu Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, ..., p. 218 – 220

³⁶ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 268

Așezările civile geto-dacice sunt preponderent rurale, cu toate că există o clară exprimare a unei culturi protourbane, cvasiorășenești³⁷. Aceste așezări civile pot fi grupate în trei tipuri distincte: *răsfirate*, caracteristice în general zonelor montane, chiar și în epocile ulterioare, *cvasicompacte* și *compacte*. În așezările răsfirate, gospodăriile, uneori grupate câte două-trei, se aflau la sute de metri unele de altele și erau dispuse pe terase parțial amenajate în pantele domoale sau piezișe ale înălțimilor. Alteori, pâlcurile de case erau situate, în funcție de formele de relief existente, de așa manieră încât eforturile pentru amenajarea terenului în vederea ridicării construcțiilor să fie minime. În așezările cvasicompacte se întâlnește aceeași preocupare pentru dispunerea locuințelor și a anexelor gospodărești în funcție de formele de relief, evitându-se înghesuirea construcțiilor chiar dacă terenul se preta la siruri (strazi) de construcții. În jurul locuințelor din prima categorie se aflau, probabil, atât restrânsele terenuri arabile, cât și pășunile. Lângă acelea din a doua categorie se aflau doar curțile și grădinile sau livezile, pământul arabil și pășunile comune fiind în afara ariei ocupate de așezare. Nu putem însă avansa date certe referitoare la întinderea așezărilor. În zona amintită³⁸, compacte sunt doar așezările de la Fața Cetei, Fețele Albe și Sarmizegetusa, toate situate pe locuri improprii, fapt ce a necesitat terasări pe versanții însoriți ai înălțimilor.

Surprinzător este și faptul că în zona Munților Orăștiei nu sunt prezente locuințele de tip bordei (frecvent întâlnite în câmpia munteană)³⁹. În cadrul acestor așezări toate categoriile de construcții se aflau numai pe terase și ele nu ocupau integral suprafața teraselor antropogene, rămânând loc și pentru curți. Din punct de vedere economic, așezările în discuție reprezentau, în primul rând, mari centre de producție meșteșugărească și mari consumatoare de produse agro-alimentare. Prin funcția lor economică, ele reprezentau aglomerări protourbane, având un caracter oppidan, cum susține H. Daicoviciu⁴⁰.

³⁷ *Ibidem*, ..., p. 317

³⁸ Este vorba de zona Munților Șureanu

³⁹ Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Bvrebista la cvcerirea romană*, ..., p. 51

⁴⁰ *Ibidem*,..., p. 43 – 54

Arhitectura civilă se asociază într-o anumită privință cu arhitectura militară, mai ales când este vorba despre reședințele căpeteniilor militare sau ale marilor preoți⁴¹. Au fost descoperite locuințe cu plan patrulater, precum și locuințe rotunde. Tehnica tradițională este mai prezentă în cazul locuințelor civile decât în cazul celor militare, deși nici în acest caz nu lipsesc elementele de import.

Cât privește locuințele geto-dacilor, domeniu în care schimbările survenite în cursul dezvoltării istorice în ceea ce privește conceperea și amenajarea sunt dintre cele mai lente, în zona Munților Șureanu dominau locuințele de suprafață, ridicate direct pe sol și construite în majoritate din lemn. Unele locuințe sunt patrulatere, altele sunt rotunde, ovale sau poligonale. Pietrele de la baza pereților, dispuse distanțat sau în șir continuu, nu constituiau temelia clădirii pentru că se așezau direct pe suprafața amenajată a solului. Atât la clădirile poligonale, cât și la cele rotunde, învelitoarea (acoperișul) era din șindrilă montată pe căpriori, în fațete triunghiulare. Se constată existența mai multor încăperi dispuse în șir sau grupat, indicii pentru planul evoluat al acestora. Pătrunderea în locuințe se realiza prin uși de lemn. Ieșită din comun este apariția în zona capitalei dacice a locuințelor cu etaj.

Raportate la lumea „barbară” europeană, dar nu numai, de-a dreptul impresionante sunt captările de apă ale izvoarelor, conductele de teracotă pentru apa potabilă, care, însumate, ajung la lungimi de kilometri, filtrele de plumb, cisternele simple, captușite cu lemn sau construite după cea mai avansată tehnică a vremii, canalele dăltuite direct în stâncă sau alcătuite din blocuri anume cioplite, scările monumentale din piatră fasonată, drumurile pavate, unele din lespezi de calcar și protejate de acoperișuri. Toate acestea, chiar dacă au avut drept modele construcții similare din lumea greco-romană sau au fost realizate și cu participarea unor meșteri străini, demonstrează nivelul de civilizație la care ajunsese o parte a lumii geto-dacice.

Un ingenios sistem de captare și filtrare a apei de băut s-a descoperit la Grădiștea-de-Munte⁴². Apa din două izvoare era captată

⁴¹ Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 65

⁴² Ioan Horațiu Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, ..., p. 293

prin două țevi de plumb, prevăzute cu o sită metalică. Apa era filtrată într-un butoi de lemn cu ajutorul unor straturi de pietriș și nisip, iar de aici printr-o altă conductă care era ajungea la locuințele de pe Dealul Grădiștei.

Despre modul de hrănire al geto-dacilor putem avansa, mai mult pe căi deductive și pe baza materialului descoperit, câteva idei. La nivelul familiilor înstărite, așa cum ne arată descoperirile arheologice, hrana era complexă, abundentă, completată cu produse rafinate din import (untdelemn, vin), regulată și obținută, în marea ei majoritate, prin prelucrarea alimentelor de bază. Nevoile acestora erau asigurate printr-un comerț activ cu celelalte regiuni ale Daciei. Dacii, ca și alte popoare, cunosteau tot felul de metode de conservare îndelungată a unor produse (uscare, afumare, folosirea sării, înghețarea etc.) și de păstrare a acestora (gropi arse, chiupuri și hambare pentru tot felul de grăunțe, vase din lemn, ceramică sau metal pentru alte produse). Fiecare locuință avea amenajată vatra pentru foc, folosită pentru gătit și încălzit. Multitudinea obiectelor din fier (cuțite, topoare etc.), dar cele mai multe din lemn și ceramică (linguri, stachini, oale etc.), întregesc imaginea unei îndeletniciri civilizate în acest sens.

Oamenii de rând erau mult mai dependenți de natură din acest punct de vedere, aspect păstrat până spre zilele noastre. Procurarea hranei era o problemă, hrana în sine era dependentă de tipul de ocupație al comunității respective, de sezon, de zona geografică etc. Hrana acestora era predominant de proveniență animalieră, completată cu produse vegetale foarte diverse (culese din natură îndeosebi, dar și cultivate), gradul de prelucrare era modest și obținerea acesteia era ocupația principală a tuturor membrilor familiei. Evident, cel mai greu, pentru omul de rând era în perioada de iarnă.

Cât privește îngrijirea sănătății, igiena zilnică, ritmul zilnic de viață, nu putem spune aproape nimic cu certitudine, mai ales în ce-i privește pe cei mulți, poporul de rând. La nivelul aristocrației geto-dacice din zona capitalei existau, cu certitudine, astfel de preocupări. Existența instrumentelor medicale importate din lumea greco-romană dovedesc aceste preocupări⁴³. Trusa medicală descoperită la

⁴³ Ioan Horațiu Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, ..., p. 290 – 291

Sarmizegetusa, bisturiul de la Poiana-Tecuci, și altele sunt o mărturie în acest sens⁴⁴. Numeroase sunt exemplele de plante medicinale folosite în lumea geto-dacă. Denumirile dacice ale unor plante medicinale se impun inclusiv în tratatele grecești, ceea ce explică importanța la care a ajuns medicina geto-dacilor⁴⁵. Diversele obiecte (oglinzi, „trusa medicală”, etc.), conductele de apă, canalele și gropile de gunoi atestate prin descoperirile arheologice ne îndeamnă spre concluzia existenței unor preocupări de igienă și sănătate. Contactul cu lumea romană și grecească a deprins aristocrația geto-dacică și cu o anume viață mondenă. Pe de altă parte, femeile geto-dace, cel mai probabil, nu primeau nici un fel de ajutor la naștere. Geograful și istoricul Strabon (*Geografia*, III, 4, 17) vorbind despre anumite obiceiuri ale tracilor și sciților relatează „Femeile muncesc și ele la câmp și, de îndată ce au născut, îi slujesc pe bărbați, punându-i să stea culcați în locul lor. Adesea ele nasc la muncile câmpului. Spală copilul, șezând pe vine lângă apa vreunui râu și-l înfașă”

Incinerarea, cu sau fără tumul, este principalul rit de înmormântare la geto-daci⁴⁶, la fel ca și în perioada anterioară. Foarte rar este întâlnit ritul înhumării. Dacă totuși este prezentă înhumarea, acesta este împrumutată de la alogeni.

Ocupația principală a dacilor a fost, în opinia multor cercetători, agricultura⁴⁷. În opinia noastră ocupația principală a geto-dacilor a fost creșterea animalelor (vite, oi, capre, porci, cai, alte animale domestice). Mai multe aspecte ne îndeamnă spre o astfel de concluzie. În primul rând, condițiile naturale erau foarte favorabile pentru așa ceva, de la șes și până în vârful munților. Apoi, creșterea acestor animale nu necesita un efort transformator deosebit asupra naturii, nici în ceea ce privește asigurarea hranei acestora, nici creșterea animalelor în sine. Animalele de tot felul asigurau oamenilor nevoi de hrană diverse și în permanență, precum și cele necesare pentru confecționarea îmbrăcăminte. Unele dintre animale (vitele, caii)

⁴⁴ *Istoria Românilor*, vol. I, ..., p. 782

⁴⁵ *Ibidem*, p. 291

⁴⁶ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 337

⁴⁷ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 60; *Istoria României*, vol. I, ..., p. 324

constituiau mijlocul principal pentru desfășurarea altor activități productive (pentru tracțiune sau deplasare), inclusiv în război.

Cel mai important argument este însă mărturia unor impresionante cantități de oase de porc, oaie, capră, bou sau cal descoperite în săpăturile arheologice din așezările geto-dace⁴⁸. Pe Columna lui Traian adeseori nobili daci sunt reprezentați călare. De creșterea animalelor se puteau ocupa și acei membri ai familiei (copii, bătrâni, femei) care nu erau cuprinși în alte activități (meșteșuguri complicate, care necesitau forță fizică deosebită sau părăsirea comunității pentru un timp, războaie, comerț etc.). Animalele puteau fi mult mai ușor puse la adăpost în fața acțiunilor prădalnice ale altora, iar produsele animaliere erau foarte căutate de negustorii străini. Într-o vreme în care hrana constituia o mare problemă, vitală chiar, animalele constituiau un element de siguranță și securitate pentru orice comunitate, o bogăție deosebită, un simbol al stării și puterii sociale. În condițiile în care pământul se cultiva greu, producția era mică și la cheremul capriciilor naturii, dușmanilor și animalelor de pradă, ca să nu mai vorbim de durata ciclului producției agricole, creșterea animalelor constituia cea mai bună ieșire din această alternativă existențială. Nu degeaba, cum vom vedea, geto-dacii au venerat unele dintre animale.

Între ocupațiile cu caracter complementar amintim: *pescuitul*, *apicultura* și *vânătoarea*, ocupații pentru care, de asemenea, condițiile naturale erau foarte prielnice și pe care geto-dacii le puteau practica, unii ca preocupare principală, dacă nu cumva exclusivă, alții ca pe una secundară, complementară, temporară sau chiar întâmplătoare, ca simpli „culegători”.

O ocupație foarte răspândită în lumea geto-dacică (am putea-o situa pe locul al doilea) era *agricultura*, în înțelesul antic al termenului - de lucrare a pământului, pentru cultivarea plantelor în vederea asigurării hranei pentru om, dar și pentru animale, pentru realizarea unor elemente de îmbrăcăminte. Dacii cultivau grâul, secara, meiul, orzul, zazania, muștarul, lusca, orzoaica, bobul, linte, rapița, macul, spanacul, mohorul, inul, cânepa etc., pentru hrană sau pentru produse textile, cel puțin așa ne arată semințele carbonizate descoperite în diverse săpături

⁴⁸ Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 20

arheologice. Nu cunoaștem amploarea uneia sau alteia dintre aceste plante în ansamblul celor cultivate și/sau folosite de către geto-daci. Spunem „cultivate și/sau folosite” deoarece este evident faptul că pentru hrana lor geto-dacii foloseau și foarte multe produse ale unor plante (frunze, rădăcini, fructe etc.), fără ca aceste plante să fie cultivate efectiv, ele crescând de la sine. Date certe avem despre modul în care geto-dacii păstrau boabele unor plante, ale cerealelor îndeosebi, cele mai cultivate dintre plantele pentru hrana în lumea geto-dacică. În zona Sarmizegetusei s-au descoperit cantități impresionante uneori, depozitate în mari hambare speciale, în gropi (în interiorul sau exteriorul locuinței) sau în chiupuri (oale de lut foarte mari).

Cea mai elocventă dovadă însă a practicării pe scară largă a agriculturii de către geto-daci o constituie uneltele de fier cu o astfel de destinație, descoperite în locuințe și în depozite îngropate. Ceea ce se remarcă la mai toate uneltele este forma lor elocventă, superioară, identică adeseori cu cea a celor de azi (coase, seceri, cosoare, sape, etc.). Excepție face brăzdarul plugului cu tracțiune animală, care era simetric, confecționat dintr-o bară masivă de fier aplatizată și îndoită, la partea superioară, cu un cârlig ce se fixa în grindeiul plugului. Acest brăzdar este de origine sud-dunăreană⁴⁹, traco-getică, acesta răspândindu-se în întreaga arie locuită de geto-daci.

Apicultura este prezentă în preocupările geto-dacilor, aceștia se mai ocupau cu *pomicultura*, despre care avem mai multe informații indirecte, cu *viticultura*, însemnările lui Strabon fiind edificatoare în acest sens⁵⁰.

În activitățile desfășurate de către geto-daci erau necesare tot felul de unelte. Primitive la început, ele devin, pe măsura întrebunțării metalelor, din ce în ce mai diversificate și eficiente. Din acest punct de vedere fierul a provocat o adevărată revoluționare. Pornind de la prelucrarea fierului și în strânsă legătură cu posibilitățile oferite de uneltele din fier, în societatea geto-dacică s-a dezvoltat un ansamblu diversificat de *meștesuguri*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 20

⁵⁰ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 61

Exploatarea și reducerea minereurilor de *fier* s-a realizat în spațiul carpato-dunărean încă din preajma anului 1200 î.Hr.⁵¹ Deși cunoscut de mai multe veacuri, fierul a început să fie întrebuințat pe teritoriul Daciei masiv abia în a doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr. Dacii exploatau și reduceau în cuptoare proprii minereul care se afla, din belșug, în zona Hunedoarei, apropiată capitalei, activități nu la îndemâna oricui și deloc simple. În urma operațiunii de reducere a minereului se obțineau luatele de fier - materia primă pentru atelierele metalurgice. Numai în capitala statului dac, de exemplu, au fost descoperite trei astfel de ateliere, la Grăiștea Muncelului au fost descoperite două ateliere de fierărie, și judecând după prezența uneltelor de făurărie, și în celelalte cetăți și așezări din zonă⁵² (au fost descoperite în importantele centre fortificate numeroase depozite de obiecte din fier și materie primă).

Cunoscute sunt pe de altă parte, numeroasele practici și tehnici de prelucrare a lemnului. Numărul mare de unelte din lemn descoperite stau mărturie în acest sens⁵³. Unul dintre meșteșugurile foarte răspândite era *tâmplăria-dulgheria*. În ansamblul elementelor descoperite în Munții Orăștiei, cele de tâmplărie-dulgherie constituie lotul cel mai numeros (topoare, bărzi, tesle, fierăstraie, dalți, sfredele, rindele, cuie și piroane, balamale și țâțâni, ținte etc.). Acest lucru este normal, căci lemnul, considerat în antichitate materialul de construcție prin excelență, există din abundență în Dacia, iar grandioasele edificii din piatră și nevoia de locuințe au impulsivat dezvoltarea acestor ocupații.

Se exploata de asemenea piatra. O categorie de meșteșugari fiind, mai ales în zona capitalei, cea a *constructorilor* (zidarii și cei care fasonau piatra). Fasonarea pietrei se făcea în carierele de la Călan și Uroi, în zona de construcție practicându-se doar mici retușuri. Recent s-a descoperit faptul că au fost folosite foile de mică la ferestrele unor locuințe din Sarmizegetusa⁵⁴. Cantitățile impresionante de astfel de blocuri de piatră (numai zidurile fortificației de baraj de la Cioclovina-

⁵¹ Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 18

⁵² *Ibidem*, p. 19

⁵³ *Ibidem*, p. 25

⁵⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 46

Ponorici însumează aproximativ 120.000 m³ de piatră, de exemplu), aduse de la o distanță de 40-90 km, somptuoasele cetăți dacice, dau dimensiunea extraordinară a acestui gen de activitate.

Un alt meșteșug practicat în Dacia, certificat de existența uneltelor și a produselor respective, este cel legat de prelucrarea *metalelor neferoase* (aur, argint, plumb – importante în acest sens sunt exploatarea din Munții Apuseni⁵⁵), de obținerea și prelucrarea bronzului. *Exploatarea sării* s-a dovedit una din sursele de îmbogățire. Sarea era necesară și creșterii animalelor. Sarea extrasă în spațiul dacic era de multe ori obiectul comerțului cu spațiul balcanic, unde nu existau astfel de zăcămintă⁵⁶.

De asemenea, este atestată obținerea și prelucrarea *sticlei*, producerea *mijloacelor de transport* (mai multe tipuri de căruțe), a tot felul de *obiecte de uz cotidian* (cuțite, frigări, căldări, cazane, crampoane pentru încălțăminte) și a *podoabelor*. Un loc aparte îl constituiau făuritorii de *arme*. Se confecționau scuturi (din lemn, de regulă, doar cele de paradă fiind din metal), lănci, sulite, săgeți (cu vârful în formă de frunză sau în trei-patru muchii, cu toc sau peduncul de înmănușare), săbii de tot felul (romane și celtice), dar și tipul lung și curb (*falces*), considerat, deși era răspândit în toată lumea tracică, tipul de sabie specifică dacilor, apoi pumnale curbe (*sicae*), cuțite de lovit⁵⁷. Se confecționau, cu sprijinul meșterilor străini, mașini de luptă, din păcate nici una nu a fost descoperită până acum.

Una dintre activitățile cele mai interesante ale geto-dacilor este cea legată de *ceramică*. Ceramica și olăritul la geto-daci a cunoscut o evoluție continuă ce poate fi urmărită încă din epoca bronzului. Prin ceramică înțelegem atât tehnica (priceperea îmbinării și modelării unui amestec plastic format din diverse argile și alți ingrediente, a decorării, eventual smălțuirii, uscării și arderii), cât și gama extrem de diversificată a produselor ceramice. În ansamblul așezărilor dacice predomină, nu obiectele de metal (destul de rar, scump și prețios în prelucrare), ci cele de lut ars. Geto-dacii au realizat două categorii de

⁵⁵ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 61

⁵⁶ Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 21

⁵⁷ *Ibidem*, p. 26

vase din ceramică: vase lucrate cu mâna și cele realizate la roata olarului. De milenară tradiție pentru acest spațiu este ceramica lucrată cu mâna, meșteșugul casnic al olăritului cu mâna fiind foarte răspândit la geto-daci⁵⁸. De importanță capitală a fost adoptarea roții olarului, generalizarea acesteia se va face începând cu secolul II î.Hr.⁵⁹

Schimbul de produse nu putea să lipsească într-o societate atât de prosperă, activă, deschisă spre exterior, avidă de a face, a ști și a avea. Forma dominantă, după opinia noastră, a schimbului intracomunitar și între comunitățile apropiate, ca și o parte a celui cu popoarele vecine, era cea *bazata pe troc*. Îzvoarele vorbesc despre exportul de grâne, pește, ceară, miere, piei, blănuri, sare sau sclavi⁶⁰. Societatea geto-dacică a folosit însă de timpuriu *moneda*⁶¹ ca element al echivalentului produselor și al schimbului, dar și ca element de tezaurizare și simbol al poziției sociale și bogăției. Comerțul intern dezvoltat a făcut ca tetradrahmele thasiene să circule în lumea geto-dacică până la începutul secolului I î.Hr., mult după ce emiterea lor încetase sau ca drahmele din Dyrhachium și Apollonia să se afle în tezaure alături de ultimele emisiuni romane republicane, deși primul dintre aceste orașe nu mai bate moneda proprie după anul 100 î.Hr., iar drahmele celui de-al doilea încetează, în jurul aceleiași date, să mai pătrundă la nordul Dunării. Moneda cea mai numeroasă de pe „piața” dacică, în ultimele două secole a existenței statului dacic, a fost însă denarul roman republican și imperial.

Dacii au preferat să imite ei înșiși denarii romani. Analizele efectuate au dovedit că aceste imitații nu se deosebesc de originale nici sub aspectul greutății, nici sub cel al fineții metalului. Aceste imitații nu sunt „ilegale”, cum s-a crezut atâta timp. Ele se realizau sub controlul direct al autorității statale, uneori chiar în capitala statului. Dacii au continuat să imite monede romane mult timp după ce originalele încetaseră de a mai fi bătute. Copierea fidelă a monedei romane a avut

⁵⁸ *Ibidem*, p. 24; Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 46

⁵⁹ Ioan Horațiu Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, ..., p. 188 – 193

⁶⁰ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 62

⁶¹ A se vedea Ioan Horațiu Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, ..., capitolul *Importurile, comerțul, moneda*, p. 198 – 217

un rol covârșitor în integrarea Daciei în vastul schimb de valori ale antichității.

1.2. Structurile sociale

Din relatările unor autori antici, greci sau romani, reiese faptul că societatea geto-dacică, în epoca sa clasică, era structurată din punct de vedere social în mai multe *categorii sociale*. Cei mai mulți dintre cercetătorii care s-au ocupat de această problemă vorbesc de existența a două stări sociale: aristocrația și oamenii liberi⁶². Principalele surse documentare referitoare la societatea dacică sunt operele lui Iordanes, privitoare la perioada lui Burebista, și Dio Cassius, acesta din urmă ocupându-se de perioada lui Decebal. Cercetând operele celor doi autori antici putem concluziona prin a preciza faptul că societatea geto-dacică avea două componente sociale principale: *tarabostes* sau *pileati* (aristocrația) și *comati* (oamenii de rând).

Stratificarea socială este fără îndoială mult mai complexă. Acest fapt fiind explicat și de stadiul de dezvoltare la care a ajuns societatea geto-dacă. Pe lângă cele două componente principale existau în mod cert și alte componente (chiar dacă prezența acestora nu poate fi generalizată la nivelul întregului spațiu locuit de geto-daci). Dincolo de acest aspect, deloc de neglijat este prezența în structura celor două componente a unor grupuri distincte ce divizau cele două stări sociale. Un alt aspect se referă la gradul de dependență față de aristocrație, este sau nu statul dac sclavagist?

1.2.1. Aristocrația

Numele *clasei aristocratice* geto-dacice îl aflăm din scrierile mai multor autori antici. Așa, de exemplu, filosoful-călător în Dacia, Dion Chrysostomos, ne relatează, în ale sale *Discursuri* (LXXIII, 3), că „... aici, uneori, se pot vedea oameni având pe cap un fel de căciuli, așa cum poartă astăzi unii traci, numiți geti ...”. Aceeași denumire ne-o transmite și Criton, care îi amintește „pe geții purtători de pileus

⁶² Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 65; Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 163

(căciulă)”. Cea mai importantă informație legată de numele clasei aristocratice aparține lui Iordanes (în *Getica*) ce ne transmite, de fapt, o știre raportată de Dion Chrysostomos: „El (Dios Chrysostomos) spune că acei dintre ei (geți), care erau de neam s-au numit la început tarabostes, iar apoi pileati...”.

Acești nobili dețineau poziții foarte importante în stat: în consiliul regal, în conducerea armatei, în aparatul administrativ, dintre ei erau aleși regii și preoții⁶³. În plan economic acești *tarabostes* dispuneau de importante bunuri mobile (turme, cirezi, herghelii), erau interesați în negoțul cu străinii, după unele informații aveau în proprietate și sclavi. De foarte multe ori acești aristocrați își puteau exercita influența și asupra comatilor⁶⁴. Importanța deținută de către această categorie socială este evidențiată și de poziția politică și economică pe care o avea. Cei mai numeroși soli, de exemplu, menționați în documente sunt din rândul aristocrației⁶⁵.

O altă idee care ne apare destul de interesantă este aceea că societatea geto-dacică este de fapt divizată în trei categorii sociale distincte: aristocrația, preoțimea și oamenii de rând. Această teză, ce evidențiază două clase sociale dominante, este susținută și de Ioan Horațiu Crișan⁶⁶, care, pe baza scrierilor lui Iordanes, ajunge la concluzia că preoțimea reprezenta o categorie socială distinctă. A se încerca să se facă o delimitare clară între aristocrația laică și cea religioasă considerăm că este greu de realizat, atâta timp cât marii preoți erau aleși din rândul oamenilor de neam, al aristocraților⁶⁷. Cu toate acestea nu poate fi contestat rolul special jucat de către aristocrația sacerdotală în construcția și organizarea statului dac clasic.

Considerăm însă că în rândurile aristocrației geto-dace nu sunt doar două grupuri, numărul acestora putând fi mai mare. Împărțirea în diferite grupuri a aristocrației se poate face în funcție de rolul, importanța, poziția sau implicarea politică, economică, militară sau religioasă a acestora în conducerea statului dac. Vom încerca în cele ce

⁶³ Iordanes, *Getica*, p. 40

⁶⁴ Ioan Horațiu Crișan, *Burebista și epoca sa*, ..., p. 195

⁶⁵ Idem, *Civilizația geto-dacilor*, ..., p. 90

⁶⁶ Idem, *Burebista și epoca sa*, ..., p. 197

⁶⁷ *Istoria Românilor*, vol. I, ..., p. 777

urmează să evidențiem rolul jucat în societatea geto-dacă a diferitelor grupuri ale clasei dominante.

Aristocrația militară este cea care îl susține pe rege în luptele pentru apărarea țării, fiind instruită pentru o asemenea activitate. Această aristocrație militară provine din rândul șefilor de triburi locale care au fost integrate în structura statului dac. Această aristocrație o găsim în fruntea cetăților și sistemelor de fortificații prezente în întreaga Dacie. Pe timp de pace această aristocrație deținea funcții administrative regionale sau locale. Rolul acestora era de a strânge dările și de a recruta oameni pentru armata regelui. Nefiind un popor nomad dacii nu pornesc la război decât cu armata, și nu cu întreg poporul cum făceau în această perioadă germanii din bazinul dunărean⁶⁸. O organizare militară era necesară și există dovezi concludente despre această organizare. Însăși statul condus de Burebista, de urmașii acestuia, sau cel condus de către Decebal poate fi catalogat drept o monarhie cu un pronunțat caracter militar⁶⁹.

În antichitate, pentru ca o țară să fie considerată că ar avea condiție de stat era absolut necesar ca acest stat să posede o *armată permanentă*. Dacă pentru timpul lui Burebista nu avem date sigure (putem însă să ne imaginăm faptul că regele dac avea la dispoziție o gardă personală necesară eventualelor mișcări interne, pentru a domina și ridica tributul de la orașele grecești supuse sau chiar pentru o rapidă intervenție la hotare), pentru epoca lui Decebal însă, avem dovezi certe despre existența unei armate permanente. Astfel, în unul din *Discursurile* sale Dion Chrysostomos (XII, 19), care a vizitat Dacia lui Decebal după anul 87, adică într-o vreme de liniște și pace din partea romanilor, spune că acolo el a văzut „peste tot săbii, lănci, peste tot cai, peste tot arme, peste tot oameni înarmați”. Tot din timpul acestui rege, știm de la Cassius Dio (LXV, 8, 5) că una dintre condițiile păcii impuse lui Decebal de către Traian în 102 prevedea ca regele dac „să predea armele, mașinile de război împreună cu constructorii acestor mașini”. Or, o asemenea clauză echivala cu desființarea unei armate cu caracter

⁶⁸ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 66

⁶⁹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 164

permanent. Dar dovada cea mai puternică o constituie cea arheologică. Este vorba de multitudinea cetăților dacice care, în timp de pace, aveau fiecare câte o garnizoană. Nu numai dorința de a avea cetăți bine apărate a făcut ca acești basilei să-și construiască cetăți de piatră pe înălțimi, ci și dorința acestora de a transmite într-un fel transpunerea simbolică a autorității lor în raport cu ceilalți membri ai societății.

În timpul lui Burebista s-a conturat tot mai mult o *aristocrație funcționărească*, administrativă, mai ales la nivel central. Aceasta este localizată în special în zona reședinței statului din zona Munților Șureanu. Rolul acestei aristocrații centrale este acela de a transpune în teritoriu voința politică a regelui. Dincolo de această aristocrație centrală exista și una provincială. Aflat la începuturile sale statul dac nu putea dispune de un aparat administrativ complex și bine centralizat. Faptul că Burebista nu a înlăturat vechile autorități tribale sau conducerile orașelor grecești este clar demonstrat de către descoperirile arheologice. Burebista a impus teritoriilor incluse în formațiunea sa statală renunțarea la politica externă diferită de cea a regelui, le-a obligat să plătescă taxe (tribut?), să furnizeze soldați în caz de război.

Centralizarea statului dac, din aceste perspective, ne apare mai degrabă ca fiind una politică și mai puțin administrativă⁷⁰. Vechile autorități locale sunt păstrate, atribuțiile vechilor șefi de triburi sau uniuni tribale cunosc foarte puține modificări. Cu toate acestea regele dac nu s-a ferit să-și pună oamenii de încredere acolo unde a întâmpinat rezistență sau în pozițiile pe care le considera strategice.

Din punct de vedere economic, există o *aristocrație posesoare de turme*. Aceasta poate fi localizată în special în zona de câmpie, fapt dovedit de marile ferme descoperite. Ceea ce ne apare ca ceva interesant este lipsa unei aristocrații funciare. Proprietatea era în teorie a regelui, în realitate pământul aparținea comunităților locale, obștilor⁷¹. În virtutea dreptului de proprietate monarhul impune comunităților o taxă. Această contribuție nu este defalcată pe familii, ci era a întregii obști. De cele mai multe ori era desemnată o persoană care se ocupa de strângerea acestor obligații față de autoritatea centrală. Această persoană reprezintă

⁷⁰ *Ibidem*, p. 164 – 165

⁷¹ *Istoria Românilor*, vol. I, ..., p. 777

regele, fie că este trimis special, fie că este vechiul sau noul reprezentant al autorității locale. Din acest considerent persoana respectivă poate fi încadrată în rândul unei categorii sociale cvasi-proprietare de pământ.

Poziția cea mai înaltă, ierarhic, o avea însă *aristocrația sacerdotală, preoțească*. Prestigiul de care se bucura se datora atât funcției religioase, cât și științei și înțelepciunii lor.⁷² În timpul lui Burebista religia a jucat un rol foarte important în societate, contribuind la realizarea și întărirea unității statului dac. În ansamblul statului geto-dacilor un rol deosebit îl juca *sacerdoțiul*. Preoțimea era bine organizată ierarhic⁷³, iar marele preot era cel mai apropiat sfetnic al regelui. Viața religioasă în Dacia antică s-a împletit cu viața politică⁷⁴. Autorii antici vorbesc despre autoritatea foarte mare pe care o avea marele preot Deceneu în timpul lui Burebista. Este posibil ca în vremea lui Burebista, marele preot Deceneu să fi săvârșit o adevărată reformă religioasă⁷⁵, conștient de autoritatea castei preoțești pe care o conducea și de rolul major al religiei ca element de unitate politică a geto-dacilor.

Începând cu Burebista, clerul geto-dacic a devenit o instituție organizată și cu funcțiuni social-politice foarte importante. Conducătorul sacerdoțiului era marele preot al cultului zeului cel mai cinstit de către geto-daci. Nu avem date cu privire la organizarea internă a sacerdoțiului. Despre preoți putem afirma că se bucurau de mare cinste. Marele preot era un fel de căpetenie spirituală în stat. Contribuția sacerdoțiului la crearea valorilor spirituale în societatea geto-dacică a fost, la vremea aceea, remarcabilă întrucât el era depozitarul aproape al tuturor cunoștințelor științifice. Cu toate acestea, statul geto-dacilor nu era unul teocratic⁷⁶, chiar dacă unii regi au deținut și funcția de mare preot sau, ca în timpul lui Burebista, marele preot a avut o poziție foarte importantă în stat.

⁷² Ovidiu Drimba, *Istoria culturii și civilizației*, vol. I, București, 1984, p. 805

⁷³ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 336 – 337

⁷⁴ Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 78

⁷⁵ *Istoria Românilor*, vol. I, ..., p. 778

⁷⁶ Nu aceeași părere o au mulți dintre cei care au studiat statul dac, unii dintre cercetători vorbesc chiar despre caracterul teocratic, sacerdotal al statului dacic.

Marele preot apare în societatea geto-dacică ca un asociat al puterii politice (cum a fost cazul lui Deceneu și Vezina) sau rege și mare preot în același timp, cum a fost Comosicus, sau exercitând ambele funcții (Deceneu după moartea lui Burebista). Importanța deosebită pe care o aveau preoții rezultă și din numărul mare al sanctuarelor și lăcașurilor de cult din spațiul geto-dacic, din bogăția acestora.

Începând cu secolul I î.Hr., preoții geto-daci au deținut un rol tot mai important în viața culturală, economică și chiar politică. Ei erau deținătorii cunoștințelor, ocupându-se de medicină, astronomie, filosofie, îndeplinind de cele mai multe ori funcțiile judecătorești (ca și cunoscători ai voinței divine). O ierarhizare a pozițiilor deținute de către diferiți reprezentanți ai clasei sacerdotale nu poate fi făcută. Din izvoarele antice se știe însă că pe lângă marele preot mai exista și o categorie de „asceți și contemplativi, abstinenți și vegetarieni, celibatari care trăiau în singurătate, ducând un fel de viață monahală sau de sihăstrie”⁷⁷. Acești preoți sunt numiți în izvoarele antice *ktistai* sau *polistai*⁷⁸.

1.2.2. Oamenii liberi

Aceștia reprezentau categoria socială cea mai numeroasă a societății geto-dace. Diferit de lumea greco-romană, unde sclavii reprezentau baza producției, *comati* sau *capillati*, cum erau denumiți oameni liberi de rând, reprezentau în societatea dacică temelia edificiului social.

Despre *comati*, izvoarele vechi ne spun puține lucruri, doar Columna lui Traian este mai generoasă în acest sens. Nu putem, din datele păstrate, să știm numele lor geto-dacic, ci doar cel greco-latin, cum nu putem ști nici care a fost numele lor autentic, ca grup social. Numele lor, care nu are semnificație socială, este legat doar de înfățișarea lor exterioară. Despre numele lor (latin - *capillati*, grecesc - *comati*), dicționarele uzuale dau însemnarea de „pletoși”, „cei care poartă părul în plete”, însemnare ce corespunde reprezentărilor de pe

⁷⁷ Ovidiu Drimba, *op. cit.*, p. 805

⁷⁸ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 337

Columna lui Traian. Numele *comati* este atribuit acestora datorită faptului că umblau cu capul descoperit și cu părul mare⁷⁹.

Majoritatea istoricilor susțin că prin *comati* trebuie să înțelegem poporul de rând. Ca atare, aceștia dețineau poziția dominantă în economia dacică, acoperind practic toate activitățile cunoscute, la vremea aceea, de economia Daciei libere. Nu poate fi neglijată însă participarea lor la acea adunare armată generală, cu rol politic și militar important.

Din rândul acestei categorii sociale se pare că făceau parte țăranii lipsiți de pământ (pământul era în cea mai mare parte în posesiune comună), păstorii, meșteșugarii și lucrătorii din mine. Ei se aflau într-o stare de dependență față de aristocrație⁸⁰, constituind o „clasă asemănătoare cu plebeii de la Roma”⁸¹. A fost demonstrat însă, că din rândul *comati* făceau parte, nu numai țăranii fără pământ, ci și țăranii înstăriți. Aceștia din urmă nu puteau fi comparați cu plebeii romani.

Se pare că deosebirile dintre *comati* și *tarabostes* nu erau de natură juridică, ci doar de natură economică și socială. Dependența *comatilor* față de *tarabostes* era exercitată cel mai probabil prin intermediul obștilor sătești. Din acest motiv putem spune că dependența nu era individuală, ci colectivă, ea era a comunității. Din această perspectivă aristocrația ar fi fost interesată să mențină obștea în dauna extinderii proprietății private a țăranilor. Obște sătească nu înseamnă că agricultura era practică în comun⁸². Cel mai probabil pământul arabil era proprietate comună. Pământul era împărțit periodic între familii iar rezultatul (roadele) era proprietate privată. Descoperirile arheologice pledează împotriva existenței unei diferențe nete între geto-dacii ce locuiau în aceste obști sătești. Nu există locuințe care să iasă în evidență, prin bogăție, care ar fi dovedit între altele atât existența unei mari proprietăți, cât și existența unor relații de dependență directă a majorității față de o minoritate⁸³. Excepțiile sunt foarte rare, un exemplu

⁷⁹ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 65

⁸⁰ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 163

⁸¹ Ioan Horațiu Crișan, *Burebista și epoca sa*, ..., p. 195

⁸² Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, ..., p. 86

⁸³ Ioan Horațiu Crișan, *Burebista și epoca sa*, ..., p. 214

în acest sens este „palatul” de la Popești, apoi turnurile cetăților (deși acestea din urmă au cu totul alte explicații)⁸⁴.

Din punct de vedere al poziției sociale, economice, politice sau militare aristocrația ne apare ca ceva intermediar⁸⁵ între autoritatea centrală a basileului și categoria socială (comati) ce constituia suportul, fundamentul producției, de care depinde existența statului dac.

1.2.3. Sclavia la geto-daci

Cât privește categoria socială formată din *sclavi* și *captivi*, se pot avansa în momentul de față, câteva idei. În vremea statului, Dacia nu mai era o furnizoare de sclavi lumii greco-romane decât, în cea mai mare parte, sub forma captivilor făcuți de armatele romane expediționare la Dunăre. Societatea geto-dacică atinsese un nivel al dezvoltării sale economice și sociale, care să-i permită valorificarea locală a aparentului surplus de forță de muncă, iar din punct de vedere spiritual să ducă la înlăturarea practicii vânzării „conaționalilor” ca sclavi.

Prezența sclavilor ca o categorie socială integrată în economia Daciei este o realitate atestată de mai multe izvoare istorice. Numărul acestora este însă foarte redus. Dintre aceștia, captivii de război constituiau o categorie aparte, cu un statut special. Ei erau siliți la cele mai grele munci, iar viața le era mereu în primejdie. Acești captivi nu se aflau la dispoziția vreunui particular, ci în puterea regelui, a statului. Este foarte probabil că regii daci, angajați într-un mare efort constructiv, acordau o deosebită atenție acestei componente a prăzii de război.

Munca servilă avea o anumită însemnătate în economie, dar era departe de a avea pondere asupra muncii libere în vreun domeniu. O importanță mai mare, în raport cu situația din agricultură și meșteșuguri, o aveau sclavii în construcțiile de interes public, îndeosebi la cetăți.

Unii dintre istoricii ce s-au ocupat de cercetarea acestei perioade au afirmat că statul lui Burebista a fost un stat „sclavagist începător”⁸⁶. Explicația pentru acest fapt ar fi că nu ar fi fost posibil să se

⁸⁴ A. Vulpe, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, București, 1987, p. 46

⁸⁵ Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 41

⁸⁶ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 278 – 284; Constantin Daicoviciu, *op. cit.*, p. 29 – 42

construiască complexe sisteme de fortificații din Munții Orăștiei fără munca a „sute și mii de sclavi”⁸⁷. Nu trebuie să punem însă egal între un „stat antic” și „stat sclavagist”⁸⁸. Cele două noțiuni nu sunt echivalente cum s-a crezut multă vreme. Numărul sclavilor era foarte redus, acest lucru a fost știut tot timpul, istoriografia marxistă nu îngăduia însă separarea între statul antic și cel sclavagist⁸⁹. Plecând de la această teză s-a susținut că statul dac ar fi un stat sclavagist începător, aici relațiile de tip sclavagist fiind într-o formă incipientă. Existau puțini aristocrați, majoritatea populației fiind constituită din oameni liberi, din „țăranii-agricultori”⁹⁰ (crescători de animale și cultivatori de pământ).

Unii dintre istorici leagă acest subiect de originea sclavilor în spațiul dacic. Hadrian Daicoviciu încearcă să demonstreze faptul că în Dacia nu a existat o piață de sclavi, că în acest spațiu sclavii nu erau vânduți. Sclavajul, dacă el există, poate fi considerat ca fiind de tip „patriarhal”⁹¹. Lipsa unei piețe de sclavi îl determină pe acesta să precizeze faptul că „sclavajul nu era prea dezvoltat”⁹². Același autor face o paralelă între situația din Dacia și cea din Atena, aceasta din urmă fiind considerată un stat sclavagist tipic. Concluzia acestuia a fost aceea că nimic nu ne împiedică să vorbim despre „caracterul non-sclavagist al statului dac”⁹³.

Antichitatea a cunoscut și alte forme de „exploatare” decât sclavagismul, este părerea mai multor istorici⁹⁴. Societatea geto-dacă este asemănată cu cea spartană sau cea de tip orientală⁹⁵. În acest caz

⁸⁷ Constantin Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 130

⁸⁸ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 163

⁸⁹ Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Bvrebista la cvcerirea romană*, ..., p. 78

⁹⁰ D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1966, p. 522

⁹¹ Ovidiu Drimba, *op. cit.*, p. 792

⁹² Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Bvrebista la cvcerirea romană*, ..., p. 78

⁹³ *Ibidem*, p. 83

⁹⁴ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 163

⁹⁵ Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Bvrebista la cvcerirea romană*, ..., p. 83

populația plătea un tribut aristocrației prin intermediul statului. Masele nefiind reduse la sclavie, din punct de vedere juridic acestea erau libere.

Chiar dacă există sclavi, în societatea geto-dacă nu putem vorbi despre o instituție a sclaviei. Societatea nu este împărțită în sclavi și stăpâni de sclavi. Din această perspectivă caracterul de „stat sclavagist” nu mai poate fi acceptat⁹⁶. În statul lui Burebista se conturează un mod particular de dezvoltare social-economică⁹⁷. Această formă s-a menținut, dezvoltându-se și mai mult în timpul lui Decebal, cu toate că numărul sclavilor a crescut destul de mult spre perioada războaielor cu romanii. Deși erau prezenți, sclavii erau folosiți în muncile casnice sau în activități secundare. La curtea regelui îndeosebi sclavii greci sau romani erau folosiți la instruirea trupelor sau la scriere.

1.2.4. Femeia în societatea geto-dacă

Despre viața de familie a geto-dacilor știm puține lucruri. Familia lor, ca și la alte popoare ale vremii, era una patriarhală, în care cultul strămoșilor, rolul bărbatului era foarte important. De asemenea, cum susțin cei mai mulți specialiști ai perioadei, geto-dacii din vremea statului erau monogami, fapt dovedit de două prețioase surse de informare - Columna lui Traian și Trofeul de la Adamclisi, unde bărbații daco-geti sunt înfățișați cu câte o singură femeie. Nu excludem posibilitatea ca regii sau aristocrații geto-daci să fi avut mai multe soții⁹⁸. De creșterea copiilor mici se ocupau cu predilecție mamele. De la o anumită vârstă, de educarea acestora pentru viață se ocupau bărbații, în cazul băieților, și mamele, în cazul fetelor.

Lângă acei bărbați viteji care au impresionat pe autori antici cu credința și curajul lor au trăit fără îndoială femeii foarte puternice, izvoarele documentare fiind însă foarte puține. Pentru femeile dacilor istoriografia a fost de-a dreptul vitregă, informațiile ajunse la noi fiind foarte puține. Cu toate acestea, în societatea geto-dacă, rolul femeii trebuie să fi fost cu totul deosebit după cum se vede și din chipurile de femei dace sculptate pe Columna înălțată de romani după războaiele

⁹⁶ Ovidiu Drimba, *op. cit.*, p. 793

⁹⁷ Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 42

⁹⁸ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 65

dacice. Artiști ce s-au ocupat de ridicarea monumentului nu au fost impresionați doar de calitățile bărbaților ci și de trăsăturile femeilor dace.

Columna ne înfățișează femeia dacă în mai multe ipostaze, ipostaze în care acestea apar zvelte dar cu expresii aspre și mândre, cu o finețe incontestabilă a trăsăturilor, cu față ovală, frunte înaltă, ochi expresivi, nas drept, buze frumos conturate, păr lung pieptănat cu cărare pe mijloc, acoperind tâmpilele și lăsând libere urechile, păr strâns legat într-un coc bogat la ceafă și acoperit cu o năframa⁹⁹. Obiectele de podoabă¹⁰⁰ sunt variate și denota gust și eleganță. Coliere torsionate, din argint sau bronz, sau lanțuri împletite cu deosebită maiestrie le împodobesc gâtul. Mâinile au brățări din fire groase de argint răsucite sau lanțuri împletite, având extremitățile în forma capului de sarpe stilizat, iar degetele sunt pline de inele spiralate sau de simple verigi. Agrafele au forme diverse, tipice fiind cele cu nodozități pe arc în formă de linguriță sau scut. Cerceii găsiți sunt în formă de verigă subțire, având atașat la partea inferioară un pandativ fin. Toate aceste podoabe sunt atestate de arheologie și împreună cu un număr mare de mărgelile de sticlă, viu colorate, ne vorbesc despre modalitatea în care se împodobeau femeile dace.

Bucătăria geto-dacă era cât se poate de simplă. Femeile dacilor nu prăjeau grăsimi, nu foloseau carnea în mod exagerat și nici sarea în mod excesiv. Preferau să fiarbă alimentele sau să le servească la masă în stare crudă. Sunt descrise ospete ale dacilor, în literatura antică, din care se poate afla că femeile dacice se pricepeau să gătească fierturi din zarzavaturi și rădăcini aromate și hrănitoare, ca și din carnea de vânat și din pește. Făceau turte de mei și grâu.

Ocupațiile zilnice, rolul lor în economia societății geto-dacice, pot fi reconstituite doar într-o anumită măsură. Fără îndoială că lor le reveneau o mare parte din muncile agricole sau din munca de creștere a animalelor domestice. Pe lângă acestea lor le sunt rezervate meșteșugurile casnice - tors, țesut, croit, cusut și într-o oarecare măsură olaritul.

⁹⁹ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 268

¹⁰⁰ Ioan Horațiu Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, ..., p. 217 – 234

Cadrul în care își desfășoară femeia activitatea este familia, căminul. Locuințele au o formă patrulateră, ovală, rotundă sau poligonală. Unele au fundament de piatră, fie din piatră fasonată, fie din piatră de râu sau bucăți de stâncă. Pereții sunt de bârne de lemn acoperiți cu lipitură de lut și spoii în diverse culori, sau din pari bătuți în pământ uniți printr-o împletitură de nuiel lipită cu lut și tencuită. La intrare, pragul și ușa de lemn, bătută deseori, cu ținte de fier, având floarea frumos ornamentată cu motive geometrice sau cu motive vegetale stilizate. În jurul locuințelor erau gropi pentru păstrarea proviziilor, cu pereți arși, și există certitudinea că aveau și hambare de lemn la suprafață. Proviiziile le păstrau în chiupuri mari de lut îngropate în pământ. Acesta este universul casnic al femeilor dace și este neîndoiește faptul că ele ajutau la construirea lui.

2. Structuri social-economice și juridice în Dacia romană

Încadrarea în sistemul social-economic, militar, politic și administrativ al Imperiului Roman a unor întinse teritorii cucerite de către împăratul Traian la nordul Dunării marchează începutul unei noi epoci în Dacia, epoca romană. Puternicul regat condus de către Decebal este cucerit și desființat de către armatele romane, iar o mare parte a Daciei este transformată în provincie romană. În locul înfloritoare societăți geto-dace s-a instaurat o nouă societate, s-au dezvoltat relații social-economice și social-juridice de altă factură, specifice orânduirii romane de la începutul secolului II d.Hr. Schimbările au fost profunde din punct de vedere economic și social, dar și politic, etno-lingvistic sau cultural-religios. Toate aceste schimbări, fără nici o îndoială, au dus la o superioară organizare, similară celei din restul lumii romane.

Cucerirea celei mai mari părți a teritoriului geto-dacilor de către Imperiul Roman a determinat „*scoaterea din istorie*” a geto-dacilor, extinderea „*istoriei*” romane la Dunărea de Jos, aici a avut loc „sinteza daco-romană” și nașterea unei civilizații și culturi noi, a românilor¹⁰¹. Imperiul s-a impus în nordul Dunării mai întâi prin civilizația sa. Fiind

¹⁰¹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 218

un fapt comun, o manifestare a vieții de toate zilele, mai vizibilă și concretă, civilizația s-a implementat mai repede în noua provincie. Dacia a devenit „traiană” și s-a manifestat ca „romană”, în primul rând din punct de vedere al civilizației.

Desprinsă de lumea barbară, Dacia cucerită de către romani este integrată în comunitatea economică, socială, politică și culturală a Imperiului Roman. Romanii introduc în Dacia formele de viață, de organizare administrativă, relațiile sociale, civilizația și cultura care le sunt specifice. O viață nouă pulsează pe întreg întinsul provinciei. Toate acestea au dus la un „real progres pe scara dezvoltării istorice generale”¹⁰².

2.1. Populația – autohtoni și coloniști

După încheierea războaielor dacice și organizarea provinciei (în această etapă au ajuns în Dacia reprezentanți ai aparatului administrativ, fiscal, economic sau militar) au fost aduși numeroși coloniști, foarte mulți dintre aceștia fiind cetățeni romani¹⁰³. Ca urmare a colonizării a crescut foarte mult gradul de eterogenitate a populației provinciei, din punct de vedere etnic. Populația civilă, cu toată diversitatea poate fi grupată în două categorii: autohtonii geto-daci și populația nou venită prin procesul de colonizare a provinciei sau familiile reprezentanților structurilor militare, politico-administrative și religioase romane.

Autohtonii. În timpul războaielor cu romanii populația dacică a avut foarte mult de pierdut din punct de vedere cantitativ. Mulți bărbați au murit luptând, foarte mulți au fost luați prizonieri și trimiși ca sclavi în imperiu. Aceasta nu înseamnă însă că populația autohtonă a fost exterminată. În *Cronica* sa, Gheorghe Șincai a susținut această teorie, dorind să dovedească descendența romană a românilor¹⁰⁴. Era evident greșit acest punct de vedere. Teza potrivit căreia geto-dacii au fost exterminați a fost susținută și de către adepții *teoriei discontinuității*¹⁰⁵.

¹⁰² *Istoria Românilor*, vol. II, editat de către Academia Română, București, 2001, p. 35

¹⁰³ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 382

¹⁰⁴ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 78

¹⁰⁵ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 137

Aceștia susțin între altele că poporul dac a fost nimicit de către romani, că a fost colonizat de romani, iar în momentul retragerii aureliene întreaga populație a provinciei s-a retras la sud de Dunăre.

Există dovezi categorice despre persistența populației dacice la nordul Dunării. Istoricul Dio Cassius, cel care narează desfășurarea războaielor dacice, precum și Columna lui Traian, vorbesc despre supunerea unei mari părți a dacilor în fața romanilor, și implicit despre conviețuirea acestora în spațiul provinciei nou create. Este adevărat că marea majoritate a monumentelor vorbesc despre coloniști și mai puțin despre autohtoni. Este explicabil de ce aceștia nu apar în cuprinsul inscripțiilor, majoritatea geto-dacilor locuiau în mediul rural, departe de mediul unde erau inscripționate aceste monumentele, pe de altă parte autohtonii nici nu s-au arătat atât de interesați de ridicarea unor monumente. O altă chestiune este legată de adoptarea de către aceștia a unor nume romane¹⁰⁶, astfel că ei chiar dacă apar în inscripții nu apar cu nume dacice. Multe inscripții, ce includ persoane cu nume romane, specifică în mod explicit faptul că aceștia erau daci.

O mărturie despre persistența și însemnătatea dacilor sunt și numeroasele corpuri de trupe alcătuite din daci, dar cu comandă și organizare romană. Astfel, o *Ala I Ulpia Dacorum* este întâlnită în Noricum, *Cohors II Augusta Dacorum*, întâlnită în Pannonia, *Vexillatio Dacorum Parthica*, lângă Tigru și Eufrat¹⁰⁷, *Cohors I Ulpia Dacorum* (creată de Traian), *Cohors I Aelia Dacorum* (creată de Hadrian), două astfel de unități sunt create de Marcus Aurelius sau Caracala¹⁰⁸. Acestea și multe altele stau dovadă incontestabilă a prezenței dacilor, mai mult a trupelor alcătuite din daci, în rândul armatelor romane.

Despre învingerea și subjugarea dacilor vorbesc mai mulți autori antici. Dio Cassius (LXVIII, 14, 1) precizează faptul că Traian „a biruit pe daci”, Ammianus Marcellinus (XXI, 5, 14) vorbește și el despre „biruința asupra dacilor” din timpul lui Traian. În aceeași direcție Aurelius Victor și Eutropius vorbesc despre supunerea dacilor de către

¹⁰⁶ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 387

¹⁰⁷ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 78

¹⁰⁸ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 394

Traian¹⁰⁹. Geograful Ptolemeu pomenește despre existența, în anii de după întemeierea provinciei, a mai multor comunități cu nume de origine dacică¹¹⁰: *Costaboci, Albocenses, Buridavenses, Saldenses*, s.a.

O altă certă mărturie a dacilor a fost prezența numeroaselor toponime și hidronime de origine dacică care au fost preluate și menținute de către romani. Localități¹¹¹ precum: Ampelum, Apulum, Arcidava, Cumidava, Dierna, Germisara, Napoca, Porolissum, Potaissa, Samum, Sucidava, Tibiscum vor cunoaște o puternică dezvoltare în epoca romană, la origine acestea, după cum este lesne de observat, au fost dacice. Continuitatea dacică este demonstrată și de numeroasele râuri cu nume dacice: Alutus, Crisius, Marisus, Samus, Tisia, etc. Onomastica dacică este și ea prezentă, nu într-o pondere foarte însemnată însă, inscripțiile descoperite până în prezent pomenesc 67 de nume dacice, în comparație cu peste 3000 de antroponime de altă origine¹¹².

Descoperirile arheologice demonstrează continuitatea așezărilor dacice, a cimitirelor specifice dacilor. Riturile de înmormântare, obiceiurile, cultura materială și spirituală dacică sunt realități prezente și după cucerirea romană.

Populația dacică locuia cel mai adesea în lumea rurală, unde formau majoritatea populației. Oricât de mare a fost numărul coloniștilor populația geto-dacă a rămas majoritară, treptat aceștia au fost atrași spre modul de viață roman. Prezența credințelor vechi geto-dace, a divinităților proprii, de cele mai multe ori însă cu nume ale unor zeități greco-romane, vorbesc despre prezența dacilor, dar și despre sincretismul religios la care asistăm¹¹³.

Dacă imediat după cucerire populația geto-dacă era subjugată cu forța armelor, fiind lipsită de libertate și drepturi, cu timpul diferențele dintre autohtoni și coloniști au început să dispară. Cu toate acestea au existat câteva încercări de revolte și frământări sociale din partea

¹⁰⁹ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 139

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 139 – 140

¹¹¹ D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, București, 1968, p. 24

¹¹² *Ibidem*, p. 142

¹¹³ Mihai Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 81

autohtonilor. Acest fapt datorându-se noii forme de proprietate, noi organizări social-economice și politice impuse de alogeni.

Coloniștii. În Dacia colonizarea s-a făcut foarte rapid, statul însuși contribuind la așezarea în aceste regiuni a „nenumărați” cetățeni romani și locuitori din întregul imperiu¹¹⁴. Colonizarea s-a făcut cu scopul de a controla mai bine numeroasa populație autohtonă, pentru a lua în stăpânire și exploata cât mai eficient teritoriul cucerit¹¹⁵. Noua populație, care se așeza în orașe și sate¹¹⁶, a ajuns în Dacia fie din inițiativă proprie (atrasă fiind de perspectivele economice și sociale oferite – această formă de colonizare a fost mai intensă pe parcursul secolului II și în prima jumătate a secolului III¹¹⁷), fie coordonată de către stat, având un caracter oficial. Putem astfel să distingem două forme¹¹⁸ ale colonizării oficiale romane în Dacia. Una tradițională, prin întemeierea de colonii. În cazul Daciei a fost creată o singură colonie întemeiată exclusiv prin acest procedeu – Ulpia Traiana¹¹⁹ (denumită mai târziu și Sarmizegetusa). Cea de-a doua formă, a fost generată de atribuirea de pământ din *ager publicus* unor grupuri de cetățeni romani (dar nu numai, numeroși peregrini beneficiind în Dacia de astfel de facilități) în diferite localități ale provinciei (în acest caz nu au fost create localități noi prin colonizare). Fie că au fost cetățeni romani, fie că au fost doar peregrini, acești coloniști aveau în marea lor majoritate nume romane. Este foarte clar însă că în spatele acestor nume romane se ascundeau de multe ori „un grec, un sirian ori un dac”¹²⁰, ce erau mai puțin romanizați. Cu toate acestea marea majoritate a coloniștilor erau vorbitori de limbă latină¹²¹. Prin această a doua formă de colonizare mai multe localități au ajuns să cunoască o dezvoltare considerabilă, ajungând chiar la rangul de municipia imediat după urcarea pe tronul

¹¹⁴ Mihail Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, p. 251

¹¹⁵ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 81

¹¹⁶ *Ibidem*

¹¹⁷ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 152

¹¹⁸ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 383

¹¹⁹ Iosif Constantin Drăgan, *Mileniul imperial al Daciei*, București, 1986, p. 53

¹²⁰ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 81

¹²¹ *Ibidem*

imperial al lui Hadrian. Așa a fost cazul localităților: Drobeta, Napoca sau Romula¹²².

Coloniștilor aduși oficial în Dacia li se adaugă funcționarii din administrația provinciei și ai diferitelor exploatare ale bogățiilor ei, numeroșii soldați aduși pentru apărarea provinciei (numărul acestora era cu atât mai important cu cât Dacia era o provincie de graniță), apoi meșteșugari, negustori și evident sclavii ce slujeau atât în administrație, cât și în diferite sectoare economice¹²³. Unele grupuri de coloniști au fost aduși pentru a desfășura activități cu caracter minier. Așa este cazul unor comunități dalmate ce sunt colonizate pentru exploatarea aurului de la *Alburnus Major*¹²⁴, numărul așezărilor de acest tip din Munții Apuseni fiind destul de ridicat.

Numărul acestor coloniști romani aduși în Dacia nu poate fi estimat, este posibil însă ca aceștia să fi fost destul de mulți din moment ce atunci când Hadrian a dorit să părăsească Dacia el a fost sfătuit, conform spuselor lui Eutropius (VIII,6,2), de apropiați să nu o facă pe motivul de a nu lăsa pradă barbarilor prea mulți cetățeni romani.

Compoziția etnică și originea coloniștilor este foarte diferită. Coloniștii italici, deși destul de reduși numeric, sunt prezenți începând cu întemeierea provinciei. O parte însemnată a coloniștilor de la Ulpia Traiana proveneau din Peninsula Italică¹²⁵. Tot din această regiune proveneau funcționarii de rang înalt din administrația civilă și militară. Unii dintre istorici folosesc onomastica găsită în inscripții pentru a demonstra ponderea ridicată a italicilor. Din totalul numelor trei părți sunt de tip roman sau italic¹²⁶. Evident nu toți erau italici, mulți dintre aceștia fiind chiar daci romanizați, care au adoptat nume romane. Numeroși sunt orientalii, mai ales vorbitori de limbă greacă¹²⁷, apoi cei originari din provinciile învecinate: Moesia, Tracia, Noricum, Pannonia,

¹²² *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 152

¹²³ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 252

¹²⁴ V. Wollman, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 1996, p. 84

¹²⁵ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 254

¹²⁶ *Ibidem*, p. 254

¹²⁷ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 255

dar și din Galia, Gemană, Parția sau Africa¹²⁸. Indiferent de originea lor toți aceștia sunt purtători ai culturii și civilizației romane.

Veteranii au jucat un rol demografic considerabil în structura populației daco-romane, dar și în desfășurarea vieții provinciei¹²⁹. Ei au fost factori activi ai procesului de romanizare din poziția pe care au obținut-o, de cetățeni romani, de proprietari de pământuri sau sclavi, de magistrați ai imperiului.¹³⁰ Deși inscripțiile vorbesc doar despre un număr redus de veterani ce au ales să trăiască în Dacia după terminarea stagiului militar, în cei peste 170 de ani cât a fost prezentă armata romană la nordul Dunării se pare că numărul veteranilor a fost destul de ridicat, contribuind semnificativ la creșterea demografică și la intensificarea procesului de romanizare a populației autohtone. Unii cercetători evaluează numărul veteranilor rămași în Dacia la peste 82000 de persoane¹³¹.

2.2. Dreptul roman și structurile social-juridice

Societatea romană clasică era împărțită în mai multe structuri social-juridice, în ordine politice și sociale. Această împărțire era făcută în funcție de origine și de avere. A diviza această societate între patricieni și plebei nu este suficient. În timpul Republicii conflictele între cele două grupuri au dus la obținerea unor importante drepturi politice și sociale pentru plebei, care au obținut accesul spre magistraturi. Încă din anul 451 î.Hr., plebei au reușit să codifice vechile cutume în *Legea celor XII Table*, prin acest act juridic era anunțat principiul egalității tuturor cetățenilor în fața legilor¹³². Sfârșitul Republicii a consemnat o reducere a numărului patricienilor la aproximativ 30 de familii. În schimb se va forma o nouă aristocrație, ce

¹²⁸ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 153

¹²⁹ După lăsarea la vatră foarte mulți dintre veterani au ales să rămână în Dacia, ocupând poziții importante în structura social-economică și administrativă a provinciei.

¹³⁰ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 157

¹³¹ *Ibidem*, p. 158

¹³² Ovidiu Drimba, *op. cit.*, p. 717

include atât patricieni, cât și plebei îmbogățiți, membri ai Senatului sau persoane ce deținuseră înalte magistraturi.

Putem identifica două criterii de stratificare a populației Romei antice. În primul rând, putem să facem o delimitare între diferitele componente ale acestei populații după criteriul economic, discutăm în acest caz de o *stratificare social-economică*. În al doilea rând, în societatea romană, există o clară delimitare juridică între așa-zisele ordine, avem în vedere prin urmare o *stratificare social-juridică*.

În ceea ce privește **structura social-economică**, separația este clară – există o categorie a proprietarilor și una a producătorilor. Din rândul proprietarilor făceau parte: *aristocrația latifundiară*, ce se bucura de importante drepturi și privilegii social-politice, *proprietarii de companii și mari ateliere meșteșugărești*, bogați și foarte influenți și *aristocrația urbană*, ce trăia din resursele funcțiilor pe care le îndeplinea. Producătorii îi includeau în primul rând pe *sclavi*, care reprezentau baza producției, reprezentând cea mai mare parte a populației statului roman, pe *liberți*, incluzând persoanele eliberate din sclavie, și pe *oamenii liberi*, persoane ce trăiau din munca pe care o prestau.

Ierarhia socială determinată de criteriul economic este dublată de stabilirea unor ranguri precise, de o **stratificare social-juridică**. Poziția cea mai privilegiată din acest punct de vedere este ocupată de către *cetățenii romani*, aceștia bucurându-se de patru fundamentale drepturi: de a se căsători, de a face comerț, de a participa la viața politică (alegând sau fiind aleși) și de a avea o avere privată. Urmău apoi, *străinii* sau *peregrinii*, numărul acestora a crescut foarte mult pe măsură ce s-a extins imperiul, *liberții* și *sclavii*, aceștia din urmă fiind considerați „forța de muncă mișcătoare, vorbitoare”.

Aceste două încercări de stratificare a populației Romei antice se întrepătrund, este vorba în ambele cazuri despre stratificarea aceleiași populații. Nu putem pune semnul egal între cetățenii romani și componenta proprietarilor sau aristocrație, deși este evident că aristocrația se bucura (sau era condiționată!) de privilegiile cetățeniei romane. În același timp este destul de evident că structurile social-juridice ale sclavilor sau liberților făceau parte, în marea lor majoritate, din structurile social-economice ale producătorilor.

O clasică delimitare a populației statului roman a fost făcută în ordine politice și sociale. Astfel, existau *ordinul senatorial*, *ordinul cavalerilor*, *plebea* și *sclavii*.

Ordinul senatorial. Numărul senatorilor a fost fixat de către Augustus la 600¹³³, această cifră nefiind depășită. În timpul Republicii aceștia au posedat averi foarte mari, fiind capabili de a construi mari edificii publice. Averile acestora s-au diminuat însă datorită suprimării unor vechi privilegii. Originea lor putea fi și alta decât Roma sau Italia. Începând cu Traian însă senatorii sunt „îndemnați” să cumpere pământ în Peninsula Italică, fiind astfel legați de Roma. Ei se distingeau și prin îmbrăcăminte, purtau toga cu bandă lată de purpură și încălțăminte de culoare roșie. În teatru ei aveau locuri rezervate¹³⁴. Din punct de vedere economic începând cu secolul II d.Hr. ei sunt tot mai dependenți de împărat. Patrimoniul minim al unui senator a fost stabilit la 250.000 denari¹³⁵. Împăratul are dreptul de a alege senatori, dar și dreptul de a retrage această calitate.

Ordinul cavalerilor. Prin poziția pe care o ocupau aceștia se aflau între *nobilis* și poporul de rând¹³⁶. Numărul lor este mult mai ridicat, fiind estimat 25.000 numai în Roma și Peninsula Italică. Avea acestora trebuia să treacă de 100.000 denari. Începând din secolul IV d.Hr. ordinul nu mai indică o demnitate militară ci îi include pe cetățenii bogați ce nu intrau în Senat. Ei nu puteau deține magistraturi, în schimb se ocupau de afaceri, interzise senatorilor¹³⁷. Nu făceau însă comerț¹³⁸, negustoria fiind disprețuită și lăsată la dispoziția oamenilor liberi, liberților sau sclavilor imperiali. Această aristocrație de rangul al doilea purta ca și semn distinctiv inelul din aur și toga tivită cu o fâșie îngustă de purpură¹³⁹.

Plebea. Pe lângă aristocrație și micii meșteșugari sau micii proprietari, existau în mediul urban o categorie de oameni foarte săraci,

¹³³ Iosif Constantin Drăgan, *op. cit.*, p. 64

¹³⁴ Ovidiu Drimba, *op. cit.*, p. 717

¹³⁵ Iosif Constantin Drăgan, *op. cit.*, p. 64

¹³⁶ Ovidiu Drimba, *op. cit.*, p. 717

¹³⁷ *Ibidem*

¹³⁸ Iosif Constantin Drăgan, *op. cit.*, p. 66

¹³⁹ Ovidiu Drimba, *op. cit.*, p. 717

ce trăiau din mila publică. Numărul acestora la Roma se ridica la aproximativ 700.000 de persoane. Originea acestora este diferită; mulți dintre aceștia au fost țărani liberi ce și-au pierdut pământurile în favoarea aristocrației.

Sclavii. Aceștia se găseau pe ultima treaptă a societății romane. Ei proveneau din războaie. Romanii întreprindeau de multe ori campanii militare doar cu scopul de a „aproviziona” piața romană cu sclavi. O altă sursă a sclaviei era vânzarea-cumpărarea de sclavi, existau târguri și piețe speciale pentru sclavi. Sclavii puteau proveni și prin naștere sau atunci când nu puteau să-și plătească datoriile¹⁴⁰. Cei mai mulți dintre sclavi erau din categoria celor *ordinari*, ce trebuiau să îndeplinească munci foarte grele în agricultură, mine sau ateliere meșteșugărești. O situație ceva mai bună o aveau sclavii *publici*, ce erau folosiți în administrația imperială sau ca mici funcționari în mine, mai existau apoi sclavii *privați* ce erau folosiți în administrarea unor prăvălii sau ateliere. Cea mai bună condiție o puteau însă obține sclavii *imperiali*. Aceștia devin foarte puternici, din punct de vedere economic, gestionând averi foarte mari. Multe activități economice, considerate strategice, erau administrate direct de către împărat, și, de foarte multe ori aceasta se făcea prin intermediul sclavilor imperiali. Transportul de sare din Galia sau de grâu din Egipt a fost de multe ori făcut de către aceștia. Puterea economică a acestora este dovedită și de monumentele funerare pe care le ridică pentru familiile lor sau ale stăpânului. La Sarmizegetusa romană un sclav a ridicat chiar un templu pentru zeița Celestis Virgo Augusta¹⁴¹, semn al unei consolidate poziții economice, juridic însă acesta era tot un sclav, inferior celui mai sărac dintre plebei.

2.3. Caracterizarea structurilor sociale în Dacia Romană

Ținând cont de caracteristicile societății dacice clasice și de cele ale societății romane putem să ne imaginăm cum arăta societatea daco-romană și structurile sociale din perioada Daciei Romane. Chiar dacă

¹⁴⁰ În acest ultim caz persoana îndatorată devenea sclavul persoanei care la împrumutat.

¹⁴¹ Iosif Constantin Drăgan, *op. cit.*, p. 65

romanii, din postura de cuceritori, și-au impus propria ordine socială, totuși nu trebuie să subestimăm capacitatea de rezistență a dacilor în fața acestor schimbări. Ne permitem să spunem faptul că noua societate este rezultatul unui compromis între cele două tendințe. Analiza structurilor sociale și a mecanismelor sociale este în măsură să demonstreze faptul că romanii, deși au încercat să-și impună regulile, au trebuit să țină cont și de caracteristicile și legitățile sociale ale autohtonilor.

Stratificarea socială în Dacia s-a făcut în perioada romană după modelul extins la nivelul întregului imperiu. Putem discuta despre o *componentă juridică*, în acest caz discutăm de oameni liberi și de sclavi; apoi o componentă *civică*, împărțirea populației după acest criteriu evidențiază două categorii, respectiv: cetățenii romanii și cei ce nu posedă cetățenia romană, și în fine, componenta *economică*, avem în vedere în acest caz pe proprietari și pe producători.

A spune că societatea din Dacia, sau chiar din lumea greco-romană clasică, este împărțită în două „clase antagoniste”¹⁴², specifice lumii sclavagiste, respectiv sclavii și stăpânii de sclavi ni se pare o formulă prea simplistă. Este adevărat că în unele ramuri ale economiei Daciei predomina munca sclavilor¹⁴³, nu putem însă generaliza reducând societatea la doar două grupuri sociale.

Unii dintre istorici propun o privire de ansamblu asupra societății, și că nu trebuie să ținem cont doar de un anumit criteriu când delimităm sau definim structurile sociale din această perioadă. Din această perspectivă cetățenii romani, peregrinii, libertii și sclavii formează categorii ce nu pot fi încadrate într-o „schemă simplificată și rigidă a claselor”¹⁴⁴. Acest punct de vedere, ce permite analiza socială nu doar prin intermediul unui anumit criteriu, vine să completeze încercările, de multe ori nereușite, de a stabili relațiile dintre categoriile juridice, civice sau economico-materiale. Un cetățean roman, de exemplu, putea să aibă o poziție social-economică inferioară unui sclav

¹⁴² Această teză, potrivit căreia societatea din Dacia Romană era împărțită între sclavi și stăpâni de sclavi a fost susținută de către mai mulți istoricilor români, unii dintre ei reliefând de altfel „lupta de clasă” din perioada antică, aceștia vorbind despre predominarea relațiilor de „exploatare sclavagistă”.

¹⁴³ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 269

¹⁴⁴ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 205

imperial, primul însă avea libertate și drepturi depline, pe când sclavul nu avea aceste drepturi. Economic situația sclavului era net superioară, el însă nu se bucura de drepturi politice și juridice care să-i asigure promovarea în rândul elitelor politice conducătoare¹⁴⁵. Analizând starea și viața socială din Dacia Romană putem ajunge la concluzia că există două importante categorii de populație¹⁴⁶ - una *superioară*, alcătuită din cetățeni romani și peregrini bogați, dar și unii liberi sau sclavi imperiali ce au venituri destul de importante, și - una *inferioară*, alcătuită din oameni liberi, de condiție materială modestă, liberi și sclavi de rang inferior.

Juridic, *cetățenii romani* se bucurau de toate drepturile. În Dacia cetățeni romani erau unii dintre coloniști sau veteranii. Veteranii obțineau cetățenia romană după ce slujiseră 25 de ani în armata imperială¹⁴⁷. Numărul persoanelor care beneficiau de cetățenie romană a fost redus la început, extinzându-se odată cu creșterea numărului veteranilor și a localităților ce au trecut de la statutul de municipia la cel de colonie. Edictul împăratului Caracalla (*Constitutio Antoniniana*), din anul 212, a extins cetățenia romană la aproape toți oamenii liberi din imperiu¹⁴⁸. După cetățenii romani urmează *latinii*¹⁴⁹, ce se bucurau de prerogativele dreptului latin, dar neavând aceleași drepturi politice ca și romanii. Aceștia erau un fel de cetățeni de rangul al doilea, locuitori ai municipiilor. Marea masă a populației în Dacia era alcătuită din *peregrini*, cei mai mulți dintre aceștia fiind chiar geto-daci. Cadrul lor juridic era stabilit prin „dreptul autohton geto-dac”¹⁵⁰. Urmau *liberții*, sclavi eliberați de către stăpânii lor, și în fine la baza acestei piramide, având condiția cea mai inferioară se aflau *sclavii*. Sclavii pot constitui o clasă socială doar din punct de vedere juridic, în realitate ei erau răspândiți în toate structurile sociale, la fel ca și oamenii liberi.

¹⁴⁵ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 239

¹⁴⁶ *Ibidem*

¹⁴⁷ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 103

¹⁴⁸ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 207; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 103;

¹⁴⁹ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 218

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 220

Politic și economic, în fruntea ierarhiei sociale erau situați membri ordinului senatorial și cavaleresc. Guvernatorii provinciei, comandanții legiunilor, procuratorii provinciali, cei ai minelor, comandanții trupelor auxiliare intrau în această categorie. Chiar dacă în rândul cavalerilor au intrat și daci se pare că nici unul dintre aceștia nu a obținut o astfel de demnitate¹⁵¹ deși părerile sunt împărțite în acest sens¹⁵². Marea majoritate a acestora erau veniți în Dacia doar pentru perioada mandatului pe care îl exercitau.

În această perioadă putem constata o răspândire a marilor proprietăți latifundiare, implicit existența *aristocrației latifundiare*. Ponderea acestora este însă destul de redusă. Mult mai importantă ne apare *aristocrația municipală*, orășenească. Aceasta își are originea în primele grupuri de cetățeni romani sosiți în Dacia. Din rândul acestora făceau parte familii ale unor cavaleri ce dețineau importante resurse economice și care monopolizau funcțiile locale din aparatul de conducere.

Indiferent de poziția politică și administrativă, *stăpânii de sclavi*, de mulți sclavi, erau foarte influenți și foarte bogați. Cei mai mulți stăpâni de sclavi sunt atestați în orașele Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Tibiscum, Porolissum și Drobeta¹⁵³. Ei sunt proprietari de pământ, dar și proprietari de ateliere meșteșugărești, prăvălii, negustori, etc. Mulți dintre aceștia intrau în rândul aristocrației orășenești¹⁵⁴. Cel mai mare proprietar de sclavi era însă statul¹⁵⁵. În Dacia, sclavii imperiali alcătuiesc o adevărată armată de funcționari de rang inferior. Stăpâni de sclavi erau și instituțiile civile sau religioase. Orașele, templele, colegiile profesionale puteau avea sclavi în proprietate¹⁵⁶. „Stăpâni de sclavi” puteau fi însă chiar și unii

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 205

¹⁵² Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 271, vorbește despre existența unor inscripții care ar demonstra faptul că unii cetățeni romani, proveniți din rândul dacilor ar fi obținut înalte demnități publice în Dacia Romană

¹⁵³ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 421

¹⁵⁴ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 271

¹⁵⁵ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 240

¹⁵⁶ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 273

dintre sclavi, mai ales cei care controlau importante afaceri ale statului. Numărul sclavilor din Dacia este greu de estimat. Analizând totalul inscripțiilor care fac referire la sclavi sau liberi, ne dăm seama că numărul acestora era destul de mare. Ponderea sclavilor în societate nu era nici pe departe comparabilă însă cu cea din alte părți ale imperiului. Dacă ponderea sclavilor în lumea greco-romană clasică era mai mare de trei sferturi din totalul populației, în cazul Daciei, ponderea oamenilor liberi se păstrează destul de ridicată. Unii istorici evaluează numărul sclavilor din Dacia Romană, după ce aceasta a fost deplin integrată în imperiu, la aproximativ un sfert din totalul populației¹⁵⁷. Un astfel de procent considerăm însă că supraevaluează numărul sclavilor din această provincie.

Ce s-a întâmplat cu proprietățile funciare, cu pământurile după cucerirea Daciei? Potrivit dreptului roman, întreg teritoriul cucerit de romani în Dacia a trecut în proprietatea imperiului, alcătuind pământul public, *ager publicus*. Acest pământ a fost împărțit veteranilor dar și altor coloniști aduși/veniți din diverse părți ale imperiului, aceste proprietăți intrând astfel în *ager privatus optimo iure*. Altor grupuri de cetățeni romani și veterani li s-au dat numai dreptul de folosință asupra pământurilor pentru care plăteau impozit, iar altora, este cazul peregrinilor, li s-au vândut în mod individual pământuri asupra cărora statul păstra dreptul de proprietate. Legiunile din Dacia, probabil că și trupele auxiliare, aveau un teritoriu propriu folosit pentru pășunatul vitelor, pentru procurarea lemnului și pentru alte necesități. O parte însemnată a teritoriului provinciei a fost de la început trecută în patrimoniul împăratului, dar nu ca și proprietate privată (regiunea auriferă din Munții Apuseni, minele de fier, pășunile, salinele). Toate acestea erau exploatate prin arendare. O bună parte din pământul Daciei a trebuit să fie lăsat în folosința vechilor lui proprietari, a populației autohtone. Aceasta constituia *ager stipendiarius*, adică pământul pentru care plăteau impozite și prestau diverse servicii în muncă.

Chiar dacă este puternic influențată de structura socială a Romei, populația din Dacia Romană păstrează particularismul geto-dacic, datorat condițiilor specifice în care s-a dezvoltat. Nu de puține ori

¹⁵⁷ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 207

populația autohtonă a ripostat prin mișcări și revolte sociale¹⁵⁸ împotriva sistemului roman ce era impus evident și cu forța armelor, nu numai pașnic.

2.4. Tipuri de comunități umane în Dacia Romană

Noua provincie romană, Dacia, nu cuprindea întreaga Dacie, ci numai Banatul, Oltenia, o largă fâsie de pământ la răsăritul Oltului, de la Turnu-Măgurele până la Bran, precum și toată Transilvania. Ținuturile celelalte erau lăsate „barbarilor” (geto-dacilor) ca țară clientelară, nu pentru motive militare, ci din motive economice. Era vorba de o regiune acoperită în mare parte cu păduri, cu agricultură puțină și de stepe necultivate (cultivate mai puțin). Acestea fiind socotite ca neexploatabile de către economia imperială. Constituirea provinciei Dacia s-a făcut printr-o lege (*lex provinciae*), promulgată de către împăratul Traian pe când se găsea încă în Dacia. Dacia a fost organizată ca provincie imperială, adică aflată în administrarea împăratului și nu a senatului. Împăratul își exercita prerogativele sale printr-un împuternicit al său, care poartă titlul oficial de *legatus Augusti pro praetore*, numit dintre membrii ordinului senatorial. Când în Dacia staționau mai multe legiuni romane, guvernatorul era de rang consular, ceea ce însemna că i se încredințază această funcție numai după ce a fost mai întâi consul la Roma. În administrarea finanțelor provinciei, legatul imperial era ajutat, ca și guvernatorii de mai târziu, de un *procurator Augusti*. Ei erau numiți de împărat dintre membrii ordinului ecvestru, al cavalerilor, o funcție foarte înaltă pentru membrii acestui ordin. În deceniile următoare, provincia cunoaște mai multe organizări administrative. Nu ne propunem însă cu această ocazie să discutăm organizarea și reorganizarea a acestui teritoriu roman.

Luând în discuție comunitățile umane nu putem să nu observăm diversitatea foarte mare a acestor comunități. În studiul nostru ne-am propus să analizăm aceste comunități prin prisma mai multor criterii de delimitare a acestor comunități. Astfel, am identificat trei tipuri mai

¹⁵⁸ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 241

importante de comunități umane în spațiul Daciei Romane și anume: *comunități teritoriale, comunități economico-sociale și comunități religioase*.

2.4.1. Comunitățile teritoriale

Tipologia acestor comunități teritoriale este foarte diversă. Există mai multe opinii în acest sens, exprimate de-a lungul anilor de către istorici. Împărțirea în *așezări urbane* și *așezări rurale* este mult prea simplistă, aceasta fiind și părerea mai multor cercetători ai acestei problematice. Unii afirmă faptul că, în Dacia au existat, din punct de vedere administrativ, trei tipuri de așezări: *colonii, municipii* și *sate*¹⁵⁹. În acest caz, primele două tipuri de așezări fiind urbane, iar cel de-al treilea tip, așezări rurale. Alții, cercetând același fenomen constată existența tot a trei tipuri de așezări, împărțindu-le în: *orașe, sate* și așezările întemeiate în jurul castrelor, denumite *canabae*¹⁶⁰. Alții au mers și mai departe, Mihail Macrea¹⁶¹ constată existența, pe lângă cele trei tipuri amintite (orașe, sate și canabae), și a altor tipuri de așezări, cum ar fi stațiunile balneare, stațiunile aflate de-a lungul drumurilor, stațiunile militare de pază și control la frontierele provinciei, cătunele fără de organizare de tip roman și altele.

Dincolo de toate aceste încercări de delimitare a localităților constatăm existența mai multor tipuri de așezări. Tipice sunt așezările urbane (coloniile și municipiile) și cele rurale (două tipuri de astfel de așezări sunt mai importante – *pagus* și *vicus*). Acestora li se adaugă așezările de tip canabae, evident și acestea tot așezări rurale, având însă o funcție specială ceea ce face ca ele să se delimiteze de restul așezărilor rurale. Stațiunile balneare și altele cu caracter „turistic” sau militar, pot fi evident și ele considerate undeva în afara așezărilor tipic urbane sau rurale. Spre o delimitare a așezărilor de tip canabae de cele urbane sau rurale ne îndreptăm și atunci când studiem unitatea economică și administrativă, acel *territorium*, un spațiu rural de care dispunea fiecare oraș, sat, târg sau castru, și care asigura o bună parte din aprovizionarea

¹⁵⁹ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 91

¹⁶⁰ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 359

¹⁶¹ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 116

cu alimente și diferite materiale¹⁶². Acest spațiu agricol nu beneficia de aceleași drepturi juridice ca și vatra localității de care aparținea¹⁶³. Cele mai extinse și bogate teritorii administrate direct de către o localitate erau cele ce aparțineau coloniilor și municipiilor. Exista apoi un al doilea tip de teritoriu, respectiv cel ce aparținea spațiului eminate rural, independent de oraș, și care era constituit în jurul unui sat¹⁶⁴. Un al treilea tip de *territorium* (de aici se naște și una dintre concluziile noastre cum că așezările de tip canabae sunt diferite de cele ce sunt încadrate în rândul celor urbane sau rurale) era cel dat în folosință directă unităților militare, legiunilor sau trupelor auxiliare. Populația din cuprinsul acestor *territorium militare* era obligată să întrețină garnizoana și să întrețină o serie de munci pentru castru¹⁶⁵. Cele mai întinse astfel de teritorii militare erau în zona de graniță, unde erau cantonate cele mai multe trupe militare.

Coloniile. Urbanizarea Daciei s-a făcut într-un ritm treptat. Dacă în timpul lui Traian a existat un singur oraș, numărul a crescut la 3 în timpul lui Hadrian, la 5 sau 6 în timpul lui Marcus Aurelius și la 11 sau 12 sub Septimiu Severus¹⁶⁶. Singurul oraș care a fost creat de la început ca și colonie a fost Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa¹⁶⁷. Ulterior, numărul așezărilor urbane de acest tip a

¹⁶² D. Tudor, *op. cit.*, p. 378

¹⁶³ Acest fapt este mult mai vizibil în cazul teritoriului deținut de către municipii și colonii. Interesant este și faptul că unele dintre orașele și târgurile întâlnite în Dacia Romană nu dispuneau de un astfel de teritoriu agricol ceea ce a dus la o încetinire și chiar stagnare a dezvoltării acestora.

¹⁶⁴ Cele mai multe teritorii, cu rol economico-administrativ, ce aparțineau unor localități rurale au fost cele din jurul pagusurilor. Informațiile sunt foarte puține în cazul localităților de tip vicus, cu toate acestea nu putem exclude existența unui *territorium* ce aparținea de unele din localitățile de acest tip. În cazul localităților de tip pagus, care dețin un rol economico-administrativ mult mai important, izvoarele ne lasă să înțelegem că administrarea unui astfel de teritoriu era ceva normal, mai ales în spațiul unde urbanizarea nu a fost atât de dezvoltată, și unde, pagusurile jucau rolul unor importante târguri pentru zonele rurale înconjurătoare.

¹⁶⁵ D. Tudor, *op. cit.*, p. 378

¹⁶⁶ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 233

¹⁶⁷ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 359

crescut datorită ridicării unor municipii la rangul de colonie. Acest statut fiind obținut de către localitățile: Napoca (sub Marcus Aurelius¹⁶⁸ sau Comodus¹⁶⁹), Drobeta (sub Septimiu Severus¹⁷⁰), Apulum (sub Marcus Aurelius¹⁷¹ sau sub Comodus¹⁷²), Romula (această localitate este atestată ca și colonie într-o inscripție din anul 248, din timpul lui Filip Arabul¹⁷³), Potaissa (sub Septimiu Severus sau Caracalla¹⁷⁴), Malva (cu acest titlu apare într-o inscripție din anul 230¹⁷⁵). Se pare că celelalte orașe ale Daciei Romane nu au atins statutul de colonie.

Coloniile se bucurau de toate drepturile juridice, fiind locuite de cetățeni romani. Unele dintre colonii se bucurau de o înaltă considerație, primind dreptul italic, acest drept le scutește de plata impozitului pentru pământ sau a impozitelor personale¹⁷⁶. Pe timpul lui Caracalla, patru orașe din Dacia Romană se bucurau de aceste privilegii¹⁷⁷, este vorba despre Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Napoca și Potaissa. În Dacia Romană coloniile, prin populația romană, au jucat un rol semnificativ în procesul de romanizare a populației autohtone.

Municipiile. Cu excepția orașului Ulpia Traiana toate celelalte au avut la un moment dat statutul de municipiu. Pe lângă cele enumerate, ce au atins stadiul de colonie, în Dacia au mai existat și municipii care nu au ajuns niciodată la acest nivel. Astfel de localități sunt: Porolissum, Dierna, Tibiscum, Ampelum, Apulum (al doilea oraș). Municipiile sunt orașe cu mai puține drepturi decât coloniile. În

¹⁶⁸ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 231

¹⁶⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 72

¹⁷⁰ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 122

¹⁷¹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 232

¹⁷² Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 126

¹⁷³ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 94

¹⁷⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 72

¹⁷⁵ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 233

¹⁷⁶ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 91

¹⁷⁷ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 367

municipii locuiesc pe lângă cetățeni romani și mulți peregrini. Statutul juridic al locuitorilor fiind unul intermediar între cel al coloniștilor și al peregrinilor¹⁷⁸. După cum unele localități rurale au avut posibilitatea de a obține statutul de municipiu, tot așa și municipiile puteau să-și depășească și ele condiția avansând la rangul de colonie.

Orașele aveau conducerea și administrația lor proprie, autonomă, cărora le revenea sarcina de a rezolva toate problemele urbei. La conducerea lor și, în genere, la viața publică, participau însă numai cetățenii romani (*municipes*), ceilalți locuitori fiind privați de orice drept municipal. În schimb, ei plăteau impozite și taxe, ca și cetățenii romani. Organul de conducere a orașelor era un consiliu (*ordo decurionum*), corespunzător senatului de la Roma, alcătuit din cetățenii cei mai de vază (*decuriones*). Consiliul orașului alegea magistratii, sacerdoții și edilii orașului. O grupare aparte, alcătuită ca al doilea ordin sau a doua stare, o reprezentau în orașe augustalii (*augustales*). Ei se ocupau cu întreținerea cultului Romei și al împăratului în orașele din provincii. Augustalii se recrutau mai ales din rândul libertilor, care, în cazul că erau cetățeni romani, nu aveau acces la magistraturile orășenești. Ei erau organizați într-o asociație cu caracter politic și religios (*ordo* sau *collegium Augustalium*). Era o mare cinste pentru cel care era numit în acest ordin. Colegiile profesionale¹⁷⁹ și cele de cult constituiau în orașe a treia stare sau ordin, din care făceau parte locuitorii din păturile sociale cele mai de jos, peregrini și chiar sclavi.

Canabae. Aceste așezări sunt prezente în jurul castrelor, având relații de schimb cu acestea. În ele se așezau meșteșugari, negustori și tot felul de oameni de afaceri ce însoțesc trupele¹⁸⁰. Acestora li se adaugă familiile și rudele soldaților, veterani și alți cetățeni romani sau peregrini ce au legătură cu castrul. În cazul multor castre se poate constata o separație clară între canabae și vechile localități autohtone¹⁸¹. Cele mai importante canabae au fost după cum era de așteptat cele din preajma castrelor legiunilor. Unele din aceste canabae au ajuns la rangul

¹⁷⁸ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 91

¹⁷⁹ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 144

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 147

¹⁸¹ D. Tudor, *op. cit.*, p. 380

de municipiu, de multe ori lângă ele dezvoltându-se aşezări importante. La Apulum, de exemplu, s-au dezvoltat în condițiile prezenței legiunii XIII Gemina, două aşezări urbane una a obținut rangul de municipiu, iar cealaltă pe cel de colonie. Comandantul castrului își exercită de cele mai multe ori și aici autoritatea directă¹⁸², dar era și organizată o viață politico-administrativă proprie¹⁸³. Unii dintre istorici spun că este greșit atunci când se consideră că sunt canabae aşezările civile din jurul castrilor¹⁸⁴. În viziunea acestora doar aşezările cu caracter cvasiurban din jurul castrilor legiunilor puteau intra în această categorie. Considerăm însă că nu putem să neglijăm importante aşezări prezente în preajma castrilor trupelor auxiliare, ce îndeplinesc aceleași funcții și având aceeași structură ca și cele din apropierea legiunilor.

Pagus. În Dacia, ca și în celelalte provincii dunărene, acestea sunt comunele rurale alcătuite pe teritoriul unei colonii. Conducerea lor era încredințată unui decurion al orașului. Din spațiul coloniei Ulpia Traiana cunoaștem, datorită inscripțiilor, două astfel de aşezări, cea de la Aquae (Călanul de azi) și cea de la Micia (Vețel). Din inscripții putem să aflăm faptul că acestea se situau pe teritoriul Sarmizegetusei imperiale¹⁸⁵. Economic, arhitectural, și administrativ un pagus se situa imediat după municipiu. În aceste localități se realiza o producție de mărfuri și schimburi comerciale regulate. Putem, astfel să asociem aceste localități cu târgurile¹⁸⁶. Numărul acestor pagus-uri este greu de stabilit în condițiile în care, epigrafic, cunoaștem doar cele două existente pe teritoriul Ulpiei Traiana.

Vicus. În restul Daciei aşezările rurale poartă numele de *vicus* sau *vici*. Acestea erau organizate tot după model roman, locuitorii lor fiind cetățeni romani, coloniști sau veterani, dar în primul rând peregrini și autohtoni. Aceste localități erau comune rurale mai mici (în comparație cu pagus-urile care erau mai mari), ce aveau magistrați și

¹⁸² Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 146

¹⁸³ D. Tudor, *op. cit.*, p. 380

¹⁸⁴ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 235

¹⁸⁵ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 369

¹⁸⁶ D. Tudor, *op. cit.*, p. 381

pământuri proprii, iar administrativ depinzând de unitatea pe teritoriul căreia erau situate¹⁸⁷. Potaissa a fost înainte de a deveni municipiu un astfel de vicus¹⁸⁸. Acestea în majoritate erau locuite de către autohtonii geto-daci, dar și de către coloniști, un exemplu în acest sens este *vicus Pirustarum* de la Alburnus Maior¹⁸⁹ care, este un sat al coloniștilor veniți din Dalmația pentru exploatarea aurului.

Alte așezări. Un tip de așezări rurale erau *villa rustica*, acestea reprezintă importante exploatare agricole. Ele sunt așezate în preajma conglomeratelor urbane, în apropierea drumurilor comerciale. Sunt în fond adevărate „ferme agricole”, unde stăpânul își asigură același confort ca și la oraș¹⁹⁰. Stăpânii de *villa rustica* sunt persoane bogate de la oraș, mulți dintre aceștia preferând să-și construiască în spațiul fermei locuințe impunătoare apărate cu ziduri. Munca se făcea pe aceste exploatare de cele mai multe ori cu ajutorul sclavilor.

Alte localități în care s-au înființat posturi locale, vamale, de poștă, balneare, militare de pază și control se numeau *stationes*. O dezvoltare aparte au avut stațiunile balneare cu ape termale. Dintre acestea cele mai importante erau cele de la Ad Mediam (Băile Herculane), dar și cele de la Germisara (Geoagiu) sau Aquae (Călan)¹⁹¹.

Așezările autohtonilor erau foarte modeste în raport cu cele ale coloniștilor. Din puținele date cunoscute se poate totuși desprinde concluzia că în aceste așezări tehnica zidurilor de piatră și cărămidă legate cu mortar nu este folosită, casele construindu-se, ca în epocile anterioare, din lemn și lut, la suprafață, sau ca bordeie. În părțile unde coloniștii nu au ajuns, populația autohtonă și-a continuat multă vreme modul tradițional de viață, obștea satească fiind forma dominantă de organizare socială.

¹⁸⁷ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 235

¹⁸⁸ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 369

¹⁸⁹ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 147

¹⁹⁰ D. Tudor, *op. cit.*, p. 379

¹⁹¹ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 147 – 149

2.4.2. Comunitățile economico-sociale

Tipologia acestor comunități este foarte diversă. De cele mai multe ori aceste comunități economico-sociale nu sunt altceva decât niște asociații sau organizații ce reunesc persoane de aceeași condiție socială și care își propun să aibă o finalitate economică. Izvoarele nu sunt foarte bogate în informații de acest fel, iar cele care vorbesc despre aceste tipuri de comunități o fac doar tangențial.

Obștea sătească tradițională poate fi una dintre acele mecanisme economico-sociale care au conviețuit și în perioada Daciei Romane. Chiar dacă influența romană a fost foarte puternică, inclusiv asupra modalității de control a proprietății funciare, totuși formele de organizare geto-dace s-au păstrat în anumite privințe. Tot pământul Daciei a fost considerat o pradă de război a poporului roman, fiind transformat prin urmare în *ager publicus*. Împăratul, armata, veteranii, cetățenii romani și alți coloniști veniți în Dacia au împărțit între ei aceste pământuri. O bună parte a pământului din regiunile marginase sau greu accesibile au rămas în proprietatea dacilor, acesta constituia *ager stipendiarius*. În schimbul acestui favor vechea populație geto-dacă trebuia să se supună diferitelor obligații și îndatoriri pretinse de autoritățile romane. Pe lângă proprietatea individuală asupra pământului a fost emisă ipoteza, documentele nu vorbesc foarte mult despre acest fapt, existenței obștilor sătești în secolele II – III d.Hr.¹⁹² În aceste obști sătești o mare parte a pământului era folosit în comun.

Din punct de vedere economic acest tip de organizare convenea autorităților romane, în primul rând strângerea dărilor era mult mai ușor de controlat, apoi obligațiile în muncă erau transmise întregii comunități care împărțea așa cum era mai eficient această obligație membrilor ei și nu în ultimul rând recrutarea soldaților se făcea mult mai simplu în aceste condiții. Ceea ce ne apare foarte interesant este faptul că astfel de modalități de conviețuire și exploatare a pământului pot fi observate și în cazul unor comunități de coloniști, este drept că acestea sunt mai izolate. Este vorba în acest caz despre comunități unde s-au așezat coloniști veniți din Tracia, Pannonia sau Dalmația, unde de asemenea, existau astfel de forme de organizare economico-sociale.

¹⁹² *Istoria României*, vol. I, ..., p. 397

Nu trebuie trecut cu vederea însă faptul că aceste obști au constituit de multe ori focare ale unor conflicte între autoritățile romane și populația autohtonă. Cu scopul de a preveni și limita aceste fenomene autoritățile împrăștiară adesea veteranii cu pământ pe teritoriul obștii, ceea ce a dus la dispariția unor astfel de comunități obștești. Credem însă că autoritățile romane nu aveau interesul de a distruge aceste obști ci, mai degrabă, de a le controla și supraveghea.

Colegiile sunt organizații economice și sociale destul de cunoscute în Dacia Romană. Prin aceste colegii înțelegem asociațiile dintre persoane, de regulă de aceeași meserie sau de aceeași etnie, religie, uneori doar de aceeași condiție socială, făcute cu scopul de ajutor reciproc (în caz de boală sau deces), dar și cu scopul asigurării unei cât mai eficiente activități de practicare a unei religii. Un colegiu trebuia să aibă un număr minim de membri, iar aceștia trebuiau să plătească un fel de cotizație. Aceste colegii erau conduse de un *magister* și un sfat sau consiliu de decurioni¹⁹³. Persoana ce conducea aceste colegii trebuia să depună o sumă de bani drept garanție pentru buna administrare a fondurilor colegiului. De multe ori colegiile își alegeau câte un protector din rândul magistraților orașului, evident cu scopul de a-și asigura mai bine interesele. Aceste colegii aveau sediile în clădiri proprii, cu săli de ședință, de asemenea aveau steaguri și embleme speciale. Colegiile profesionale¹⁹⁴ și cele de cult constituiau în orașe a treia stare sau ordin, din care făceau parte locuitorii din păturile sociale cele mai de jos, peregrini și chiar sclavi. O grupare aparte, tot în mediul urban, alcătuită ca al doilea ordin sau a doua stare, o reprezenta în orașe augustalii (*augustales*). Ei se ocupau cu întreținerea cultului Romei și al împăratului în orașele din provincii. Augustalii se recrutau mai ales din rândul libertilor, care, chiar erau cetățeni romani, nu aveau acces la magistraturile orășenești. Ei erau organizați într-o asociație cu caracter politic și religios (*ordo* sau *collegium Augustalium*). Era o mare cinste pentru cel care era numit în acest ordin.

Numărul acestor colegii este destul de ridicat. Ele se întâlnesc îndeosebi în mediul urban, fiecare oraș în Dacia Romană încercând să

¹⁹³ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 105

¹⁹⁴ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 144

imite viața de la Roma, evident păstrând proporțiile. Se pare că aceste colegii nu aveau prea multe în comun cu breslele medievale. Chiar dacă aceste colegii îi reunesc pe meșteșugari, acestea aveau trăsăturile unor asociații de ajutor reciproc și al unor cluburi, ce organizau banchete și ceremonii religioase¹⁹⁵. Aceste colegii erau supravegheate de către autorități și folosite pentru îndeplinirea unor activități de obște precum stingerea incendiilor sau menținerea curățeniei. Epigrafic sunt atestate colegiile¹⁹⁶: *centonarilor* (al croitorilor, al postăvarilor), *dendroforilor* (al plutașilor), *fabrilor* (al fierarilor), *nautarilor* (al corăbierilor), *utricularilor* (al luntrașilor și uneori al plutașilor), *lecticarilor* (al purtătorilor de lectică și hamalilor), *aurarilor*, *negustorilor*, toate acestea grupând persoane de aceeași meserie. Mai există și alte colegii constituite ținând cont de locul de origine, așa sunt cele ale: *asianilor* (originari din Asia, întâlnit la Napoca), *galaților* (originari din Galația, întâlnit la Napoca și Germisara), *prosmonilor* (originari din orașul Prosmona – Dalmația, întâlnit la Apulum). Urmează apoi colegiile celor ce venerau anumite divinități, în această categorie intrând: colegiul *augustalilor* (ce îl venerau pe împărat), colegiul *Isidei* (adoratorii zeiței egiptene Isis, întâlnit la Potaissa), colegiul lui *Jupiter Cernenus* (alcătuit din cei ce venerau această divinitate, fiind întâlnit la Alburnus Maior).

2.4.3. Comunitățile religioase

Nu ne propunem în cele ce urmează să facem o analiză a credințelor religioase din spațiul Daciei Romane. Ceea ce dorim să evidențiem este însă complexitatea acestui fenomen. Odată cu cucerirea romană dimensiunea religioasă a căpătat o altă formă. În Dacia au sosit coloniști din foarte multe părți ale imperiului, acest fapt ducând la o creștere și diversificare a credințelor religioase. Peste 50% din inscripțiile cu caracter religios sunt dedicate unor divinități romane. Am

¹⁹⁵ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 245

¹⁹⁶ Aceste colegii au fost culese și selectate folosindu-se lucrările: Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 105 – 106; Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 245 – 247; Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 309 – 321; D. Tudor, *op. cit.*, p. 378 – 387.

putea spune că cei mai mulți dintre coloniști, și chiar dintre autohtonii geto-daci, au adoptat zeități romane sau nume romane pentru divinităților lor. Nu putem însă să avem certitudinea acestui fapt atâta timp cât unele comunități religioase nu obișnuiau să se manifeste prin ridicarea de monumente și inscripționarea acestora. Pe de altă parte, răspândirea creștinismului a dus la crearea unor comunități și mai complexe.

Analizând diferite tipuri de comunități ajungem la concluzia că majoritatea comunităților religioase se suprapuneau peste celelalte tipuri de comunități. Chiar dacă au o răspândire mai mare sau mică, comunitățile religioase de cele mai multe ori se exprimă la nivel local, în interiorul localității, a grupului etnic, a colegiilor, în jurul templelor sau altarelor. Astfel, de aici putem trage concluzia că aceste comunități religioase sunt clar separate, în funcție de practicile și orientările religioase, dar și în funcție de tipologia comunității din care fac parte cei care practică acea religie.

2.5. Câteva trăsături ale vieții cotidiene

Expresia cea mai autentică și cea mai înaltă a sistemului de viața roman este reprezentată de către spațiul urban. Așa cum am arătat cu altă ocazie orașele aveau câte un teritoriu al lor, unde locuitorii urbei își aveau proprietățile funciare. Satele și celelalte așezări din acest teritoriu depindeau economic (fiscal) și administrativ de orașul de reședință. Înfațișarea orașelor din Dacia nu se deosebea aproape deloc de aceea a orașelor romane din celelalte provincii. Cele mai impunătoare clădiri din fiecare oraș erau cele publice: *curia*, adică sediul consiliului municipal, clădirile municipale, ale administrației provinciale, tabulariile (birourile administrative), templele și construcțiile destinate folosirii publice (terme, magaziile municipale), clădirile augustalilor, ale colegiilor profesionale. Prezent în fiecare oraș este forul (*forum*)¹⁹⁷. Aici era ridicat de obicei templul zeilor protectori ai orașului, forul fiind centrul vieții publice a orașului. În el se țineau adunările populare, de aici porneau procesiunile publice, aici se făceau

¹⁹⁷ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 404-406

judecățile și se încheiau tranzacțiile comerciale. Tot în for se ridicau statuile împăraților, guvernatorilor sau procuratorilor provinciei, patronilor orașului, magistratilor sau cetățenilor mai de vază din oraș.

Casele de locuit ale particularilor erau construite din piatră, cărămidă și mortar. Vile somptuoase se întâlnesc în orașe sau la țara. Sistemul de încălzire cu aer cald pe dedesubt, numit *hypocaustum*, a fost foarte răspândit în Dacia. Iluminatul se făcea cu ajutorul lucernelor de lut ars, de bronz sau chiar de fier, în care se folosea drept combustibil uleiul. Populația orașelor era numeroasă. Sarmizegetusa se presupune că avea 15.000-20.000 de locuitori, în timp ce populația orașului Apulum se pare că a atins 30.000-40.000¹⁹⁸.

Viața satelor din epoca romană rămâne aproape necunoscută. Ea fiind una tradițională, progresul în mediul rural al epocii romane este foarte lent. În mediul rural găsim însă acele *villa rustica*, fermele agricole ce fac excepție de la arhitectura rurală.

Familia a fost secole de-a rândul temelia societății romane. Organizată pe principii patriarhale, aceasta era axată în jurul șefului familiei (*pater familias*), a cărui autoritate unică se exercita asupra soției (*manus*), asupra copiilor, asupra sclavilor (*dominica potestas*) și asupra bunurilor (*dominium*). Capul familiei era singurul judecător al celor de sub autoritatea sa și unicul preot al cultului familial strămoșesc. Femeia va dobândi, cu timpul, o poziție importantă în cadrul familiei, bucurându-se de respect. Ea constituia elementul principal în asigurarea unității familiei romane, în educarea copiilor. În familiile romane, bărbatul avea numele format din trei elemente: prenumele sau numele personal (*praenomen*), care indica, fie locul pe care îl ocupa, prin naștere, printre ceilalți frați (*Primus*, *Quintus*), fie timpul când a avut loc nașterea (*Lucius* - în zorii zilei, *Marcus* - în luna martie); numele de familie sau numele gentilic (*nomen* sau *nomen gentile*), de ordinul miilor, se transmiteau prin moștenire (*Fabius*, din ginta Fabia); supranumele sau porecla (*cognomen*) indica anumite trăsături fizice (*Naso*, *Longus* etc.), locul de naștere (*Sabinus*), ocupații (*Lentulus*, de la *lens* - linte, *Cicero*, de la *ciar* - naut) etc. Spre deosebire de bărbați, femeile aveau numai două nume: ficele - numele gentilic și supranumele

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 409

tatălui sau numele gentilice ale tatălui sau mamei, soțiile adăugau, la început, la prenumele lor numele gentilic al soțului, mai târziu, își vor păstra și după căsătorie numele gentilic al tatălui. Căsătoria era precedată de logodnă (*sponsalia*), un angajament solemn stabilit de comun acord între familiile celor doi tineri. Băieții erau considerați, în principiu, apți pentru căsătorie la 14 ani, iar fetele la 12 ani. În practică, băiatul nu se căsătorea înainte de îmbrăcarea togii virile (la 16-17 ani), după cum și fetele se măritau mult mai târziu. Ceremonia căsătoriei cuprindea un ansamblu de elemente riguros respectate. După căsătorie, femeia lua rangul social al soțului. De regulă însă căsătoriile se făceau în interiorul aceleași categorii și rang social.

Copiii deveneau membrii ai familiei prin recunoașterea lor de către *pater familias*. Actul recunoașterii consta din ridicarea noului nașcut în brațe de către tată. În ziua a opta, dacă era fată, în a noua, dacă era băiat, avea loc ceremonia acordării numelui. Copiilor li se pune la gât un medalion pentru a-i feri de blesteme, vrăji, etc. Pe timpul împăratului Marc Aureliu (mijlocul secolului al II -lea e.n.) au fost introduse primele registre oficiale de nașteri. Tatăl era obligat ca în timp de 30 de zile de la naștere să anunțe numele și data nașterii copilului. De la vârsta de șapte ani băieții intrau sub influența tatălui, fiind deprinși cu treburile bărbătești; fetele rămâneau în continuare, în jurul mamei, care le deprindea cu lucrările din gospodărie. Educația în familie și în cadrul școlii (acolo unde existau) dura până la 16-17 ani, vârstă la care băieții intrau în serviciul militar sau în viața politică, iar fetele se căsătoreau. Știri despre existența unor școli în provincia Dacia nu avem. Cei avuți preferau să-și instruiască copiii în casă, cu dascăli proprii, decât să-i dea la școlile publice, dacă existau. Unele aspecte ale vieții familiei romane au fost preluate de autohtoni, altele au fost impuse de noua administrație.

Îmbrăcămintea purtată în Dacia nu se deosebea de cea obișnuită în lumea romană. Bărbații purtau pe dedesubt o tunică, un fel de cămașă de in sau de lână cu mâneci scurte, care abia ajungea până la genunchi, fiind mai scurtă la militari. Peste tunică, cetățenii romani purtau toga, înlocuită treptat, în secolul al II-lea, cu o manta. Încălțăminte era din piele și legată cu curelușe. Femeile purtau și ele o tunică, mai lungă și mai strânsă cu un brâu. Peste tunică, femeile îmbrăcau *stola*, iar peste ea

o manta de formă pătrată (*paila*), care ajungea numai până la genunchi. Aceste elemente de îmbrăcăminte sunt adaptate condițiilor locale. Bărbații, dar mai ales femeile, umblau cu capul descoperit.

Toaleta bărbaților era mai redusă. Moda o dădea curtea împăratului. Împăratul Hadrian a reintrodus moda de a purta barbă. Tunsoarea a îmbrăcat forme foarte variate. Ondularea și vopsirea părului cărunt erau frecvente. Mai complicată era toaleta femeilor. Împărăteasa dădea tonul. Femeile mai înstărite aveau o sclavă care se ocupa de aspectul exterior al capului lor. Femeile romane manifestau predilecție pentru tot felul de podoabe și farduri.

Viața de societate era foarte bogată în orașe. Aici se organizau serbări cu caracter religios, banchete fastuoase, spectacole publice în amfiteatre (în Dacia nu sunt cunoscute teatre). Vânătoarea și călătoriile constituiau o atracție pentru locuitorii provinciei. Hrana romanilor era foarte diversificată. Romanii mâncau de mai multe ori pe zi. Alimentele de bază la romani erau, în ordinea importanței lor: pâinea, laptele, cașcavalul, brânza, mierea, fructele, legumele (ceapa, usturoiul, varza, nalba, napi, castraveți etc.), carnea (de bovină, de oaie, de capră, de porc, de pasăre, vânat), peștele etc. Romanii erau experți în prepararea mâncărurilor. Manifestau predilecție pentru sosuri, ingrediente dulci și arome, mirodenii, consumau vinul și miedul cu multă plăcere.

Îngrijirii sănătății i se acordă o atenție deosebită. Deși nu avem prea multe știri, presupunem că viața medicală în Dacia era destul de dezvoltată. Fiecare legiune militară avea un fel de spital militar. Romanii au cunoscut și folosit izvoarele termale din Dacia, iar în orașe au construit băi publice.

Cimitirele erau în afara orașelor, de-a lungul drumurilor care intrau sau ieșeau. În Dacia predominant este, de la început, ritul înhumăției, în morminte de cărămidă sau de țiglă, în sarcofage de piatră sau de metal. Nu lipsesc nici mormintele de incinerăție, îndeosebi în secolul al II-lea.

3. Tendințe sociale în spațiul dobrogean (secolele II – VI)

În perioada imediat următoare încadrării acestei regiuni în structurile statului roman, numărul așezărilor, inclusiv populația ce

locuia în vecitătatea litoralului pontic au crescut considerabil. Majoritatea populației era alcătuită din geto-daci, cărora li se adaugă noii veniți, dar și grecii ajunși în acest spațiu cu secole în urmă. Știrile despre numeroasa prezență a geto-dacilor în spațiul dobrogean sunt de necontestat. Acestei populații autohtone se pare că i s-au alăturat însemnate comunități de geto-daci ce au fost „transferați” din stânga Dunării de către romani. Unii autori vorbesc de peste 100.000 de persoane¹⁹⁹ ce au făcut obiectul acestui transfer de populație. Înrușiți cu geții, în Dobrogea, mai locuiau triburi precum *crobizii*, *sacii*, *coralii*, *trogloidiții*, *oinensii*, *obulensi*²⁰⁰, *bessi* și *lai*²⁰¹. Cele mai multe dintre aceste comunități vor fi dislocate de către romani cu scopul de a preveni eventualele răscoale ale populației autohtone.

Introducerea sistemului roman a dus la o transformare a societății din acest spațiu. Apar, puternic infiltrate, structurile și caracteristicile specifice lumii romane. Orașele grecești, multe distruse în timpul războaielor cu dacii²⁰², încep să cunoască și ele o semnificativă transformare. Proprietatea obștilor sătești geto-dace a trecut în stăpânirea de drept a romanilor, devenind *ager publicus*²⁰³. Juridic populația autohtonă este net inferioară *cuceritorilor* romani, coloniștii romani vor ocupa cele mai roditoare pământuri, asigurându-li-se o situație economică și socială favorabilă. Astfel, numeroșii agricultori, meșteșugari sau negustori, ajunși în spațiul dintre Dunăre și mare, au început să domine viața socială și economică, contribuind, e drept, din plin la procesul de romanizare a populației geto-dace²⁰⁴.

Între structura socială a Daciei Romane și cea a Dobrogei din perioada romană există foarte multe similitudini. Așa cum am văzut și în cazul Daciei, dincolo de separarea clară a populației în sclavi și oameni

¹⁹⁹ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 308

²⁰⁰ Alexandru Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 32

²⁰¹ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 496

²⁰² Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 51

²⁰³ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 495

²⁰⁴ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 241

liberi, există multe alte puncte de a vedea o societate mult mai complexă, cu structuri social-juridice și economice care se întrepătrund. Fără nici un fel de îndoială, categoria socială cea mai dezavantajată era cea a sclavilor. Prezența acestora, deși numeroasă, nu era dominantă în toate comunitățile și așezările dobrogene. Interesant este faptul că mulți dintre coloniști au ajuns în pragul sclaviei în condițiile în care comunitățile acestora au fost aservite, iar populația legată de glie. De multe ori nu se făcea o delimitare juridică între coloniștii aduși din diferitele provincii ale imperiului și cei aduși din „lumea barbară”, care aveau și ei statutul de coloni²⁰⁵. O altă categorie, distinctă social și juridic, a fost cea a autohtonilor supuși, majoritatea locuind în mediul rural. Celor mai mulți dintre *deditici*, cum erau numiți aceștia, le era interzis accesul spre cetățenia romană²⁰⁶. De favorul de a accede, individual, spre cetățenia romană se bucurau doar conducătorii acestor comunități sau militarii ce slujeau în armata romană.

Un statut aproape similar îl vor avea libertii. Deși eliberați din sclavie, ei rămân de cele mai multe ori dependenți de cel ce i-a eliberat. Independența acestora este relativă, chiar dacă juridic sunt liberi, economic și social, la fel ca și populația autohtonă supusă, ei depindeau de elitele societății romane din provincie. O situație mult mai bună o aveau peregrinii, în special cei care locuiau în orașele grecești (unele dintre aceste orașe obținând chiar statutul de *civitas foederata*, ce le garanta menținerea vechilor instituții, dreptul de jurisdicție asupra tuturor locuitorilor, absența garnizoanei romane, posesiunea reală a teritoriului, extrateritorialitatea, prin urmare o independență față de guvernatorul provinciei). Accesul colectiv spre dreptul de cetățenie romană era oferit acestor comunități de peregrini. Juridic, cea mai înaltă treaptă a societății era cetățenia romană. Nu toți cei care se bucurau de acest drept aveau și un înalt statut social sau economic. După 212, anul reformelor lui Caracalla, acest statut este obținut de cei mai mulți dintre locuitorii acestei regiuni. Sarcinile administrative și fiscale nu au fost

²⁰⁵ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 345

²⁰⁶ *Ibidem*

însă limitate cu această ocazie²⁰⁷. După această dată diferențierea socială se face tot mai mult în funcție de puterea economică.

Diferențele dintre cei bogați (*honestiores*) și cei săraci (*humiliores*) se vor adânci tot mai mult în perioada la care facem referire. Se poate observa cu trecerea timpului și o decădere a muncii prestate de către sclavi, o rentabilitate tot mai scăzută a muncii acestora. Și originea sclavilor pare să fie alta, de pildă în secolul al IV-lea, ca urmare a războaielor cu goții, cei mai mulți sclavi sunt reprezentanți ai acestui grup etnic. Cu timpul, mai ales începând cu secolul al V-lea prizonierii de război nu mai sunt transformați în sclavi, ci în coloni²⁰⁸. Cererea de sclavi pe piața imperiului fiind tot mai redusă.

Interesantă este poziția ocupată de către *limitanei*²⁰⁹, ostași-țărani ce apărau frontiera, numeroși în Dobrogea mai ales după ce aceasta este organizată într-o provincie - Scythia Minor, ce își avea reședința la Tomis. Aceștia erau agricultori, iar sarcinile militare de apărare a frontierei le preluaseră în schimbul scutirii de obligațiile fiscale.

Viața socială a orașelor era caracterizată printr-o prezență destul de consistentă a meșteșugarilor, artizanilor, negustorilor sau a micilor agricultori ce locuiau în aria urbană, toți aceștia constituind plebea urbelor. Această populație era adesea organizată în colegii, de tipul celor întâlnite și în Dacia. Chiar dacă drepturile acestora, din punct de vedere politic, erau limitate în orașe, totuși putem să le constatăm prezența tot mai consistentă în structurile de conducere ale orașelor, în special datorită succeselor economice, forța lor economică fiind într-o creștere continuă. Pe lângă plebe în orașele dobrogene se mai găseau reprezentanți ai ordinului senatorial și cavaleresc, militari, reprezentanți ai administrației și înalți prelați bisericești (creștinismul fiind tot mai prezent în această regiune). Treptat, orașele dobrogene capătă și o altă înfățișare exterioară, mai ales începând cu secolul al VI-lea. Toate

²⁰⁷ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 499

²⁰⁸ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 519 – 520

²⁰⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 101

așezările mari, de frica atacurilor popoarelor migratoare, se vor fortifica, dispărând astfel deosebirea dintre așezările militare și cele civile.

Urmărind evoluția structurilor sociale putem constata o decădere a importanței deținute de vechea aristocrație a statului roman. În paralel constatăm o creștere a rolului jucat de către proprietarii marilor ateliere meșteșugărești și a marilor negustori, ce profitau din plin de poziția acestei regiuni, implicându-se în comerțul pontic. Pe de altă parte, importanță tot mai consistentă o vor avea și grupurile militarilor, funcționarilor sau cele ale clerului, mai ales începând cu a doua jumătate a secolului al V-lea.

4. Populația și noua ordine socială în Dacia postromană

Retragerea administrației și armatei romane din nordul Dunării (între 272 și 274/275) a fost determinată de presiunile tot mai consistente exercitate de către migratori. Incursiunile militare ale acestor popoare în imperiu au dus la abandonarea Daciei și la fixarea frontierei pe un nou aliniament, mult mai ușor de apărut, cel al cursului Dunării²¹⁰. Această retragere romană la sud de marele fluviu are prin urmare, în primul rând, o natură militară. Imperiul Roman a luat decizia abandonării provinciei nord-dunărene în condițiile restrângerii frontierelor sale și a regroupării tactice militare și strategice, în vederea unei mai bune organizări. „Abandonarea” Daciei nu însemna renunțarea la importante resurse economice ale Daciei (cereale, animale, miere, sare, aur, argint sau fier). Soluția propusă de strategii militari și politici era aceea de a reduce *limes*-ul, adică fixarea acestuia pe Dunăre cu păstrarea însă a unor capete de pod și asigurarea unui control asupra spațiului de la nord de fluviu²¹¹. Astfel de puncte au fost cele de la Lederata, Dierna, Drobeta, Hinova, Bistreț sau Sucidava²¹². Schimburile comerciale se vor păstra și după retragerea aureliană. Legăturile dintre cele două spații se vor păstra începând cu secolul III și datorită unei noi

²¹⁰ Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996, p. 23

²¹¹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 269

²¹² Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 118

instituții ce apare și se dezvoltă foarte mult, respectiv Biserica²¹³. Protecția și influența foarte mare a romanilor la nordul Dunării se păstrează și datorită faptului că împăratul Romei era așezat și susținut „prin grația lui Dumnezeu”, ceea ce îi conferea o autoritate extraordinară.

Chiar dacă nordul Dunării nu mai este controlat direct de către romani, este totuși menținută o anumită protecție a acestora asupra populației daco-romane rămasă în această regiune. De această protecție depindea aprovizionarea din nordul Dunării cu diferite produse. Cele mai multe dintre fortificațiile armatei romane nu sunt distruse de către aceștia în momentul retragerii, ele fiind lăsate în mâna provincialilor pentru o eventuală apărare. Populația daco-romană a continuat să trăiască în Dacia, cu precădere în mediul rural. Este drept că evacuarea provinciei de către armată și administrație a dus și la plecarea altor persoane, în special a celor mai bogați, dar și a unei importante părți din pătura de mijloc, mai cu seamă a celor legați de autoritățile romane. Cu timpul importantele așezări din lungul principalelor căi de acces sunt abandonate, populația se retrage spre zonele mai greu accesibile, dar care ofereau o protecție în calea invadatorilor. Treptată dispariție a orașelor, a târgurilor mai importante a dus la dispariția unor activități ce erau specifice modului de viață urban. Decad foarte mult meșteșugurile, aceasta a dus la decăderea comerțului, moneda fiind tot mai rar folosită. Este evident însă faptul că nu toate activitățile cu caracter meșteșugăresc au decăzut. În multe ateliere din fosta provincie sunt produse mărfuri de factură romană, continuând astfel o tradiție tehnică. Dispariția orașelor a dus și la dispariția unor categorii sociale, a unor elemente caracteristice modului de viață urban. Încetează a mai fi practică ridicarea de monumente, punerea de inscripții. Teatrul, ciroul sau termele sunt eliminate din viața cotidiană, scrisul este la îndemână a tot mai puține persoane. Toate acestea au dus la o *nivelare socială*. În aceste condiții, renasc structurile obștești (unele dintre aceste supraviețuind pe toată perioada stăpânirii romane, evident integrate în structurile administrative romane).

²¹³ Iosif Constantin Drăgan, *op. cit.*, p. 60

4.1. Populația autohtonă după retragerea aureliană

Retragerea aureliană nu a fost urmată imediat de ocuparea militară a fostei provincii de către anumite grupuri barbare sau popoare migratoare, efectul acestei retrageri a fost prin urmare mai puțin unul militar. Consecințele acestui act au fost profunde din punct de vedere demografic, politic, economic și social. Unele părți ale fostei provincii vor pierde definitiv contactul direct cu statul roman (în unele regiuni administrația romană a revenit temporar). Părăsirea Daciei de către populația civilă s-a făcut din proprie inițiativă²¹⁴, nu statul decide cine trebuie să părăsească provincia. Cu toată această libertate de decizie efectul a fost foarte important din punct de vedere demografic. Scăderea populației a fost foarte mare în zona centrelor urbane sau militare. Tocmai acest fapt a dat naștere unor teorii și speculații, de genul retragerii totale a populației romanizate din fosta provincie Dacia. Considerăm lipsită de suport această teorie, în același timp, considerăm o lipsă de sens tratarea acestui subiect.

Fenomenul de ruralizare a fostei provincii nu a fost unul brusc, imediat retragerii aureliene. Este o realitate de necontestat, dovedită arheologic, faptul că în ariile orașelor romane de la nordul Dunării au continuat să locuiască persoane, e drept tot mai puține, chiar și după invazia hunilor. În unele vetre ale fostelor orașe se găsesc vestigii din secolele V – VI²¹⁵. Este drept însă că nu putem vorbi decât de o locuire în perimetrul vechilor orașe, mai puțin despre o viață urbană în adevăratul sens al cuvântului.

Adesea în clădirile orașelor s-au adăpostit oameni nevoiași din imediata vecinătate. Așa este cazul unor locuințe din Sarmizegetusa, unde în clădirile Augustalilor se aflau astfel de persoane. În basilica de latura de vest de pildă, locuiesc astfel de persoane ce au considerat încăperea mult prea încăpătoare așa încât au separat-o cu un zid (din piatră de râu și pământ, fără mortar)²¹⁶. Această populație în caz de nevoie se adăpostea în fostul amfiteatru, folosit acum ca fortăreață. La

²¹⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 96

²¹⁵ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 556

²¹⁶ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 470

Apulum, au fost descoperite mai multe obiecte romane de import datând din perioada următoare retragerii romane (opaițe de lut, unul fiind creștin, fibule, dar și un pahar de sticlă²¹⁷). O descoperire deosebit de interesantă din acest punct de vedere, este aceea a unui cimitir cu mormite de înhumatie²¹⁸. Mormintele au fost decoperite în spațiul unor foste terme din epoca romană și sunt datate pentru prima jumătate a secolului al IV-lea. Tot la Apulum sunt descoperite și monede emise în perioada de la Dioclețian la Grațianus (373-383). Astfel de descoperiri, ce fac dovada continuității locuirii orașelor din nordul Dunării, au fost făcute și în celelalte foste orașe romane. Reamintim însă un fapt important și anume acela că nu trebuie să confundăm această locuire a fostelor arii urbane cu perpetuarea vieții urbane în aceste așezări. Caracterul urban este pierdut de către aceste așezări. O situație aparte au avut-o însă orașele Dierna și Drobeta²¹⁹, unde stăpânirea romană a revenit făcând posibilă perpetuarea modului de viață urban.

Situația este similară și în cazul fostelor castre romane de trupe auxiliare. În aceste cazuri descoperirile arheologice (locuințe, ceramică, opaițe, obiecte de metal, inele, monede, piese paleocreștine) vorbesc despre o locuire până prin secolele IV – VI. Aceste castre, cu excepția câtorva din Banat și Oltenia, nu au mai fost folosite sistematic ca și fortificații în perioada de după retragerea aureliană. Acestea ne apar ca și simple așezări civile.

În cazul așezărilor rurale putem vorbi de o continuitate neîntreruptă. Sunt numeroase cazurile așezărilor rurale care nu cunosc nici un fel de transformare în momentul retragerii armatei și administrației romane din Dacia. Schimbări mult mai importante sunt percepute în momentul contactului dintre aceste localități și populațiile migratoare ce sosesc în spațiul carpato-dunărean.

Ocupațiile cele mai importante ale daco-romanilor erau agricultura și creșterea animalelor, în special oieritul. Acestor ocupații li se adăugau diversele meșteșuguri tradiționale (torsul, țesutul, prelucrarea pieilor, tâmplăria, fierăritul, olăritul, mineritul), se ocupau

²¹⁷ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 618

²¹⁸ *Ibidem*

²¹⁹ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 556

de asemenea de cultivarea pomilor fructiferi. Satul devine centrul lumii postromane, autoritatea locală este, cu mici excepții, singura care își păstrează influența. Obștea sătească fiind forma principală de organizare a populației autohtone. În acest caz, casa, animalele sau bunurile mobile erau proprietate privată, iar terenurile (atât cele arabile, cât și fânețele sau pășunile), apele sau pădurile erau proprietatea comună a tuturor membrilor obștii. Terenurile arabile erau de cele mai multe ori trase la sorți. Se pare că majoritatea acestor obști aveau un caracter agro-pastoral, există însă și cazuri de obști meșteșugărești, numeroase sunt însă cazurile în care alături de agricultori și crescători de animale întâlnim, în aceeași obște, și meșteșugari.

Stăpânirea romană în Dacia, cu toată importanța sa culturală (romanizarea) nu a fost hotărâtoare pentru schimbarea organizării sociale. Stravechea obște gentilică s-a menținut și sub stăpânirea romană și după retragerea acestei stăpâniri. Timp de mai multe veacuri, în vremea imigrațiunii popoarelor, obștea țărănească a fost singura formă de viață socială din acest spațiu.

Obștea sătească era o comunitate reunită prin legături de sânge, pe un hotar ce asigura îndeplinirea tuturor indeletnicirilor străvechi omenești: păstorit, agricultură, pescuit, vânătoare, meșteșuguri casnice. Aceste sate, căci aceasta era obștea, aveau un teritoriu alcătuit prin alipirea, adesea la distanțe mari, a unor zone deosebite de muncă. Satele aveau parte la munte, parte la pădure, la apă, la pășune, la livezi, la câmpul de cultivat, la vatra satului. Săteanul avea dreptul de folosință la toate părțile componente ale moșiei sale, în calitatea sa de component al cetei satului. Din teritoriul satului anumite părți aparțineau familiilor (casa cu curtea, livezile, grădinile), alte părți sunt folosite în comun: pădurea, pășunile, apele. Câmpul cu ogoarele (locul cultivabil) formează o stăpânire individuală cu loturi lucrate fiecare de către o familie, dar, în același timp, este o stăpânire comună a obștii, deoarece aceste loturi agricole se schimbă periodic prin tragerea la sorți. Obștea, prin organele sale, exercita un drept de proprietate superioară asupra drepturilor de folosință ale familiilor componente. Astfel, numai obștea avea dreptul să determine periodic, prin tragere la sorți, locul pe care-l va folosi fiecare familie, singură obștea putea admite sau respinge vânzarea de către o familie a părților sale de moșie. În privința reglementării muncii, obștea

fixa calendarul agricol. Conducerea obștii avea drept de judecată și chiar de excludere a unor membri care nu țineau seama de disciplina comunității, tot această conducere ținea socotelile obligațiilor și repartiza sarcinile fiecăruia în funcție de nevoile obștii.

Despre existența unei diferențieri pe clase sociale la români și formarea relațiilor de dependență între stăpânii și muncitorii pământului, dependenți de cei dintâi, putem vorbi doar de pe la sfârșitul mileniului întâi. Aceasta clasa stăpânitoare s-a format, în primul rând, prin ridicarea din rândul obștii a unor stăpâni mai puternici și mai bogați, care de la o vreme ajung să-i domine pe ceilalți părtași ai obștii, creându-le obligații de muncă și de dijme față de dânșii (în schimbul organizării militare a statului). A doua cale de formare a clasei stăpânitoare a constituit-o așezarea la sate a unor stăpâni străini, din rândurile populațiilor migratoare, a slavilor, în primul rând. Cea mai veche denumire a membrilor clasei stăpânitoare este aceea de cneaz, dar acest termen de origine slavonă este dublat de termenul de origine latină: jude sau județ. Cnezii (juzii) formau o pătură arhaică de stăpâni de sate, care din cauza lipsei de privilegii pentru pământurile lor, ajung mai târziu să fie, la rândul lor, supuși nobilimii privilegiate a statului feudal. Consecința acestei diferențieri a constituit-o aservirea obștilor libere, la început de către acești cnezi (un fel de nobilime prestatală), mai mult șefi militari decât exploatare ai veniturilor satelor, apoi, odată cu întemeierea statelor feudale (în secolul al XIV-lea), de către nobilimea de stat privilegiată, a cărei caracteristică este imunitatea; este perioada formării întinselor domenii boierești, care cuprind numeroase sate în același hotar.

Pentru perioada ce a urmat retragerii aureliene nu dispunem de informații privitoare la o eventuală stratificare socială sau la vreun fel de relații de dependență personală ori colectivă. Dacă există o stratificare socială acesta este doar de natură economico-profesională (ocupațiile erau diferite – prin urmare și rezultatele sau satisfacțiile erau diferite).

Pe fondul intervenției tot mai masive a popoarelor migratoare, mai ales începând cu secolul al V-lea, asistăm la un proces de uniformizare. Acest proces s-a datorat, susțin unii istorici, „barbarizării” spațiului nord-dunărean, involuției sociale și economice ce a urmat retragerii aureliene.

4.2. Răspândirea creștinismului la daco-romani

Creștinismul și răspândirea acestuia nu a fost permis în Imperiul roman decât din perioada domniei împăratului Constantin cel Mare, mai precis după Edictul de la Milano din anul 313. La această dată Dacia nu mai făcea parte însă din acest imperiu. În aceste condiții ne punem câteva întrebări firești: când au fost creștinați daco-romanii sau ce importanță a avut latinitatea în răspândirea creștinismului la nord de Dunăre? Părerile sunt împărțite în acest sens. Este un fapt incontestabil că în Dacia au existat creștini și înainte de părăsirea acesteia de către armata și administrația romană.

În același timp, chiar dacă autoritățile romane nu mai sunt prezente în Dacia, după anul 313, când creștinismul nu mai este prigunit în Imperiu, fiind recunoscut ca și religie liberă, putem constata un intens proces de răspândire a religiei creștine și la nord de Dunăre. Creștinarea populației daco-romane a fost puternic sprijinită de numeroasele comunități creștine din provinciile romane sud-dunărene. În imediata vecinătate a Daciei fiind întemeiate mai multe episcopate creștine, așa sunt cele de la Marcianopolis, Durostorum, Appiaria, Abrittus, Sexanta-Prista, Novae, Nicopolis (Moesia Inferior), Naissus (Dacia Mediterranea), Sirmium, Siscia și Poetovio (Pannonia)²²⁰, sau cele de la Tomis și Odessos²²¹, situate pe litoralul pontic, apoi cele de la Oescus, Castra Martis, Ratiaria și Aquae (Dacia Ripensis), altele în Moesia Superior (Viminacium, Margum și Singidunum)²²². Acest creștinism prezent în spațiul carpato-dunărean era diferit de cel arian, îmbrățișat de către goți, aceasta reprezentând una dintre dovezile prezenței unei populații latinofone la nord de Dunăre în perioada postromană²²³.

Analizând critic știrile literare, descoperirile arheologice și epigrafice (pe care le-a avut la dispoziție la acea dată), Vasile Pârvan, în *Contribuțiile epigrafice în istoria creștinismului daco-roman*, lucrare apărută în anul 1911, ajunge la concluzia că începuturile creștinismului

²²⁰ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 630

²²¹ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 476

²²² *Istoria României*, vol. I, ..., p. 631

²²³ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 587

în acest spațiu pot fi plasate în secolul II al erei creștine²²⁴. În secolul al III-lea, dar mai cu seamă după anul 313, creștinismul s-a răspândit, generalizându-se în întreg spațiul fostei Dacii. Pârvan susține că, în secolele II - III creștinismul a ajuns în Dacia prin intermediul numeroaselor persoane ce ajungeau aici dinspre provinciile orientale ale imperiului unde această religie se răspândise destul de mult. Armata romană avea foarte mulți orientali și, în acel timp creștinismul în orient era mai răspândit, putem spune că acești creștini din armată răspândeau în Dacia Traiană și în celelalte provincii dunărene noua religie. Legiunea a V-a Macedonica a fost mutată spre sfârșitul secolului I tocmai din Palestina, leagănul creștinismului în Dobrogea, la Troesmis (Iglița), iar în urma cuceririi Daciei, la Potaissa (Turda)²²⁵. Din Dobrogea până în Austria de azi regiunile dunărene aveau în garnizoanele lor mulți orientali, în legiuni ca X Gemina, XIII, XV dar și-n cohorte, ca în cea de la Comagena Siriei. Ele au trebuit să aibă și creștini în rândul soldaților. Au trebuit să fie creștini și între coloniștii aduși de Traian în Dacia. Iar fiindcă ei au fost aduși, nu din Italia, unde legile opreau exploatarea țăranimii, spre a nu rămâne latifundiile romane nelucrate, putem crede că între aceștia erau și creștini. Prin relațiile comerciale creștinismul se răspândea în spațiul dunărean.

Un punct de vedere parțial în opoziție cu teza lui Pârvan a fost exprimat de către Constantin Daicoviciu în perioada interbelică. Acesta susține că în Dacia nu există monumente și obiecte cu caracter creștin în secolele II – III. El recunoaște că existau creștini în Dacia, dar aceștia erau puțini și în nici un caz nu erau convertiți aici, venind cu credința din altă parte, de asemenea aceștia nu aveau posibilitatea să se manifeste în viața publică, ridicându-și lăcașuri de cult. Astăzi, după mai multe decenii de cercetări putem avea certitudinea existenței unor comunități creștine în Dacia, chiar dacă modeste, încă înaintea retragerii aureliene. O altă concluzie este aceea că majoritatea descoperirilor ce vorbesc despre creștini la nord de Dunăre se referă la perioada secolelor IV –

²²⁴ D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 481

²²⁵ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 140

VI²²⁶. Analizând informațiile oferite de noile descoperiri putem preciza faptul că în secolele II – III pot fi găsite începuturile creștinismului la nord de Dunăre, iar după ce Constantin cel Mare acordă libertate de credință creștinilor această religie s-a generalizat la nivelul întregului spațiu și la o cât mai numeroasă populație. O etapă importantă, din punct de vedere al răspândirii creștinismului, a fost perioada de după retragerea aureliană și până la edictul lui Constantin. În respectiva perioadă foarte mulți creștini ce au fost prigoniți (mai ales în timpul lui Dioclețian) s-au refugiat la nord de Dunăre unde puteau să beneficieze de libertate religioasă. Credem că numărul celor care au ajuns pe această cale la nord de Dunăre, romanizați sau nu, a fost destul de important.

Începând cu secolul al IV-lea răspândirea creștinismului s-a intensificat și datorită acțiunilor mult mai bine organizate ale episcopilor din Imperiu, mulți misionari fiind trimiși la nord de Dunăre. O convertire „în masă” a populației din Dacia a început în jurul anului 350 și a ținut până în preajma anului 450²²⁷, activitatea lui Niceta din Remesiana, și a altor misionari, fiind deosebit de importantă în acest sens. Dacă până la începutul secolului IV creștinismul daco-roman era răspândit cel mai adesea prin intermediul persoanelor originare (sau care au locuit aici o perioadă) din Orient, acum implicați în acest proces sunt chiar locuitorii Imperiului din această regiune. Creștinismul răspândit după aceasta este puternic legat de latinitate, având chiar forma latină²²⁸. Nu dorim a intra în dispute de genul că acest creștinism era catolic, iar cel venit dinspre orient era ortodox. Chiar dacă mulți dintre cei ce s-au ocupat de acest subiect au pus accent pe una sau alta dintre cele două dimensiuni ale creștinismului atunci când au vorbit despre credința creștină din spațiul românesc. Considerăm că pentru aceste secole nu trebuie să ne permitem să vorbim încă de ortodoxie sau catolicism.

Caracterul latin este dovedit de importanții termeni bisericești păstrați în limba română, și care sunt de origine latină. Dumnezeu, biserică, a boteza, a comunica, sărbătoare, înger, păgân, creștin, păcat,

²²⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 104 – 106

²²⁷ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 145

²²⁸ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 478

cruce, etc., ori nume ale unor sărbători precum: Crăciun, Rusalii sau Florii sunt de origine latină²²⁹. Numeroase obiecte creștine, datate pentru secolul al IV-lea, sunt originare din sudul Dunării, dar și din Pannonia, Illyricum sau Italia²³⁰.

Importantă este, după părerea noastră, precizarea potrivit căreia răspândirea creștinismului de limbă latină (fie că avem în vedere acțiunea oficială a bisericii, prin misionari, fie că discutăm despre acțiunile izolate ale transfugilor creștini) a fost posibilă datorită prezenței numeroasei populații vorbitoare de limbă latină la nordul Dunării. În același timp creștinismul a reprezentat una din formele de difuzare a latinității în secolele ce au urmat retragerii romane din Dacia. Cu timpul, după modelul obiectelor paleocreștine aduse din Imperiu, în unele ateliere nord-dunărene sunt produse obiecte de cult (cruciulițe, tipare din piatră sau lut, etc.)²³¹. Astfel de ateliere au fost descoperite în multe localități din fosta provincie.

4.3. Populațiile migratoare și contactul cu autohtonii (secolele I – VIII)

Analizând aceste populații migratoare care au intrat în contact cu spațiul carpato-dunărean putem să observăm faptul că avem de-a face cu un amplu fenomen al migrațiilor, iar în timp, acesta s-a desfășurat pe o perioadă de mai bine de un mileniu. Procesul a început cu primul secol al erei creștine, dar a căpătat o anumită intensitate abia începând cu a doua jumătate a secolului al III-lea. După această dată unii dintre cercetători vorbesc despre trei importante etape ale migrației acestor popoare în spațiul românesc²³². Prima etapă se referă la perioada cuprinsă între anii 275 – 566, în această perioadă intervin popoarele germanice și hunii (375 – 454). Urmează etapa în care are loc migrația slavilor (secolele VI – X), a bulgarilor și a maghiarilor. A treia etapă se referă la perioada secolelor X – XIII, acum au loc pătrunderea

²²⁹ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 143 – 144

²³⁰ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 632 – 632

²³¹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 290

²³² Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 163

pecenegilor, uzilor și cumanilor, concomitent în Transilvania se infiltrează stăpânirea maghiară (legat de acest proces în Transilvania au ajuns secuii și mai târziu sașii), dar și invazia tătară din anii 1241 – 1242. Nu ne propunem să abordăm, cu această ocazie, întregul proces al migrației. Merită însă să facem precizarea că aceste popoare și-au exercitat, într-un mod și de o intensitate diferită unele de altele, dominația asupra acestui spațiu. Aceste popoare nu au intrat în contact cu lumea daco-romană sau românească doar după retragerea din timpul lui Aurelianus, unele dintre acestea au ajuns în contact cu dacii încă înainte de stăpânirea romană. Este însă evident faptul că intensitatea acestui proces a fost mult mai puternică în secolul care a urmat retragerii aureliene.

Pătrunderea acestor popoare migratoare pe teritoriul fostei Dacii s-a datorat, în primul rând, stadiului de dezvoltare inferior al acestora în comparație cu cel al daco-romanilor. Atracția oferită de nivelul superior din punct de vedere social-economic, politic sau cultural a fost foarte importantă în ceea ce privește declanșarea fenomenului migrației. Acestor cauze li se adaugă condițiile climatice, presiunea exercitată de alte popoare migratoare²³³. Prezența migratorilor în spațiul carpatic nu trebuie privită doar ca pe un proces de dominare, de exploatare a autohtonilor de către aceștia, relațiile au fost de cele mai multe ori pașnice, autohtonii aprovizionând în mare măsură aceste populații cu produse agricole și meșteșugărești, pe care ei nu aveau posibilitatea să le producă în condițiile vieții lor nomade. Multe localități cunoscând o dezvoltare economică și socială pe fondul acestor relații comerciale cu migratorii. Clișeul ciocnirilor violente cu migratorii pare a se spulbera atunci când luăm în discuție însăși retragerea aureliană. P.P.Panaitescu subliniază faptul că „negustorii bogați și orășenii urmau să părăsească de la sine provincia”, în schimb „cetățenii romani de la sate, comunitățile dacice romanizate, sugrumate de impozite, aveau tot interesul ca barbarii, care nu cereau impozite în bani, să înlocuiască

²³³ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 294

stăpânirea romană”²³⁴. Părăsirea Daciei din acest punct de vedere nu a fost un transfer de populație, ci un transfer de autorități. Totuși, daco-romanilor li se va impune o dominație din partea acestor popoare. Acestei dominații, impusă atât de popoarele germanice, cât și de cele turanice, autohtonii daco-romani vor reuși să supraviețuiască adaptându-se împrejurărilor și folosind în propriul interes relieful variat al acestui spațiu²³⁵.

Ne propunem să evidențiem câteva din momentele prezenței acestor popoare în acest spațiu, cu precizarea, că nu dorim a face o prezentare în detaliu asupra acestora, și totodată vom zăbovi doar asupra celor mai importante dintre aceste grupuri de migratori, ce au intrat în contact direct cu lumea daco-romană sau românească, de mai târziu.

Sarmații-iazigi. Înruțiți cu sciții, făcând parte din grupul iranian vestic, sarmații sunt obiectul primului val de migratori. În secolul I î.Hr., pot fi atestate triburi sarmatice în spațiul dintre Nipru și Nistru, unde intrau în contact și cu roxolanii, stabiliți între Don și Nipru. Aceștia s-au stabilit încă din timpul împăratului Tiberiu în spațiul cuprins între Dunăre și Tisa, „în coasta dacilor”²³⁶. Nu cunoaștem exact împrejurările în care ei au ajuns în spațiul panonic, prin nordul Daciei. Din acest spațiu ei s-au extins mereu spre est în dauna teritorială și demografică a dacilor²³⁷. Aflați în contact cu sarmații, dacii vor fi influențați de modul de viață al acestora. Influențele vor fi însă și dinspre daci spre sarmați. Interesant este faptul că mormintele dacice de incinerație nu mai pot fi descoperite, au fost descoperite însă morminte sarmatice de înhumare, cu obiecte de inventar dacic (în special ceramică dacică). Profesorul Sever Dumitrașcu admite posibilitatea ca dacii să-și fi schimbat ritul de înmormântare, acceptând înhumarea după modelul sarmaților²³⁸. După retragerea aureliană sarmații-iazigi au pătruns și în zonele de vest ale

²³⁴ Petre P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 2000, p. 59

²³⁵ Andrei Oțetea, I. Popescu Puțuri, I. Nestor, M. Berza, V. Maciu, *Istoria poporului roman*, București, 1970, p. 130

²³⁶ Sever Dumitrașcu, *Dacia Apuseană*, Oradea, 1993, p. 73

²³⁷ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 600

²³⁸ Sever Dumitrașcu, *Dacia Apuseană*, Oradea, 1993, p. 75

Banatului, mai ales între Mureș și Timiș²³⁹. Prezența lor în acest spațiu, conviețuirea acestora cu daco-românii²⁴⁰, fiind dovedită de numeroasele descoperiri arheologice în acest sens.

Alte triburi sarmatice pot fi atestate în spațiu Moldovei de azi, mai ales după războaiele daco-romane²⁴¹. De aici, în perioada următoare extinzându-se și spre Muntenia.

Vandalii. Aceștia fac parte din neamul germanilor, și alături de celelalte populații germane ce au afectat teritoriul Daciei, vor exercita o presiune foarte mare în special asupra dacilor liberi²⁴². Prezența vandalilor și apoi a goților fiind semnalată la granițele de nord și nord-est ale Imperiului²⁴³. După retragerea armatelor romane din Dacia, vidul de putere și autoritate din provincie a favorizat expansiunea acelor triburi germanice, dar și a dacilor liberi (ne referim în primul rând la carpi, aceștia infiltrându-se în special pe direcția est-vest). În partea vestică, mai ales în Banat și Crișana, s-au instalat vandalii²⁴⁴. Prezența vandalilor în acest spațiu este relatată și de către Iordanes²⁴⁵, în perioada cât au stat în acest spațiu având loc și un conflict al acestora cu goți ce se sfârșește cu victoria celor din urmă²⁴⁶. Vandalii se învecinau în jurul anilor 306 - 307, potrivit lui Iordanes, la est cu goții și la vest cu marcomanii. Din acest spațiu ei vor pleca în anul 336, îndreptându-se spre apus²⁴⁷, prezența lor în Italia fiind cunoscută datorită pustiirilor pe care le-au săvârșit.

Goții. Venind dinspre Marea Baltică, aceștia reușesc spre mijlocul secolului al III-lea să stăpânească litoralul nordic la Mării

²³⁹ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 600

²⁴⁰ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 474

²⁴¹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 296

²⁴² *Ibidem*, p. 297

²⁴³ Nicolae Iorga, *Istoria românilor pentru neamul românesc*, Chișinău, 1992, p. 19

²⁴⁴ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 163

²⁴⁵ Iordanes, *op. cit.*, p. 113

²⁴⁶ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 297

²⁴⁷ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 165

Negre²⁴⁸. Așezați în Moldova și Muntenia, goții, ispitiți de bogățiile Imperiului, au întreprins numeroase incursiuni de pradă în spațiul statului roman²⁴⁹. După retragerea aureliană goții s-au infiltrat în Transilvania²⁵⁰, prezența lor, la mijlocul secolului al IV-lea, fiind atestată în partea de nord, dar și în sud-estul acestei regiuni. În timpul împăratului Constantin, începând cu anul 323, goți devin *foederati externi*²⁵¹, acest statut a făcut posibilă stabilirea lor mult mai masivă în nordul Dunării. În secolul IV o parte însemnată dintre goți s-au creștinat îmbrățișând arianismul. Biblia fiind tradusă în limba goților de către cel devenit episcop al goților, Ulfilas²⁵², ce a misionat la nord de Dunăre.

Sub goți, autohtonii sunt într-un oarecare raport de subordonare, dar într-o conviețuire cu aceștia²⁵³. Satele ce au ajuns sub stăpânirea goților plăteau o dijmă în natură, dar duceau o viață mai liberă decât în timpul stăpânirii romane²⁵⁴. P.P. Panaitescu vorbește chiar de o emigrare a locuitorilor satelor dinspre Imperiu spre zonele stăpânite de către barbari²⁵⁵. Pe ansamblu, cu unele excepții, raporturile dintre goți și autohtoni nu au fost încordate, asta poate și datorită unei anumite dependențe a acestora față de Imperiu²⁵⁶, dependență instalată mai cu seamă după creștinarea goților.

Această conviețuire este brusc întreruptă de invazia hunilor. Nu toți goții însă vor fi obligați să plece, alții abia acum vor sosi în acest spațiu. Vizigoții (goții de vest) sunt cei mai afectați, ei vor părăsi aceste regiuni în două rânduri, în 376 (grupul pro-roman) și 381 (grupul păgân

²⁴⁸ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 108

²⁴⁹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 301

²⁵⁰ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 601

²⁵¹ Andrei Oțetea, I. Popescu Puțuri, I. Nestor, M. Berza, V. Maciu, *op. cit.*, p. 137

²⁵² Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 165

²⁵³ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 475

²⁵⁴ Petre P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 66

²⁵⁵ *Ibidem*, p. 67

²⁵⁶ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 687

al lui Athanarich)²⁵⁷. Acum sunt îngropate numeroase tezaure, un exemplu semnificativ fiind cel descoperit la Pietroasa (zona Buzăului de azi). Majoritatea vizigoților au cerut adăpost în Imperiu, trecând la sud de Dunăre. O parte dintre goți (din rândul ostrogoților – goți de est) se vor îndrepta spre Transilvania²⁵⁸.

Ostrogoții sau greutungii cum mai sunt numiți nici nu au intrat în contact cu spațiul nord-dunărean decât după eliminarea vizigoților, odată cu înaintarea hunilor. Se pare că o importantă parte a ostrogoților au colaborat cu hunii, stăpânind la un moment dat (cel mai probabil între anii 380 –420) spațiul carpato-dunărean, evident cu concursul hunilor.

Hunii. Aceștia sunt primul neam neeuropean care își face prezența în nordul Mării Negre. Un conglomerat de păstori nomazi și călăreți, de origine asiatică, mongoli ca rasă și turci ca limbă, hunii sosesc în acest spațiu prin anul 375, introducând aici un dezechilibru în raportul de forțe²⁵⁹. Prin modul lor de viață, prin tactica militară, au reușit să impună, pentru circa 80 de ani, un regim de teroare, dar și de ordine și stabilitate politică în Europa Centrală și Răsăriteană.

Îndeletnicirea principală a hunilor era creșterea animalelor, de aici și preferința lor pentru stepele întinse. Majoritatea izvoarelor vorbesc despre huni ca fiind cel mai barbar neam de migratori. Ammianus Marcellinus, contemporan cu hunii, a făcut un portret, în parte exagerat al acestui popor care a adus spaimă în întreaga Europă. Aflăm din acest portret²⁶⁰, făcut de cunoscutul scriitor antic, că hunii nu foloseau focul pentru pregătirea alimentelor cu care se hrănesc, că mâncau „rădăcini de ierburi sălbatice”, dar și carne „frăgezită între coapsele lor și spatele cailor”. Nu mânuiesc plugul, nu locuiesc în case

²⁵⁷ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 301 – 304; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 171

²⁵⁸ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 601

²⁵⁹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 307

²⁶⁰ Aceste informații provenite de la Ammianus Marcellinus le-am preluat din portretul hunilor făcut de acesta și citat în lucrarea lui Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 17

sau colibe, pentru huni orice zid reprezentând „un mormânt, ne având nici un fel de siguranță sub un acoperiș”. Același autor ne vorbește despre frigul, foametea și setea cu care sunt obișnuiți hunii încă din copilărie. Totul se petrecea în societatea hunilor pe cal, „cumpărau, vindeau, beau și mâncau, dormeau, chiar și adunările le țineau tot pe cai”. Femeile, copiii și bătrânii trăiau tot timpul în căruțe. Portretul continuă cu lipsa de credință a hunilor și lăcomia nemărginită după aur. Credem că, deși exagerat acest portret ne oferă o imagine asupra modului de existență a hunilor. Este evident că după așezarea lor în câmpia panonică, transformați în federați ai Imperiului, modul lor de viață s-a schimbat. La curtea lui Attila se găseau băi de piatră și o cancelarie cu scribi latini.

În anul 376 hunii trec Nistrul, îi sfărâmă pe goți (vizigoți) întemeind un centru de putere în nordul Moldovei de azi²⁶¹. Această regiune își va păstra importanța strategică pentru huni până în deceniul al treilea al veacului al V-lea, când centru de greutate al hunilor se va deplasa spre vest. Anul instalării lor în Pannonia nu ne este cunoscut exact. Cel mai probabil acest eveniment are loc între anii 420 – 425, ca urmare a migrării spre vest a vandalilor, vizigoților și a unei părți a ostrogoților²⁶². Prezența lor în Pannonia este sigură în anul 427 (acest fapt este dovedit de mai multe consemnări din epocă, precum cele ale lui Marcellinus Comes sau Priscus), de asemenea important este și anul 433, când hunii, conduși de către Attila²⁶³, sunt atestați în calitate de federați ai Imperiului.

Populațiile supuse hunilor au fost încadrate în organizarea lor militară, nu au fost însă înlăturate vechile autorități²⁶⁴. Dincolo de violentele incursiuni de jaf și intimidare, făcute în scopul strângerii dărilor, hunii nu au avut tabere sau locuințe stabile în fosta provincie Dacia. De altfel, hunii au fost destul de îngăduitori cu populațiile ce li se

²⁶¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 109

²⁶² Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 310

²⁶³ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 109

²⁶⁴ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 701

supuneau. Nepracticând agricultura ei erau nevoiți să domine, dar și să ocrotască populația rurală, de cele mai multe ori redusă la *șerbie*²⁶⁵. Din Transilvania huni procurau sarea, necesară creșterii animalelor. Neavând alte surse pentru procurarea acesteia, erau obligați să o aducă de aici, iar schimbul era unul echitabil în condițiile în care hunii, nefiind interesați de activitățile miniere, nu aveau nici un interes să distrugă această sursă de bogăție. Impactul instalării hunilor în Pannonia a fost totuși foarte puternic, el fiind resimțit inclusiv în Transilvania unde, la începutul secolului al V-lea dispar elementele vieții orășenești ce persistaseră ori se refăcuseră până la acea dată²⁶⁶. Interesant este și punctul de vedere exprimat de către Nicolae Iorga care, atunci când vorbește despre huni, precizează faptul că aceștia au contribuit la romanizarea spațiului nord-dunărean²⁶⁷. Argumentul în această direcție ar fi faptul că hunii aduceau adesea din sudul Dunării foarte mulți oameni, pe care îi foloseau ca și robi, aceasta contribuind la creșterea ponderii populației romanizate din spațiul nord-dunărean.

Moartea lui Attila, în anul 453, a dus la destrămarea puterii hunilor. Fii marelui conducător al hunilor nu vor reuși să păstreze unitatea, dar nici „alianțele” cu gepizii și ostrogoții. Aceștia din urmă se vor revolta²⁶⁸, iar în anul următor coaliția gepizilor conduși de Ardarich îi înving pe huni la Nedao²⁶⁹. Înfrângerea din anul 454 a dus la risipirea hunilor și la dispariția din istorie a acestora. Beneficiarii noii situații au fost ostrogoții și în primul rând gepizii, a treia ramură a triburilor gotice.

Gepizii. Gepizi s-au rupt din rândul goților încă de la începutul migrației acestora spre Marea Neagră. În secolul al II-lea îi găsim în regiunea gurilor Vistulei, iar în secolul al III-lea undeva în nordul Daciei²⁷⁰. Migrația hunilor și trecerea vizigoților la sud de Dunăre a

²⁶⁵ Petre P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 69

²⁶⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 109

²⁶⁷ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 20 – 21

²⁶⁸ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 310

²⁶⁹ Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 481

²⁷⁰ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 311

făcut posibilă așezarea gepizilor pe cursul superior al Tisei, aici rămânând și după așezarea hunilor în Pannonia. După înfrângerea hunilor ostrogoții se așează în Pannonia, iar gepizii în Dacia, cei din urmă în calitate de federați ai Imperiului²⁷¹. Teritoriul stăpânirii gepizilor era cuprins între Tisa, Dunăre și Olt, iar după unii hotarele gepizilor mergeau în est până la Siret²⁷². În tot acest spațiu, teritoriul care prin excelență pare a fi fost în posesiunea gepizilor, a fost cel cuprins între Tisa, Crișuri și Mureș. La est de Munții Apuseni prezența lor fiind doar sporadică²⁷³. Cu toate acestea putem identifica câteva centre ale gepizilor și în bazinul Transilvaniei²⁷⁴, în special în partea nordică și centrală, până în zona Sighișoara-Mediaș. Descoperiri arheologice în acest sens au fost făcute la nivelul Transilvaniei până acum la Apahida, Șeica Mică, Șimleu Silvaniei²⁷⁵, dar și la Morești, Porumbenii Mici, Turda, Bratei²⁷⁶, s.a. Descoperirile arheologice referitoare la gepizi sunt extrem de rare pentru sudul și estul Transilvaniei, dar și pentru Oltenia (la Coșoveni a fost descoperit un tezaur germanic care poate fi atribuit gepizilor) sau răsăritul Banatului.

Mult mai pașnici decât celelalte grupuri germanice, gepizii au avut relații bune cu Imperiul Roman, devenit acum de răsărit sau mai târziu bizantin. Iordanes, în *Getica* (p. 460), spune că gepizii „nu au cerut altceva de la Imperiu decât pace și daruri anuale”. Ei vor fi foarte mult influențați de civilizația romană, venită în primul rând de la populația romanizată a Daciei²⁷⁷. Stăpânirea gepizilor asupra Daciei a ținut până în anul 567, când statul lor este distrus de către avari și longobarzi²⁷⁸. Înfrânți, gepizii se vor împrăștia și vor fi asimilați până pe

²⁷¹ Iordanes, *op. cit.*, p. 264

²⁷² Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 173

²⁷³ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârză, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 311

²⁷⁴ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 602

²⁷⁵ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 174

²⁷⁶ *Istoria Românilor*, vol. II, ..., p. 602

²⁷⁷ Andrei Oțetea, I. Popescu Puțuri, I. Nestor, M. Berza, V. Maciu, *op. cit.*, p. 145

²⁷⁸ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 110

la mijlocul secolului al VII-lea de către autohtonii teritoriilor pe care le-au stăpânit.

Avarii. La fel ca și celelalte populații de călăreți nomazi, ce vin în valuri succesive dinspre interiorul Asiei, avarii s-au oprit întâi pe întinsele câmpii ale Ucrainei, iar de aici au înaintat spre apus, manifestându-și interesul pentru spațiile întinse și largi. Originari din Mongolia²⁷⁹, pe avari îi găsim între anul 558 (când au cerut subvenții anuale și teritoriu de locuit din partea Imperiului Bizantin în schimbul serviciilor militare) și 562 (an în care obțin de la împărat teritoriul dintre Dunăre, Sava și Drava – adică Pannonia Secunda, unde interesele bizantine se loveau de cele ale longobarzilor și gepizilor) în stepele nord-pontice, dominând militar zona dintre Caucaz și Carpați.

Pătrunderea spre Pannonia se pare că s-a făcut prin pasurile Carpaților Nordici, ocolind teritoriile de câmpie ale Moldovei și Munteniei, unde începuseră a se infiltra slavii. Pătrunderea în teritoriul oferit nu s-a realizat imediat, cel mai probabil avarilor le era frică să se așeze între bizantini, gepizi și longobarzi. Avarii vor încheia însă o alianță cu longobarzii, confruntarea cu gepizii a fost una violentă. A urmat instalarea avarilor în Pannonia. Cu bizantinii vor intra în conflict în special pentru controlul punctului strategic de la Sirmium. Presați de către perși, bizantinii vor încheia pace cu avarii în anul 573, obligându-se la plata unor subsidii anuale. Forța considerabilă a avarilor i-a determinat pe aliații acestora, longobarzi, să-și părăsească teritoriile și să se îndrepte, încă din primăvara anului 568²⁸⁰, spre Italia. În aceste condiții Pannonia devine centrul stăpânirii avar, aceștia controlând imensul spațiu dintre stepele nord-pontice și Munții Alpi²⁸¹.

Chiar dacă bizantinii au încercat să-i aibă aliați împotriva slavilor, până la urmă avarii vor organiza numeroase expediții în Imperiu, reușind chiar să ocupe orașul Sirmium ce devine capitala statului avar. Victorioși în conflictul cu perșii, bizantinii au posibilitatea după anul 591 să organizeze mai multe expediții la nordul Dunării

²⁷⁹ *Istoria României*, vol. I, ... p. 714 – 715

²⁸⁰ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 316

²⁸¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 111

împotriva avarilor și slavilor. Avarii la rândul lor, atacă Imperiul Bizantin pe un front larg, din Dalmația până la Marea Neagră. Generalii bizantini fac greu față atacurilor conjugate ale slavilor și avarilor, populații care nu aveau așezări stabile. În toamna anului 602, armata romană aflată sub comanda generalului Petru, primește ordin să ierneze în nordul Dunării, în Muntenia. Soldații sunt nemulțumiți, se revoltă și proclamă împărat pe Focas (602 – 610). Armata bizantină nu mai rezistă la Dunăre și se reîntoarce cu noul împărat la Constantinopol.

Slavii profită imediat, trec Dunărea și năvălesc în Bizanț, până în Grecia; la rândul lor, avarii atacă și ei în anul 604 și cer mărirea subsidiilor, iar apoi atacă Italia prin Istria. O puternică coaliție barbară formată din avari, bulgarii de pe Tisa și slavi atacă Constantinopolul în anul 617 dar capitala rezistă. În timpul lui Heraclius (610 – 640), slavii au trecut masiv în sudul Dunării, au împins populația romană spre munți și au obligat armatele imperiale să se retragă la sud de Balcani²⁸². Imperiul Bizantin fusese slăbit de atacurile repetate ale migratorilor pe întreaga linie a Dunării și de războiul pornit de perși care au cucerit Siria și Egiptul.

Presiunea avarilor, cărora li se asociază și slavii, a fost tot mai puternică. În anul 626, însuși Constantinopolul este asediat de către avari, dinspre partea europeană, și perși, ajunși până la Bosfor. Înfrângerea avarilor a dus la slăbirea puterii și capacității de control a acestora asupra populațiilor supuse. Prăbușirea definitivă a stăpânirii avarilor s-a datorat intervenției statului franc și atacurilor tot mai consistente ale bulgarilor, la sfârșitul secolului al VIII-lea. În anul 796²⁸³, este ocupată de către Carol cel Mare reședința acestui popor, ce a controlat Europa Centrală o perioadă destul de îndelungată.

Stăpânirea avarilor asupra spațiului carpato-dunărean a fost mai puternic simțită în partea vestică, în Banat, Crișana, dar și în interiorul arcului carpatic. Dominația avară a fost mai consistentă până în jurul anului 630, dată după care decade primul caganat avar. Constituirea celui de-al doilea caganat avar a dus la o nouă creștere a dominației

²⁸² Laszlo Gy., *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, Budapesta, 1955, p. 5 – 14

²⁸³ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 177

avare (sfârșitul secolului VII și în secolul VIII), de data asta doar asupra părților vestice (în special asupra Banatului) și Transilvaniei. Descoperiri aparținând avarilor s-au făcut la Felnac, Sâmpetru, Șiclău, Peragu Mare (jud. Arad), apoi în interiorul arcului carpatic la: Dumbrăveni, Cipău, Valea Largă, (jud. Mureș), Unirea, Ocna Mureș, Ocnișoara (jud. Alba), Câmpia Turzii, Ocna Dejului, s.a. Interesul avarilor pentru zona transilvană se pare că a fost generat de bogăția în sare, dar și în metale (fier, aramă, cositor), precum și de poziția strategică oferită de arcul carpatic (aici era mult mai ușor stopată pătrunderea slavilor). Prezența puterii militare a avarilor a frânat expansiunea slavilor și bulgarilor, contribuind la un raport de echilibru politic în spațiul carpato-dunărean.

În toată această perioadă de stăpânire numărul avarilor, prezenți în acest spațiu, a fost foarte redus, cel mai adesea se limita la garnizoanele militare ce controlau sau supravegheau extragerea și transporturile de sare din bazinul transilvan spre Pannonia.

Slavii. În secolele V –VI, pe slavi îi găsim în regiunile din nordul și nord-estul Carpaților. Prin amploarea și consecințele pătrunderii în spațiul carpato-dunărean, slavii ocupă un loc aparte în rândul popoarelor migratoare. Pătrunderea efectivă în spațiul carpato-dunărean s-a realizat în secolul al VI-lea, nu excludem însă posibilitatea ca unele triburi slave să fi ajuns în acest spațiu și înainte de acest secol, fie însoțind alți migratori, fie în grupuri independente. Pentru slavi atracția cea mai mare o reprezenta Imperiul Bizantin, tocmai din acest considerent cele mai influențate de migrația acestora vor fi teritoriile aflate în calea lor spre sudul Dunării, respectiv nord-estul Basarabiei, nordul Moldovei, lunca Siretului și Câmpia Munteniei²⁸⁴. În Transilvania, primele triburi slave pătrund în partea de sud-est, ulterior în zona Depresiunii Maramureș și în podișul transilvan.

Ajunși în Dacia, slavii au jucat aici, după părerea mai multor istorici și lingviști²⁸⁵, rolul pe care l-au avut în occident populațiile germanice. Dacă în formarea celorlalte popoare romanice germanii au

²⁸⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 121

²⁸⁵ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 178 – 179

avut o importanță considerabilă, în cazul românilor îi găsim pe slavi în această postură. Formarea poporului român și a limbii române ne apar din această perspectivă complet constituite abia după ce a avut loc acest contact cu slavii.

Pătrunderea masivă a slavilor în teritoriile extracarpătice, dar și în Transilvania, s-a realizat în secolul al VII-lea. Descoperirile arheologice referitoare la slavi sunt foarte numeroase pentru secolele VII – IX. Ocupațiile lor principale erau creșterea animalelor, vânatul și pescuitul, făceau însă și agricultură (din acest considerent grupuri importante de slavi s-au așezat în regiunile largi de câmpie sau în ariile depresionare.

Social, interesant este faptul că slavii nu au cunoscut orânduirea sclavagistă. Ei au trecut direct de la societatea tribală la cea feudală. Trăiau în familii mari, mai multe familii alcătuiau un clan, iar mai multe clanuri un trib²⁸⁶. În societatea slavă încep să se contureze trei importante grupuri sociale: *nobilii*, cei ce erau în fruntea comunităților (ei vor domina nu numai pe slavi ci și pe autohtoni – această dominație este politică, militară, economică, nu în ultimul rând este o dominație socială – ei ajung să dețină întinse terenuri fertile), *oamenii liberi*, fie că sunt simpli agricultori sau păstori, fie că se ocupă cu meșteșugăritul sau dețin roluri militare, și în fine cel de-al treilea grup era alcătuit din *robi*, folosiți în primul rând de către cei mai însemnați dintre nobili. Acest mod de organizare al slavilor a grăbit apariția feudalismului în spațiul românesc.

Împotriva slavilor împărații bizantini vor organiza mai multe expediții, multe dintre ele la nordul Dunării. Împreună cu avarii, slavii vor exercita o presiune continuă asupra frontierei de pe Dunăre. Acestor atacuri, asociate cu răscoala armatelor bizantine de la Dunăre din anul 602, au dus la căderea graniței dunărene. Ca urmare a acestui eveniment slavii vor pătrunde masiv la sud de Dunăre, unde vor ocupa o mare parte a regiunilor dintre Dunăre și Munții Balcani²⁸⁷. Stabilirea masivă a

²⁸⁶ Ștefan Pascu, Liviu Maior, *Culegere de texte pentru istoria României*, vol. I, București, 1977, p. 27 – 28

²⁸⁷ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 324 – 325

slavilor la sud de Dunăre a dus la asimilarea populației romanice din aceste regiuni. Procesul este invers la nord de Dunăre unde, în urma deplasării unei importante părți a slavilor la sudul fluviului, ponderea acestora a scăzut considerabil făcând posibilă romanizarea și asimilarea lor de către autohtoni. În schimb slavii au lăsat românilor o importantă moștenire, în primul rând lingvistică. Cuvinte slave au pătruns chiar și în vocabularul de bază al limbii române. Societatea și structura socială, organizarea statală de mai târziu sunt la origine tot slave. Despre rolul jucat de slavi, de limba slavonă în istoria românilor (urmărind evident dimensiunea socială a fenomenului) o să mai discutăm și cu alte ocazii pe parcursul studiului nostru.

Bulgarii. Pentru prima dată ei sunt amintiți în istorie în jurul anului 334²⁸⁸, informațiile despre aceștia ne confirmă faptul că erau un popor nomad ce trăia în spațiul dintre Marea de Azov și Munții Caucaz. De origine turcică, bulgarii au fost supuși hunilor, alături de care participă la numeroase incursiuni militare, în special împotriva Imperiului Roman. După dispariția confederației hunice o parte a bulgarilor s-a restabilit în stepele nord-caucaziene, amestecându-se cu cele rămase acolo. Numele de bulgar (populație amestecată) este menționat pentru prima dată abia în anul 480, când împăratul bizantin Zenon le solicită ajutorul împotriva ostrogoților²⁸⁹. În a doua jumătate a secolului al VI-lea și în secolul următor o parte a bulgarilor sunt supuși avarilor. În aceeași perioadă, plecarea avarilor spre Pannonia a făcut posibilă constituirea unei puternice formațiuni politice și militare a bulgarilor în nordul Caucazului, respectiv *Bulgaria Mare*. Această formațiune politică atinge apogeul la începutul secolului al VIII-lea, în timpul caganului Kubrat (Kovrat). După moartea acestuia *Bulgaria Mare* a fost distrusă de către kazari. Unele triburi bulgare vor fi supuse kazarilor, altele vor migra spre regiunea Kama – Volga, iar altele spre vest, stabilindu-se temporar, sub comanda lui Asparuch, la nord de Delta Dunării.

²⁸⁸ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 756

²⁸⁹ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Ligia Bârzu, Florentina Preda, Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 325

Armatele bizantine vor fi nevoite să răspundă atacurilor tot mai consistente ale bulgarilor de la vest de Nistru, dar vor fi înfrânte în anii 679 – 680, ceea ce a permis pătrunderea bulgarilor la sudul Dunării. Treptat bulgarii au ocupat spațiul dintre Dunăre și Balcani²⁹⁰. Inferiori numeric, bulgarii au fost asimilați de către slavi, au reușit însă să dea numele statului creat la sud de Dunăre.

Puterea statului bulgar crește în perioada domniei lui Krum (802 – 814), iar importanța acestui stat s-a dovedit a fi considerabilă în regiunea balcanică mai ales după ce bulgarii au fost creștinați în timpul lui Boris²⁹¹, în anii 864 – 865. Creșterea puterii acestui stat din perioada următoare, acum slavizat, a favorizat creșterea influenței limbii slavone asupra spațiului românesc. Astfel, limba slavonă și alfabetul chirilic au reușit să se impună în Biserica românilor, iar mai târziu și în instituțiile statelor feudale românești.

În secolele VII-VIII, locuitorii romanici din Moldova, Muntenia, din zona intracarpatică și cei din Banat, Crișana și Maramureș se numeau rumâni (romani) iar istoricii contemporani îi menționează cu numele de daci, spre a-i deosebi de locuitorii altor provincii din imperiu. Populația romană aparținea romanității orientale și, în secolele următoare, vor purta și denumirile de vlahi, valahi ori volohi.

Părăsirea provinciei Dacia de către armata și administrația romană a însemnat începutul istoriei poporului român, care a evoluat și s-a dezvoltat în strânsă legătură cu populația romanică din sudul Dunării, limba română păstrând în structura gramaticală latină, numeroase cuvinte daco-trace. Unele cuvinte slave pătrunse în limba română s-au datorat mai mult apartenenței poporului român la ortodoxie, împrumuturi comune preluate prin bilingvism sau prin contactul direct cu triburile slave sudice în decursul secolelor VI-X. Majoritatea cuvintelor de bază din limba română sunt de origine latină și continuitatea folosirii aceluiași tipuri de unelte agricole între secolele II-

²⁹⁰ *Chronica* scrisă de Victoris Tonnennensis Episcopi, publicată în *Izvoarele istoriei României*, vol. II, București, 1970, p. 394 – 397

²⁹¹ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 190

XII demonstrează clar că poporul român și-a păstrat îndeletnicirile, agricultura fiind baza economiei, a rămas statornic în acest spațiu și a receptat ușoare influențe din partea popoarelor migratoare.

SOCIETATEA FEUDALĂ ROMÂNESCĂ

În primul mileniu al erei creștine, istoria românilor evoluează între Imperiul Noii Rome și populațiile migratoare. La sfârșitul acestei perioade Bizanțul a oferit românilor modelul structurilor de stat și al civilizației. Formarea și consolidarea statelor medievale românești a dus la cristalizarea unor raporturi social-juridice specifice feudalismului dezvoltat.

Nu putem să plasăm cu certitudine în timp începuturile feudalității românești. Este cert faptul că, în aceeași perioadă au coexistat mai multe elemente, unele specifice moștenirii lăsate de secole, iar altele care abia acum încep a se înfiripa. Unii dintre cercetători vorbesc despre trei etape în dezvoltarea feudalismului, și anume: a) cea a *feudalismului timpuriu*, între secolele IX - XIV când s-au format și cristalizat relațiile feudale; b) perioada *feudalismului dezvoltat*, care durează până la mijlocul secolului al XVIII – lea; c) etapa *descompunerii feudalismului*, ce începe odată cu apariția germenilor relațiilor noi, capitaliste, și care, încetul cu încetul subminează relațiile feudale. Nu ne propunem să facem o dezbatere din acest subiect, asta cu atât mai mult cu cât în lucrarea de față vom încerca să evidențiem structura și caracteristicile societății feudale.

1. Începuturile feudalității românești

Izvoarele istorice despre poporul român, la începutul existenței sale, sunt mai rare, fapt consemnat și în istoria altor popoare. Românii sunt mai mult menționați în documente din momentul în care încep să se organizeze în formațiuni politice. Marea majoritate a românilor trăiau în

așezări rurale mici¹, în condiții modeste. Principalele ocupații ale populației erau agricultura și creșterea animalelor, puțini dintre ei se ocupau de pescuit, de meșteșuguri sau minerit.

Atunci când vorbim de începuturile feudalismului în spațiul românesc ne gândim, cum este normal, la o anumită perioadă. Cum am mai precizat, este imposibil să plasăm în timp acest fenomen. P.P. Panaitescu² plasează obștea sătească între orânduirea antică și cea medievală, socotind-o ca o etapă de trecere spre feudalism. Luând în discuție acest punct de vedere ajungem la concluzia că începuturile feudalității trebuie căutate în momentul în care încep să se erodeze relațiile social-juridice din interiorul obștilor sătești.

În sens restrâns, putem leaga începuturile feudalismului de *feud*³. Apariția acestui sistem de dependență inter-pesonal sau instituțional poate fi considerat, din această perspectivă, ca fiind ceea care a generat feudalismul. În sens mai larg, apariția și dezvoltarea feudalismului este legată de formarea statelor medievale. Relațiile feudale au favorizat și s-au dezvoltat ca urmare a constituirii acestor state.

În Europa, „formele embrionare ale feudalității”⁴ se regăsesc în societatea francă din perioada merovingiană (secolele VII – VIII). Sub aspect social și politic, societatea feudală este una bazată pe legăturile de dependență dintre persoane, nobilul (acesta este de cele mai multe ori asociat cu războinicul) fiind considerat vârful acestei construcții piramidale. În schimbul obligațiilor de supunere și servicii, vasalului i se garantează protecția, primind de asemenea și un *feud* pentru întreținere – acesta fiind în fond esența feudalității.

¹ *Istoria României*, vol. II, editat de către Academia Republicii Populare Romîne, București, 1962, p. 16

² Petre P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, 1964, p. 17

³ Acest termen are o dublă semnificație: pe de o parte, el reprezintă o concesiune făcută în schimbul unor obligații reciproce, iar pe de altă parte, el reprezintă proprietatea, pământul acordat unui vasal

⁴ Ovidiu Drimba, *Istoria culturii și civilizației*, vol. II, București, 1987, p. 452

1.1. Realități demografice. De la așezarea maghiarilor în Pannonia la invazia mongolă

Cercetările demografice, dar și studierea cronicilor referitoare la spațiul românesc în perioada aflată la cumpăna dintre milenii, ne permit să constatăm diferitele tipuri de așezări, precum și masiva prezență a populației romanice în acest spațiu. Cartarea acestor așezări arată existența mai multor grupuri teritoriale, mai mari sau mai mici, corespunzătoare unor uniuni teritoriale ce au ca unitate de bază satul⁵. În interiorul acestor uniuni teritoriale se desfășoară întreaga activitate economică din regiune, conturându-se aici componentele majore ale structurii sociale și politice. Tipurile de structuri teritoriale (așezări rurale fortificate sau deschise, cetăți, complexe monastice, așezări cu caracter urban, puncte comerciale, etc.) ne fac să privim la aceste regiuni ca la un tot unitar, este evidențiată astfel evoluția demografică. O astfel de evoluție poate fi constatată și la nivelul satului, vatra satului capătă un contur și o utilitate tot mai clară, aici modul de dispunere al locuințelor este în strânsă legătură cu terenurile folosite în scop agrar și pastoral.

Numeroasele descoperiri arheologice, numărul semnificativ al așezărilor din spațiul carpato-dunărean, scrierile medievale, fac posibilă o anumită descifrare a fenomenelor de demografie cantitativă. Acest aspect prezintă o importanță deosebită, efectivul populației fiind dependent de nivelul dezvoltării economice, de gradul de organizare politică. Numeroasele laturi ale procesului istoric au fost substanțial influențate de variațiile demografice, amplificate sau diminuate datorită fluxului mișcărilor de populații. Asemenea fluctuații se pot observa atât în timp cât și în spațiu. În secolele IX – XI, perioada în care evoluează cultura Dridu, se poate constata o densitate de locuire mult mai mare decât în perioada precedentă⁶. Concentrări de populație pot fi constatate în regiunile cu potențial economic ridicat, în luncile râurilor, în ariile depresionare. Un aport semnificativ de populație l-au avut și popoarele

⁵ Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpăna dintre milenii (secolele VIII – XI)*, București, 1983, p. 28

⁶ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI – XIV*, București, 1982, p. 90

migratoare ce au rămas în acest spațiu și au fost asimilate de către autohtoni.

Concentrările teritoriale ale populației, constituirea unor uniuni economice a condus la un stadiu superior de organizare statală. Cercetările au dovedit, de exemplu, o deplină legătură între realitățile demografice din Transilvania secolelor VIII – IX și existența celor trei voievodate românești menționate de către Anonymus⁷, cu care maghiarii au venit în contact la pătrunderea lor în Transilvania. Petru Maior⁸, referindu-se la războaiele celor trei voievodate cu maghiarii, încearcă să evidențieze numărul ridicat al populației românești, alături de care participau la război cumani și bulgari. Aceste uniuni teritoriale s-au păstrat chiar și atunci când voievodatele au fost desființate de către maghiari. În acest mod putem explica autonomia, pe care maghiarii au fost nevoiți să le-o acorde românilor, păstrată de-a lungul secolelor de către transilvăneni. Aceste uniuni statale, controlate de bulgari, iar apoi de către bizantini⁹, au opus o rezistență considerabilă armatelor maghiare ce terorizase întreaga Europă. Toate acestea explică potențialul demografic considerabil al acestor voievodate.

1.1.1. Maghiarii și pătrunderea acestora în Transilvania. Secuii și colonizarea sașilor

Maghiarii, un popor de origine fino-ugrică, sunt originari din regiunea Munților Urali, cursul mijlociu al Volgăi și râul Kama¹⁰. În acest spațiu, în al treilea sfert al mileniului I, ei au intrat în contact cu neamurile turcice¹¹, probabil cu bulgarii¹². Constantin C. Giurescu

⁷ *Cronica Notarului Anonymus* (traducere de Paul Lazăr Tonciulescu, apărută la București în anul 1996) menționează în capitolele 11, 22, 23, 26, 39, 40, 41, 44, etc., cele trei voievodate transilvănene conduse de Menumorut, Glad și Gelu

⁸ Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Iași, 1990, p. 84 - 85

⁹ Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. 204 - 205

¹⁰ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 765

¹¹ Constantin Porfirogenetul, în lucrarea *Conducerea Împărăției* (lucrare apărută în *Izvoarele Istoriei României*, vol. II, p. 656 - 669), spune eronat despre maghiari că sunt de neam turcic

susține că ei au ajuns în spațiul menționat, de undeva din centrul Asiei, de la apus de Munții Altai, din nordul Persiei¹³. Această teorie este susținută și de către Ioan-Aurel Pop¹⁴, teritoriul cuprins între Munții Altai și nordul Iranului fiind considerat locul de unde maghiarii au trecut la vest de Urali. În jurul anului 830 îi găsim înaintând spre vest, în regiunea dintre Don și Nipru, în ținutul cunoscut în izvoarele bizantine sub numele de *Lebedia*. Atacul pecenegilor îi silește pe o parte să se întoarcă spre est, iar o parte se stabilesc în regiunea de la vest de Nistru, ocupând nordul Mării Negre până la Prut. Aici numeroasele triburi își aleg un singur conducător, pe Arpad, despre care împăratul bizantin Constantin Porfirogenetul spune că era cel mai potrivit pentru această onoare. Din relatarea *Notarului*, conducător a fost ales Almus (*Cronica Notarului Anonymus*, capitolele III – XII), tatăl lui Arpad. Acesta era un „scit”, nobil urmaș din neamul hunilor ce s-au stabilit în stepele de la nordul Mării Negre. De aici unii consideră că maghiarii și-au asumat rolul de urmași ai hunilor, și implicit dreptul de a ocupa țara acestora, Pannonia. Nu excludem, prin urmare, ca o parte a conducătorilor maghiarilor să aibă o origine etnică diferită (de ce nu și urmași ai hunilor?) de cea a majorității populației, deși puțin probabil că așa stăteau lucrurile.

Potrivit *Notarului* anonim al regelui Bela, atacați de pecenegi și înfrânți de bulgari, maghiarii au înaintat înspre nord și au coborât spre pusta Pannoniei dinspre Carpații Galiției. Acest episod s-a petrecut în toamna anului 895, iar stabilirea lor în Pannonia făcându-se anul următor. Același izvor relatează faptul că în această regiune locuiau „sclavii (este vorba despre un popor de oribine slavă, probabil sârbi, ce au rămas în istorii sub numele de *sclavi ai avarilor*), bulgarii și blachii, chiar și păstorii romanilor”¹⁵.

¹² *Istoria Românilor*, vol. III, editat de către Academia Română, București, 2001, p. 250

¹³ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, *Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1432)*, București, 2000, p. 229;

¹⁴ Ioan-Aurel Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 51

¹⁵ *Cronica Notarului Anonymus*, ..., capitolul IX

Istoricii maghiari, folosind un izvor arabo-persan¹⁶, apreciază numărul total al populației conduse de Arpad la circa 200.000 de persoane. Pentru o societate de păstori considerăm însă că numărul este puțin exagerat, asta deși unii cercetători consideră că numărul maghiarilor ar fi fost mult mai mare, depășind jumătate de milion de persoane. Ocupația de bază era creșterea animalelor, prelucrarea produselor animaliere, dar practicau și agricultura, vânatul, pescuitul sau diferitele meșteșuguri casnice¹⁷. În perioada de dinaintea sedentarizării lor în Pannonia, creșterea animalelor, ocupație principală a lor, a determinat după părerea unor istorici necesitatea mișcării lor continue în căutarea pășunilor¹⁸, de aici caracterul nomad al triburilor maghiare, dar și preferința acestora pentru spațiile întinse, de stepă. Caracterul nomad s-a păstrat și după așezarea în pusta panonică¹⁹, mai ales sub forma pendulărilor sezoniere, necesitate cerută de căutarea pășunilor.

Folosindu-se de diferitele divergențe, existente în regiune, maghiarii au ocupat treptat întreaga Pannonie. Ulterior, consolidându-și poziția au început să organizeze numeroase acțiuni de pradă pe direcția Europei Centrale, dar și Apusene sau Sud-Estice²⁰.

Expansiunea spre Răsărit a maghiarilor de la sfârșitul secolului al IX-lea și din secolul al X-lea s-a lovit de rezistența slavilor și românilor. Teritoriile aflate la est de Câmpia Pannoniei au stârnit interesul maghiarilor, în primul rând datorită salinelor, bogăției zăcămintelor nemetalifere și, desigur, datorită întinselor pășuni din regiunea Banat – Crișana. Maghiarii au învins pe rând voievodatele lui Menumorut, Glad și Gelu. A urmat o perioadă de supunere a acestor ducate, ulterior în secolele XI – XIII accentuându-se procesul de cucerire, subordonare și integrare a Transilvaniei²¹ în structurile

¹⁶ Acest document relatează faptul că șeful maghiarilor conducea o armată de 20.000 de călăreți.

¹⁷ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 56 - 57

¹⁸ *Ibidem*

¹⁹ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 254 - 255

²⁰ *Ibidem*

²¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 147

regatului ungar. Intensitatea acțiunilor maghiare pe direcția transilvăneană a crescut foarte mult în intensitate odată cu creștinarea acestora în forma latină, apuseană. Organizarea regatului maghiar este făcută după modelul statelor apusene, iar în noile condiții ocuparea Transilvaniei s-a făcut sistematic. S-a încercat asimilarea confesională și etnică a populațiilor cu care se intra în contact, de asemenea, s-a încercat eliminarea elitelor social-economice și politice locale, introducându-se noi unități administrative, subordonate regatului, și conduse de vasalii regelui ungar.

Extinderea stăpânirii maghiare spre centrul și sud-estul Transilvaniei, până la limita Carpaților s-a făcut cu ajutorul secuilor, sosiți în același timp cu maghiarii, și a coloniștilor germanici, aduși de către regalitatea maghiară, începând cu secolul al XII-lea, pentru a-și consolida stăpânirea aici. În schimbul acestui ajutor, aceștia, beneficiind de numeroase privilegii.

Secuii. Considerați a fi avangarda maghiarilor, secuii au o origine controversată. Conform cronicilor latino-maghiare, ei sunt mai vechi decât maghiarii în Pannonia. Ei fiind considerați urmași ai hunilor²², iar după sosirea maghiarilor au dobândit o parte a acestei țări²³, „nu în Câmpia Pannoniei, ci în munții din margine”, unde „au avut aceeași soartă cu românii”²⁴. Originea lor nu a fost nici pe aproape însă stabilită cu certitudine. Unii îi consideră chiar maghiari, numelor desemnând, în limba maghiară, ocupația de „păzitori ai marginii”²⁵. După alții, numele lor este mult mai vechi decât ocupația atribuită de maghiari de a apăra granița, prin urmare originea acestui nume are la bază un cuvânt turcic, ce desemnează „om de neam ales”²⁶. Originea turcică este susținută și de către unele izvoare medievale care îi consideră urmași ai avarilor²⁷, kazarilor²⁸, sau chiar ai pecenegilor ori ai uzilor²⁹, sosind astfel ulterior maghiarilor în Pannonia.

²² Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, Brașov, 1995, p. 101

²³ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 152 - 153

²⁴ *Ibidem*; Autorul acestei lucrări preia informațiile din *Cronica* aparținând cronicarului medieval Simon de Keza

²⁵ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 236

²⁶ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 75

²⁷ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 414

Secuii sunt, în conformitate cu cele mai recente cercetări, un trib de origine turcească (de origine kazară, cel mai probabil), care s-a alăturat maghiarilor încă înaintea ocupării teritoriului țării de mai târziu. Sarcina lor a fost apărarea granițelor țării, astfel îi găsim, în cete mai mici sau mai mari, în lungul întregii granițe. Sarcina de grăniceri a secuilor a devenit și mai pronunțată în secolele care au urmat: ca neam de războinici născuți și foarte disciplinați, în momentele grele ale istoriei, regii maghiari (în special cei din casa arpadiană) s-au folosit totdeauna de virtuțile militare ale secuilor.

În secolul al XI-lea năvălesc peste Carpați, venind dinspre Moldova, pecenegii, ceea ce pune problema stringentă a constituirii unei rețele de apărare. În această muncă le revine un rol de seamă secuilor, pe care regii unguri i-au așezat până la urmă pe teritoriul Secuimii de astăzi. Ei au fost progresiv deplasați spre răsăritul Transilvaniei³⁰, pe măsura extinderii puterii regatului. Astfel, după înfrângerea lui Menumorut importante comunități de secui s-au stabilit în regiunea bihoreană³¹. Prezența lor fiind consemnată în localitățile Săcuieni, Sititelec, Tileagd, dar și în alte așezări.

Secuii și-au păstrat străvechea lor organizare politică și militară, bazată sub aspect social (deci și pe timp de pace) pe drepturi și libertăți: au fost egali între ei, având doar obligații militar-grănicerești față de stat. Pământul a fost în proprietate comună, obștească, mai mult decât privată. În perioada așezării lor definitive au fost crescători de vite, plătind regelui numai impozit, cel mai probabil în vite.

Înaintarea secuilor spre est s-a făcut, nu doar în scopul acordării unui sprijin militar maghiarilor, ci și pentru a scăpa de feudalitatea maghiară care îi amenința și care se afla ea însăși într-o expansiune spre est. În momentul în care secuii au ajuns pe aliniamentul Carpaților Orientali, neputința de a mai înainta (ținuturile de la est erau dominate de către cumani) i-a obligat să ajungă la o înțelegere cu regalitatea

²⁸ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 153

²⁹ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 414

³⁰ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 148

³¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1971, p. 110

maghiară³². Au fost satisfăcute interesele ambelor tabere, pe de-o parte, secuii vor îndeplini slujba de paznici ai frontierei, iar pe de altă parte, secuii vor obține recunoașterea modului lor liber de viață, ei având propriile instituții de conducere, în fond beneficiind de o largă autonomie.

Colonizarea sașilor s-a făcut din diverse motivații. Între acestea nevoia valorificării resurselor economice, numărul mic al maghiarilor, dar și nevoia de control sau siguranță a regalității maghiare, în special asupra regiunilor mărginașe. Trebuie menționat și faptul că, în spațiul german, dezvoltarea feudalismului a făcut ca vechiul sistem de obște să dispară, iar suprapopularea îi obliga pe unii țărani să caute, departe de feudalitatea germană, noi „libertăți”. Pe lângă punctele de sprijin pe care le reprezentau aceste comunități, prin intermediul coloniștilor regalitatea maghiară a încercat să întemeieze și așezări mai mari, care să evolueze spre o viață urbană, și de la care statul maghiar să poată colecta cât mai multe taxe. Nu întâmplător sunt chemați coloniști germani, contactul acestora fiind destul de puternic cu civilizația, și în special cu profesiunile ce aveau un caracter urban. „Sașii au venit în calitate de țărani și au reușit să întemeieze orașe”, afirma Nicolae Iorga³³. Colonizarea sașilor în Transilvania s-a făcut pe cale pașnică, ei fiind aduși, și chiar selectați, de către regalitatea maghiară. Emisari speciali ai regelui, potrivit Diplomei lui Andrei al II-lea³⁴, plecau în zona Rinului și negociau condițiile colonizării. Deși colonizarea s-a făcut pe parcursul a mai bine de două secole, considerăm că acesta a fost tot timpul controlată de către regele maghiar, asta deși în multe cazuri grupuri însemnate de germanici și-au părăsit pe cont propriu locurile de baștină. În Transilvania erau însă așezați strict în regiunea și localitatea care era stabilită de către autorități; ei erau cel mai adesea însoțiți de la graniță până în localitatea în care urmau a se așeza³⁵. Nu excludem faptul că, unii lideri (greavii sau clericii) ai germanilor să fi vizitat în

³² *Ibidem*, p. 111 - 112

³³ Nicolae Iorga, *Conferințe și prelegeri*, vol. I, p. 71

³⁴ Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1981, p. 159

³⁵ *Ibidem*

prealabil aceste localități, cu aceștia negociindu-se și termenii colonizării, respectiv, drepturile și obligațiile noilor veniți.

Nu cunoaștem împrejurările în care au ajuns primii sași în Transilvania, multe dintre actele și documentele oficiale pierzându-se în timpul invaziei mongole din anul 1241³⁶. Cel dintâi document care le atestă prezența, datând din perioada 1192 – 1196, este repetat în „Bula de aur”, cum este numită Diploma andreană din 1224. Potrivit acestui document regele Geza al II-lea (1141 – 1161) a „dăruit” flandrezilor un loc în sudul Transilvaniei³⁷. Cele mai importante grupuri de germani colonizați au provenit din Turingia, Bavaria, Saxonia, Flandra³⁸, din regiunile Mosela, Eifel și Hunsrück (Luxemburg)³⁹ sau din Lorena ori ducatele germane din dreapta Rinului⁴⁰.

Primul teritoriu de dimensiune mai mare, populat de coloniști, a fost regiunea Sibiului. Documentul care menționează acest teritoriu, este cel amintit, datând din 1192-1196. Conform acestuia, pentru coloniști a fost întemeiată prepozitura Sibiului subordonată nemijlocit arhiepiscopiei de Strigonia, ca unitate a administrației ecleziastice ale cărei subdiviziuni au fost decanatele de Sibiu, Nocrich și Cincu. Denumirea de „sași” (*Saxones*) dată coloniștilor este atestată documentar doar în 1206, când regele Andrei al II-lea (1205-1235) a conferit privilegii «primilor oaspeți regali» (*primi hospites regni*) din Cricău (Krakau), Ighiu (Krapundorf) și Romos (Rumes) și le-a asigurat un statut juridic propriu. Deoarece, în cancelaria regală s-a încetățenit denumirea de „sas”, germanii din Ardeal au fost denumiți în mod unitar sași.

Un important document care ne vorbește despre colonizarea sașilor, și condițiile în care s-a făcut această colonizare, a fost Diploma andreană din 1224, *Andreanum*, numită de istoriografia săsească și Bula (hrisovul) de aur (*Goldener Freibrief*). Acest act a pus bazele

³⁶ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 234

³⁷ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 115

³⁸ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 156 - 157

³⁹ Victor Jinga, *op. cit.*, p. 107

⁴⁰ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 421

autonomiei săsești din regiunea sibiană⁴¹. Libertățile asigurate prin acest act se referă la provincia Sibiului și care i-au unit juridic pe sașii așezați aici. Astfel, privilegiile acordate acestei provincii și locuitorilor acesteia au devenit punctul de plecare al unității juridice săsești. Diploma cuprinde privilegiile acordate „sașilor de la Orăștie până la Baraolt”⁴².

Ținând cont de importanța social-juridică pe care o prezintă, redăm o parte a textului diplomei⁴³, astfel: „...Venind așadar toți credincioșii noștri oaspeți teutoni din Transilvania și căzînd cu umilință la picioarele majestății noastre și plîngîndu-se ne-au arătat că ar fi căzut cu totul din libertatea cu care au fost chemați de prea-evlaviosul rege Géza, bunicul nostru și dacă majestatea noastră regală nu deschide spre dînșii ochii cu obișnuita sa bunătate, aflîndu-se cu totul săraci, nu ar putea face majestății regale nici o slujbă. Așadar noi, plecîndu-ne urechile cu obișnuita bunătate spre plîngerile lor drepte, vrem să se facă cunoscut celor de față și celor viitori că noi, călcînd pe cucernicele urme ale înaintașilor noștri și mișcați fiind din adîncul inimii, le-am înnoit libertatea de mai înainte. Însă în așa fel ca tot poporul (...) să fie un popor și să se socotească sub un jude, desființîndu-se din rădăcină toate comitatele, afară de cel de Sibiu. Iar comitele Sibiului, oricine va fi, să nu cuteze a orîndui dregător în sus-zisele comitate, decît numai dintre cei ce locuiesc între dînșii; și poporul să-l aleagă pe acela care va putea mai potrivit. (...) Iar pentru folosul cămării noastre să fie datori a plăti pe an cinci sute de mărci de argint. Vrem ca nici un stăpîn predial sau oricine altul, care se află între hotarele lor, să nu fie scutit de această dare, afară de cei care se vor bucura de un privilegiu deosebit pentru aceasta. (...) Vor trimite cinci sute de ostași în expedițiile regale în cuprinsul granițelor regatului și peste graniță o sută, dacă regele va merge în persoană; iar dacă el va trimite pe un iobag al său în afara regatului, sau spre ajutorul unui prieten al său, sau în treburile sale proprii, ei vor fi datori a-i trimite numai cincizeci de ostași. Nici regele

⁴¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 148

⁴² Ștefan Pascu, Liviu Maior, *op. cit.*, p. 31

⁴³ *Documente privind Istoria României*, seria C. Transilvania, vol. I., București, 1951, p. 208-210; Textul integral al acestei diplome a fost publicat în lucrarea citată a lui Thomas Năgler, p. 180 - 183

nu va putea să ceară mai mulți, nici ei nu vor fi datori a trimite. Pe preoții lor să și-i aleagă liber, pe cei aleși să-i înfățișeze spre întărire și să le plătească dijmele și în toate drepturile bisericești să răspundă față de ei după vechiul obicei. Voim și poruncim cu tărie, ca pe dînșii să nu-i judece nimeni, decît noi sau comitele de Sibiu, pe care îl vom așeza noi la locul și la timpul său. Dar sub orice jude se vor afla, să fie judecați numai după dreptul obișnuielnic și nimeni să nu cuteze a-i chema înaintea noastră, afară de atunci cînd pricina lor nu s-a putea hotărî în fața judeului lor. Iar afară de cele mai sus zise, le-am dat pădurea vlahilor și a pecenegilor, dimpreună cu apele, ca să le folosească împreună cu sus-numiții Blaci și pecenegi și să nu fie datori a face nici o slujbă pentru aceasta, bucurîndu-se de mai sus zisa libertate. Apoi le-am mai îngăduit ca să aibă o singură pecete, care să fie cunoscută de noi și de magnații noștri în chip lămurit. Iar dacă vreunul dintre dînșii ar vrea să se judece cu cineva în vreo pricină bănească, să nu poată întrebuița alți martori înaintea judeului, decît oameni care se află între hotarele lor, noi scutindu-i pe ei de orice jurisdicție străină. (...) Tot așa le dăm dreptul, afară de cele mai sus zise, ca nici un vameș să nu cuteze a-i împiedica nici la dus, nici la întors (...) Voim însă și poruncim cu puterea noastră regală ca nimeni dintre iobagii noștri să nu cuteze a cere de la majestatea regală vreun sat sau vreun prediu; iar dacă ar cere cineva, ei să se poată împotrivi în temeiul libertății ce le-am hărăzit-o. Am mai poruncit pomeniților noștri credincioși că, dacă se va întîmpla ca să venim noi în expediție la dînșii, ei să fie datori a da numai trei găzduiri pentru noi, iar dacă se va trimite, în treburile regelui, voievodul la dînșii sau prin țara lor, să nu lipsească a da două găzduiri, una cînd va intra și alta cînd va ieși. Mai adăugăm la sus numitele drepturi, ca negustorii lor să poată merge și să se poată întoarce liberi și fără vamă oriunde în regatul nostru, folosindu-se cu adevărat de dreptul lor, în fața majestății regale”.

Diploma reglementează pentru multă vreme relațiile economice, sociale, juridice, politice, militare și administrative dintre regalitatea maghiară și sașii din regiunea Sibiului⁴⁴. *Andreanum*-ul a fost rezultatul unei evoluții juridice mai îndelungate, care începe odată cu colonizarea.

⁴⁴ Thomas Năgler, *op. cit.*, p. 183

Pentru a-i convinge pe „oaspeți” să vină și să se așeze, regele trebuia să ofere mai multe drepturi decât dispuneau aceștia în țara lor de baștină. Codificarea privilegiilor a fost posibilă doar prin discuții purtate cu reprezentanții coloniștilor. Rezultatul a fost fixarea în scris a dreptului coloniștilor (*Siedlerrecht*), care corespundea în aceeași măsură intereselor regelui, ca reprezentant al puterii de stat, cât și ale coloniștilor.

Pornind de la prevederile *Andreanum*-ului, sașii puteau deci să formeze o unitate politică, aveau propria administrație, își alegeau juzii, jurisdicția se desfășura potrivit cutumei. Pământul dăruit de rege era considerat inalienabil. Obligațiile (darea, ridicarea la oaste, găzduirea regelui) au fost reglementate strict și nu se putea abuza de ele. Dreptul de a avea pecete însemna că aveau personalitate juridică. Scutirea de vamă și dreptul de a ține târguri a fost de importanță fundamentală pentru dezvoltarea lor economică. Teritoriul privilegiat a fost considerat de rege ca proprietate comună a coloniștilor, unde privilegiile nobiliare nu puteau fi exercitate, iar regele a renunțat și la dreptul său de a dona pământul rămas fără proprietar în urma trădării sau a stingerii familiei. *Andreanum*-ul a creat un sistem juridic unic în regiune, stabilind în detaliu relațiile dintre suveran și coloniști.

Cavalerii teutoni în Țara Bârsei. Ordinul teutonic era format din „frați cavaleri” aparținând nobilimii germane, „frații preoți”, constituind clerul ordinului și din „frații slujitori”, cei ce aveau obligații față de nobilime⁴⁵. Ordinul cavaleresc al teutonilor a luat ființă în anul 1190, în Palestina. În anul 1211, regele ungar Andrei al II-lea îi instalează în Țara Bârsei, scopul era acela ca regatul „să se întindă”⁴⁶, pentru „întărirea regatului înspre cumani”⁴⁷. Misiunea teutonilor a fost prin urmare aceea de a stopa invaziile cumanilor, dar și ceea de a „deschide calea expansiunii Regatului ungar la sud și răsărit de Carpați”⁴⁸. Pe baza înțelegerii dintre regele maghiar și Ordin, o parte a

⁴⁵ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 426

⁴⁶ Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Împeriul mongol*, București, 1993, p. 31

⁴⁷ *Ibidem*

⁴⁸ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 148

aurului și argintului găsit în Țara Bârsei urma a fi dat regalității, iar o parte ar fi rămas teutonilor⁴⁹. Cavalerii obțin dreptul de târg liber și dreptul asupra vămile din această țară, de asemenea obțin dreptul de a-și construi „orașe și cetăți din lemn”⁵⁰, nici un voievod al Transilvaniei nu avea drept de găzduire la ei, sunt scutiți de dări, fiind scoși de sub autoritatea oricărei alte autorități decât cea regească, având dreptul de a-și alege proprii judecători⁵¹. Teritoriul acestora era însă clar delimitat. Episcopul Transilvaniei le-a acordat teutonilor dreptul de a percepe dijmele bisericești de la locuitorii Țării Bârsei, „în afară de cele datorate de unguri sau secui”⁵². Este clar că aceștia obțin acest drept asupra populației românești.

După așezarea teutonilor în Țara Bârsei, aceștia au neglijat voitul termenii condițiilor încheiate cu regele maghiar, și-au extins stăpânirea în toate direcțiile (nu pe aceea a regelui) purtând războaie mai ales la sud de Carpați⁵³. În locul cetăților de lemn au apărut puternice cetăți din piatră, teutonii emit propria monedă și colonizează germani din regiunile învecinate, dar și din Renania sau Flandra. Acestea și multe altele i-au determinat pe feudații maghiari, susținuți de principele Transilvaniei, viitorul rege Bela al IV-lea, să pornescă împotriva teutonilor⁵⁴. În anul 1221 Ordinul a trebuit să fie alungat din Țara Bârsei. Intervenția Papei a dus la o nouă diplomă pentru teutoni (emisă în anul 1222) prin care li se recunoștea „prijilegiile” pe care și-le însușiseră⁵⁵. Teutonii vor continua aceeași politică, de independență față de coroana maghiară, iar aceasta a dus la alungarea lor în anul 1225 (un an după confirmarea privilegiilor sașilor din regiunea Sibiului prin Bula de aur) de către același rege care i-a adus în Țara Bârsei⁵⁶. De aici teutonii se vor îndrepta spre Prusia, unde s-au și stabilit.

⁴⁹ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 426

⁵⁰ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 138

⁵¹ *Documente privind Istoria României*, ..., p. 151

⁵² *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 426 - 427

⁵³ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 139

⁵⁴ *Ibidem*

⁵⁵ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 159 - 160

⁵⁶ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 140

O nouă încercare eșuată. Cavalerii ioaniți. Preocupați de apărarea sudului Transilvaniei, în special a regiunii Banatului (zona de acces spre cursul Dunării din zona strâmtorilor) regii maghiari au căutat soluții dintre cele mai ingenioase. Una dintre acestea a fost colonizarea regiunii bănățene. Colonizarea din anul 1247, anul emiterii Diplomei ioaniților, nu s-a mai făcut cu germani ci cu francezi⁵⁷. Ei aveau rol defensiv (apărarea în fața tătarilor) și ofensiv (readucerea sub ascultarea regatului maghiar a „Cumaniei”). Actul de la 2 iunie 1247 are o semnificație deosebită pentru istoria românilor, ea amintește formațiunile politice de la sud de Carpați, începând cu Țara Severinului, cnezatele lui Ioan și Farcaș, precum și voievodatele lui Litovoi și Seneslau⁵⁸. Diploma amintită vorbește despre structura statală, organizarea socială, precum și despre potențialul economic al regiunii de la sud de Carpați. De altfel, ioaniții sunt atrași tocmai cu aceste resurse, pe care „vasalii” le aveau, și unde noii veniții obțineau „dreptul de control”⁵⁹. Teritoriul dintre regiunea bănățeană și râul Olt a fost ocupat doar efemer însă de către ioaniți⁶⁰. Motivele și împrejurările în care ei au plecat nu ne sunt cunoscute până în prezent.

1.1.2. Pecenegii, uzii și cumanii. Marea invazie tătaro-mongolă

Populații de origine turcă, aceste grupuri de popoare au continuat să migreze spre vest în valuri succesive și în primul sfert al mileniului I. În migrația lor grupuri de pecenegi, uzi, cumani, berindei, dar și alte grupuri de popoare turcice s-au stabilit temporar în spațiul carpato-dunărean. În acest spațiu, până la invazia mongolilor au jucat un rol semnificativ din punct de vedere politico-militar. Din această postură ei reușind să influențeze evoluția socială a populației locale.

Pecenegii. Organizați în triburi și uniuni tribale conduse de hani, pecenegii au migrat spre apus în drumul lor dinspre Asia Centrală.

⁵⁷ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 367

⁵⁸ *Diploma cavalerilor ioaniți*, în Ștefan Pascu, Liviu Maior, *op. cit.*, p. 34 - 35

⁵⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 151; *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 369

⁶⁰ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p.160

Ocupația lor principală era creșterea animalelor, în special cea a cailor⁶¹. Ei sosesc în spațiul românesc pe la sfârșitul secolului al IX-lea. Constantin C. Giurescu precizează anul 890⁶², ca dată în care pecenegii se infiltrează pe teritoriul „de la miazănoapte de Dunăre, în locuri șese, de la Nipru până în Pannonia”⁶³, în acest spațiu ei continuând să ducă o viață nomadă, mutându-și corturile dintr-un loc în altul. Ei s-au răspândit inițial în Moldova, iar mai apoi, în secolul al X-lea în Țara Românească, și ulterior, în Dobrogea și Transilvania. Importante grupuri de pecenegi vor trece și la sud de Dunăre. Constantin Porfirogenetul⁶⁴, împăratul bizantin, vorbește despre încercările reușite ale bizantinilor de a trata cu pecenegii, care când sunt în „legături de prietenie cu împăratul și sunt înduplecați de el, prin scrisori și daruri, pot ușor pătrunde în țara rușilor și a turcilor (ungurilor), luându-le în sclavie femeile și copiii sau pustiindu-le țara acestora”. Același împărat bizantin vorbește și despre darurile pe care le primeau pecenegii de la bizantini pentru a „primi de la ei prieteni câți poftesc” în lupta împotriva bulgarilor⁶⁵.

Dominația pecenegilor în spațiul românesc a dăinuit până în secolul al XI-lea. Importante grupuri de pecenegi s-au așezat, cu învoirea împăratului Constantin Monomahul, în anul 1048, în Dobrogea. Cea mai mare parte a lor au rămas pe teritoriul viitoarelor state medievale Moldova și Țara Românească. Ulterior, vor ajunge sub stăpânirea uzilor⁶⁶. Pecenegii așezați în Transilvania au continuat să domine, din punct de vedere politic, cea mai mare parte a acestor regiuni până către sfârșitul veacului al XI-lea. Atât în Transilvania, cât și în Dobrogea, pecenegii s-au sedentarizat, acesta a dus în cele din urmă la adoptarea modului de viață al populației românești, iar ulterior la asimilarea acestora. Potrivit unor cronicile medievale, inclusiv cea a Notarului Anonim maghiar, trupele pecenegilor erau folosite nu doar de

⁶¹ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 67

⁶² Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 243

⁶³ Constantin C. Giurescu îl citează pe cronicarul bizantin Cedren, *op. cit.*, p. 243

⁶⁴ Constantin Porfirogenetul, *op. cit.*, în *Izvoarele istoriei României*,..., p. 659

⁶⁵ *Ibidem*

⁶⁶ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 128

către bizantini, ci și de către regii maghiari⁶⁷. Treptat, însă puterea pecenegilor din Transilvania a fost eliminată de către statul feudal maghiar, acest proces culminând cu victoria regelui Ladislau, din anul 1085⁶⁸. Cei rămași aici au continuat să trăiască alături de români, ei fiind menționați inclusiv în Bula de Aur, din anul 1224.

Perioada de pace cu bizantinii a fost însă scurtă, deseale incursiuni de pradă ale acestora generând stări conflictuale care s-au soldat în cele din urmă cu eliminarea ca forță politică a pecenegilor de la sud de Dunăre⁶⁹ (primăvara anului 1091, înfrângere suferită în fața armatelor conduse de către împăratul Alexios I Comneanul).

Uzii. Migrația spre vest a pecenegilor a fost urmată de cea a uzilor, aceștia fiind înrudiți cu pecenegii. Unii cercetători îi consideră chiar un trib mai însemnat dintre pecenegi⁷⁰. Numărul lor a fost estimat, potrivit izvoarelor, la 60000 de persoane. În iarna anului 1064/1065, ei trec Dunărea și jefuiesc Dobrogea. Prezența lor este atestată de distrugerile violente, dar și de către îngroparea unor tezaure, precum cele de la Piscul lui Soare⁷¹. Ei vor pătrunde, în scopuri de jaf, adânc în Peninsula Balcanică, urmele lor fiind semnalate inclusiv în Grecia⁷². În cele din urmă ei vor fi învinși, o parte s-au retras peste Dunăre, posibil ca unii să fi ajuns chiar în Transilvania, iar o parte, creștinându-se s-au stabilit în Imperiu. Constantin C. Giurescu⁷³ susține că, o parte au rămas în Dobrogea, iar urmașii acestora sunt găgăuzii, aceștia migrând în secolul al XIX-lea și în Basarabia.

Cumanii. Înrudiți cu pecenegii și uzii, cumanii aveau aceleași preocupări, respectiv creșterea animalelor, nu practicau agricultura, în schimb se ocupau de diferite meșteșuguri și de negustorie⁷⁴. Cumanii își fac apariția în Moldova între anii 1067 și 1071, de aici răspândindu-se

⁶⁷ *Ibidem*, p. 126

⁶⁸ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 69

⁶⁹ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 257

⁷⁰ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 243

⁷¹ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 129

⁷² *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 261

⁷³ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 243

⁷⁴ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 261

ulterior și în Muntenia, Oltenia și Transilvania⁷⁵. Din acest spațiu ei au organizat în perioada ce a urmat numeroase expediții, atât spre Bizanț, cât și spre Ungaria, iar din secolul al XII-lea intensitate vor avea conflictele cu cnezatele rusești. Istoria cumanilor este legată și de statul bulgaro-român al Asăneștilor; călăreții cumanii fiind aliați de nădejde ai acestora⁷⁶. Dealtfel, cumanii vor participa alături de români și bulgari la dese incursiuni în sudul Dunării.

Treptat cumanii se vor sedentariza, întemeind așezări statornice. Primele semne ale acestei sedendarizări au apărut în prima jumătate a secolului al XIII-lea. O parte însemnată a cumanilor se va creștina, ei adoptând creștinismul apusean. Pentru ei a luat ființă o episcopie, reședința acesteia fiind jefuită și distrusă de către năvălitorii mongoli. Creștinarea în forma apuseană s-a făcut la presiunea Ungariei, iar ulterior a atras sprijinul papalității și implicit al statului maghiar. Papa Grigorie al IX-lea a acordat indulgențe celor care aveau să se ducă în dieceza cumanilor spre a-i ajuta pe nomazii proaspăt sedentarizați să-și construiască case, sate și biserici⁷⁷. Sedentarizarea a dus la fixarea unor căpetenii teritoriale, a diverși șefi de ginți și triburi, „*nobles* și *reges*”⁷⁸. Mulți dintre aceste căpetenii se vor înrudi, căsătorindu-și copiii cu familii nobiliare franceze și maghiare, chiar soția lui Ștefan al V-lea, mama regelui maghiar Ladislau Cumanul a fost de origine cumană⁷⁹.

Cu toată influența pe care au primit-o din partea occidentului, prin intermediul creștinătății latine, dar și din partea populației românești în spațiul căruia se instalaseră, cumanii vor păstra multe din obiceiurile barbare. Obiceiurile de înmormântare sunt doar câteva dintre acestea. Un nobil francez, Nariot de Toucy, a asistat la o astfel de înmormântare, povestirea lui, făcută în timpul unei expediții cruciate, a fost consemnată de către cronicarul Joinville⁸⁰, pe care o reproducem:

⁷⁵ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 69

⁷⁶ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 135

⁷⁷ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 69

⁷⁸ *Ibidem*

⁷⁹ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 247

⁸⁰ Parte a acestei cronici este preluată de către Constantin C. Giurescu, în opera citată (p. 247), atunci când vorbește despre modul de viață și obiceiurile cumanilor.

„Ne-a mai povestit acest senior o mare minunăție întâmplată pe timpul când se afla el în armata cumanilor. Un bogat cavaler de-al lor fiind mort, ei săpară o groapă mare în care l-au așezat cu multă pompă și scump îmbrăcat, pe un scaun, și au pus împreună cu el, de vii, pe cel mai bun cal și pe cel mai bun ostaș al său. Înainte de a băga acest ostaș în groapă... fiind de față și regele cumanilor și alți seniori puternici, aceștia și-au luat rămas bun de la el, punându-i în chimir mulțime de bani de aur și argint și zicându-i fiecare: când voi veni eu în ceea lume, îmi vei întoarce ceea ce ți-am împrumutat. Iar el răspundea: așa voi face negreșit. Marele rege al cumanilor i-a dat apoi niște scrisori adresate predecesorului său, fostului rege, unde atestă că (zisul ostaș) trăise foarte bine și că-i slujise tot așa, pentru care ruga să-l răsplătească. Apoi ostașul a fost băgat în groapă de viu împreună cu stăpânul său și cu calul, groapa s-a astupat cu scânduri bine ținute și toată oastea s-a apucat să arunce deasupra-i pământ și pietre, astfel că, înainte de a se înnopta, în memoria celor îngropați, s-a înălțat deasupra lor o mare movilă”.

Relațiile dintre români și migratorii turanici s-au schimbat în secolul al XIII-lea, pe măsură ce raportul de forțe se înclina în favoarea autohtonilor. Prezența cumanilor fiind tot mai puțin simțită. Aceștia au avut însă un rol foarte important în procesul de feudalizare, contribuind la cristalizarea relațiilor feudale, la apariția boierimii din spațiul românesc.

Marea invazie tătaro-mongolă. Acest eveniment a fost de departe ceea ce a șocat cel mai mult Europa în primele secole ale mileniului II. De asemenea, marea invazie tătaro-mongolă a avut urmări considerabile, profunde asupra destinului istoric al popoarelor din Europa Răsăriteană.

Declanșarea ofensivei mongole a fost posibilă în condițiile în care a fost încheiat procesul de unificare al triburilor de păstori de la sud de Baikal, realizată sub conducerea lui Gingis-han. Succesele deosebite ale mongolilor s-au datorat sistemului de organizare al armatei, mobilitatea și spiritul extrem de întreprinzător. Cavaleria ușoară, foarte rapidă a fost arma lor secretă. La război participau toți bărbații adulți,

iar femeilor le revenea sarcina de a confecționa echipamentul militar⁸¹. Disciplina era foarte riguros respectată, începând cu recrutarea și dispunerea pe câmpul de luptă și terminând cu retragerile strategice ori organizarea jafurilor. Numărul soldaților mongoli nu poate fi cunoscut cu certitudine, în orice caz el a fost de ordinul sutelor de mii. Adesea ei obligându-i pe cei cucerii să plece cu ei mai departe. Un teritoriu fiind atacat concomitent din mai multe direcții. Cruzimea, măcelurile și distrugerile lăsate în urmă de mongoli erau fără precedent. Comunitățile ce nu se supuneau erau distruse în totalitate, iar oamenii uciși, cei ce se supuneau erau luați captivi. Pentru a evita eventualele revolte în teritoriile cucerite nu erau lăsați bărbați ce ar fi putut lupla. Toate acestea, după ocuparea Chinei de nord și a Horesmului, s-au îndreptat spre vest, spre Europa. În anii 1221 – 1223, a fost organizată prima expediție mongolă ce a atins nordul Mării Negre.

O nouă expediție asupra Europei, socotită una dintre cele mai ample întreprinderi militare din istoria omenirii, a început în anul 1236, sub conducerea lui Ogodai. Campania a început prin atacul asupra bulgarilor de pe Volga⁸² (cei care respinseseră în 1223 atacurile mongole). La sfârșitul anului 1237 au fost declanșate atacurile asupra statelor rusești, acestea au căzut unul câte unul. Sub presiunea mongolilor, 40.000 de cumani au obținut permisiunea de a se stabili în Ungaria, alții au luat-o spre Balcani. Detașamente de mongoli i-au urmărit pe cumani până în sudul Moldovei, atingând acest spațiu încă din 1239. În anii 1240 – 1241 cnezatele rusești sunt supuse. Kievul, cel mai important oraș rusesc de atunci, Volînia și Haliciul sunt crotopite. Izvoarele vorbesc despre faptul că armata tătar-mongolă de la Halici număra 200.000 de oameni⁸³. De aici, Batu-han a decis invazia Ungariei în anul 1241. Ungaria în concepția mongolilor, oferea suficient spațiu deschis (preferat de tătari) pentru a constitui baza operațiunilor ce urmau a se efectua spre Europa Vestică⁸⁴. Planul mongol era atacul concomitent al Ungariei, Poloniei, Moraviei și a țărilor din jur pentru a

⁸¹ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 439

⁸² Victor Spinei, *op. cit.*, p. 158

⁸³ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 118

⁸⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 150

nu le oferi posibilitatea de a se alia sau organiza⁸⁵. O armată mongolă străbate Polonia de la răsărit la apus, trecând-o prin foc și sabie. Polonezii, silezienii, teutonii și moravienii sunt învinși. Era clar, aceștia nu vor ajuta Ungaria.

Din Polonia armata mongolă s-a îndreptat spre Ungaria, aici urma să facă joncțiunea cu armata ce o luase direct spre această țară. Una dintre cele mai importante armate mongole a intrat în Cumania apuseană⁸⁶, împărțindu-se în trei: o armată a înaintat spre Transilvania, de la est, spre Bistrița, un corp a înaintat spre Țara Bârsei, prin pasul Oituz (aceasta a învins armatele principelui transilvănean) și, în fine, o a treia armată a anihilat opoziția de la sud de Carpați. A urmat Ungaria. Armatele regale maghiare au fost înfrânte la confluența râului Sajo cu Tisa, în aprilie 1241. În două luni, Polonia și Ungaria, precum și teritoriile controlate de aceste două state, erau la picioarele mongolilor. Au urmat apoi teritoriile de la sud de Dunăre, Dalmația și întreaga Bulgarie vor fi supuse de mongoli. Ungariei i-au trebuit mulți ani pentru a se reface, expansiunea și năzuințele de supremație înspre est și sud-est fiind stopate.

Chiar dacă mongolii s-au retras, în urma lor, în stepele nord-pontice a rămas un stat – Hoarda de Aur. O nouă expediție mongolă din 1260 – 1261 a redus și mai mult influența maghiară în spațiul extracarpatic. A fost perioada când voievodatele românești își vor afirma neatârarea în relația cu regatul ungar.

Invazia mongolă a lăsat în urma ei o societate ce trebuia schimbată, mongolii contribuind din plin la prefacerile sociale și juridice ce vor urma. Descrierea diverselor acțiuni ale tătarilor prin spațiul românesc scot la lumină importante informații referitoare la locurile și populația de aici. Interesante sunt relatările din *Cântecul de jale (Carmen miserabile)* al cronicarului orădean Rogerius⁸⁷. Acesta vorbește despre oamenii ascunși prin păduri, despre femeile siluite, despre darurile ce trebuiau date năvălitorilor. Rogerius vorbește însă și

⁸⁵ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 444

⁸⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 150

⁸⁷ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 162

despre oamenii care se întorceau acasă, despre recoltele care se strâneau, despre alegerea conducătorilor (cel mai adesea dintre tătari). Populația era însă supusă și obligată să susțină noii conducători, mulți dintre ei puși în pozițiile vechilor chezi români⁸⁸. Au existat cu certitudine și mulți cnezi români ce s-au supus mongolilor. Rogerius evidențiază și un alt aspect, contradicțiile între nobilii maghiari și regele ungar, mulți dintre nobili dorind ca armatele regale să fie învinse, asta pentru a-și atinge propriile interese. Astfel, ținând cont de aceste informații, putem să avem o imagine asupra feudalismului maghiar.

Rogerius ne înfățișează o imagine sumbră asupra Transilvaniei după retragerea mongolă. Orașele distruse din temelii, biserici arse, drumuri impracticabile, multe regiuni fuseseră practic depopulate. În orașul Alba Iulia nu au rămas decât zidurile bisericilor și caselor dărâmate, care erau stropite cu sânge, în orașul distrus văzându-se o mulțime de oase ale celor uciși. Groaza mai este vizibilă și în 1246, relatând situația din Episcopia de Alba Iulia, un document evidențiază lipsa locuitorilor din oraș și de pe moșiile episcopale⁸⁹. Cu toate exagerările, generate de emoția trăirii unor astfel de momente, distrugerile tătare au fost foarte mari.

1.2. Societatea rurală. Obștea sătească

Cercetările de specialitate, după cum s-a mai arătat și cu alte ocazii, confirmă existența unui important număr de așezări rurale în spațiul carpato-dunărean. Aceste așezări sunt grupate, funcție de spațiul geografic (râuri, arii depresionare, orientări ale culmilor de dealuri sau munți, păduri, etc.), în concentrări demografice mai mari sau mai mici. Această lume rurală în secolele care au urmat retragerii aureliene din spațiul nord-dunărean a cunoscut prefaceri importante, cauzele sunt între cele mai diverse, impactul cu migratorii fiind una dintre cele mai importante. În sânul obștilor sătești, despre care am mai discutat și în capitolul precedent, au loc schimbări de natură socială, economică sau politico-administrativă. Analizând lumea rurală din spațiul românesc

⁸⁸ Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, București, 1937, p. 120

⁸⁹ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 122

putem observa faptul că, până prin secolele VIII – IX această societate nu depășise stadiul obștilor sătești⁹⁰, de altfel, aceste forme de organizare se vor menține multă vreme și după aceste secole. Astfel, locuitorii ținuturilor românești de la cumpăna dintre cele două milenii trăiau organizați în obști teritoriale, acestea constituind forma fundamentală de organizare social-economică din acea vreme. Această realitate pare să aibă nuanțe diferite de la o regiune la alta, dar și în funcție de specificul grupurilor etnice cu care populația românească intră în contact.

Urmărind specificul acestor obști, putem concluziona că trăsătura fundamentală a acestor comunități era „munca și consumul în comun”⁹¹, bazate, cel puțin în faza de început, pe relațiile de rudenie dintre membrii comunității. Conducerea colectivă sau răspunderea comună erau de asemenea caracteristici ale acestei lumi rurale. Forma de proprietate specifică obștii era cea a îmbinării posesiunii colective și individuale a pământului. Pășunile, pădurile, apele curgătoare și bălțile erau stăpânite în devălmășie, adică aparțineau întregii obști, în vreme ce pământul arabil era împărțit în loturi individuale, acesta din urmă fiind lucrat separat de către membrii obștii. Aceste loturi individuale erau periodic reîmpărțite⁹², asupra lor neavându-se drept de transmitere ereditară. De obicei fondul funciar era reîmpărțit între familii din trei în trei ani, după necesități și după posibilitățile de cultivare. Era practicat sistemul tragerii la sorți, din acest considerent lotul individual al familiilor era numit și „soartă”⁹³. Obștea continuă să fie guvernată de instituțiile de bază ale acesteia, respectiv, adunarea satului și sfatul bătrânilor. Membrii comunității erau legați între ei prin solidaritate și jurământ⁹⁴. Diferențieri sociale existau, acestea nu erau însă foarte evidente, ele puteau fi totuși observate între diferitele familii sau clanurii. Treptat nucleul familial restrâns capătă rolul unității economice de bază, alături de aceasta continuând să persiste reminiscentele marilor familii patriarhale arhaice.

⁹⁰ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 64

⁹¹ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 148

⁹² Victor Spinei, *op. cit.*, p. 102

⁹³ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 36

⁹⁴ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 64

Pământul obștii era structurat din punct de vedere geografic: de o parte era câmpul, apoi pădurea, în alt loc erau apele, ogoarele, pășunile, viile, etc., fiecare dintre familii având drept de folosință comună și individuală asupra pământului, „să stăpânescă și din câmp, și din pădure, și din ape”⁹⁵. La această formulă, cum este de înțeles, se adăuga locuința din vatra satului.

Obștea sătească a fost forma de organizare preponderentă a populațiilor agricole și păstorești de la nord de Dunăre⁹⁶, fie că este vorba despre autohtoni sau migratori sedentarizați. Constituirea statelor medievale românești, precum și impunerea statului feudal maghiar în Transilvania au grăbit procesul de aservire al obștilor. Cristalizarea relațiilor feudale și constituirea marilor proprietăți funciare au accentuat ritmul acestui proces. Obștea sătească și-au continuat existența și în secolele următoare fiind premisa ce a dus la constituirea micilor proprietăți libere, și de asemenea, a făcut posibilă perpetuarea nucleelor unor așezări țărănești libere, în special în spațiul colinar.

Existența în Transilvania, până târziu în evul mediu, a unor „autonomii românești”, credem că își are explicația în persistența acestor obști conduse de juzi, jupâni sau cnezi, ajutați de „oamenii buni și bătrâni”⁹⁷. Adesea aceste obști, de pe văile mai multor râuri, din vaste arii depresionare, se uneau în scopuri economice (în special comerciale), dar și pentru a-și spori puterea militară ori politică. Acest proces a condus la constituirea uniunilor de obști, iar apoi la apariția „țărilor”, cnezatelor sau voievodatelor.

Majoritatea satelor românești din secolele VIII –XI sunt lipsite de fortificații. Cu toate acestea, ele posedă un sistem de apărare, respectiv unul natural. În scopul asigurării unei securități, cele mai multe dintre așezări erau ridicate pe terasele înalte, pe promotorii cu pante abrupte, în mijlocul poienilor. Tipul de locuință predominant era bordeiul (locuință adâncită la circa 1 m în pământ) și semibordeiul (adâncit la 0,3 - 0,4 m). Locuințele de suprafață sunt tot mai numeroase spre începutul mileniului II. Pereții locuințelor erau făcuți din împletituri

⁹⁵ Petre P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 106 -107

⁹⁶ *Istoria României*, vol. I, ..., p. 800 - 805

⁹⁷ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 36

de nuiiele lipite cu lut și susținute de pari⁹⁸. Acoperișul, din stuf sau paie, de obicei în două ape, era fixat adesea cu pietre de râu sau lespezi de piatră. Aproape fără excepție bordeiele aveau câte un cuptor pe una din laturi, acesta era alcătuit fie din lespezi de piatră, fie era pur și simplu săpat în pământ⁹⁹. Cu mici deosebiri inventarul acestor bordeie este aproximativ același, reprezentând ceramică și unelte, podoabele, deși prezente, apar doar sporadic.

În aceste obști sătești nu exista o stratificare socială. Nu putem vorbi despre o clasă socială dominantă, procesul de stratificare feudală abia acum capătând contur. Aceasta nu înseamnă însă că oamenii din aceste obști trăiau în egalitate deplină. Egalitatea social-juridică și economică nu era respectată peste tot. Unele familii obțineau loturi mai bune și mai mari, juzii și cnezii erau aleși de cele mai multe ori dintre familiile cu o situație materială mai bună. Aleșii obștii beneficiau de tot felul de avantaje în schimbul slujbelor administrative, juridice sau fiscale. Toate acestea au contribuit la apariția unei stratificări sociale în sânul obștilor sătești, unii erau astfel mai „egali” decât alții. Mai târziu acești conducători erau din tată în fiu, asta chiar dacă dregătoria nu era transmisă ereditar. Fără nici o rezervă de îndoială, contactul acestor obști cu populațiile migratoare, dominante din punct de vedere politic și militar, a dus la adâncirea stratificării sociale, și implicit la dezagregarea acestor comunități obștești.

Urmărind obștile sătești, observăm evoluția, de la forma arhaică, în care totul era deținut în proprietate comună, spre etapa în care se conturează proprietatea individuală (familială) asupra lotului de pământ arabil ce era însă periodic reîmpărțit. În următoarea etapă, dreptul de folosință asupra lotului de pământ arabil se permanentizează¹⁰⁰. Proprietatea comună a obștii rămânând asupra apelor, pădurilor sau pășunilor. Descoperirile arheologice confirmă, în multe cazuri, apariția unor locuințe, dar și existența unor necropole, mai bogate în inventar decât majoritatea.

⁹⁸ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 154

⁹⁹ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 73 - 74

¹⁰⁰ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 150

Obștea sătească a fost o realitate puternică în viața social-economică la români, astfel încât ea a dăinuit multă vreme chiar și după feudalizarea societății. Forme ale organizării obștești se întâlnesc și după pătrunderea feudalismului în sânul obștilor, continuând să coexiste atât proprietatea boierească, feudală, cât și cea obștească. Rămășițele ei se păstrează în acele „sorți” de pământ, care se acordau țăranilor din satele obștești după nevoie; apoi judecii și cnezii, „oameni buni și bătrâni”¹⁰¹, stăpânirea devălmașă a pământului, folosirea în comun a pășunilor, a pădurilor, a apelor, dreptul de precumpărare și răscumpărare, responsabilitatea colectivă în materie fiscală și penală, etc., sunt, de asemenea, urme ale vechii organizări obștești care a dăinuit în perioada feudalismului.

1.3. Cristalizarea relațiilor feudale

Transformările ce au avut loc în fizionomia obștilor sătești românești, precum și accentuarea tot mai evidentă a diferențierilor social-economice, stratificarea tot mai pronunțată a unor categorii și pături sociale au condus la un început de spargere a unității tradiționale a obștilor, de cristalizare a raporturilor de dependență socială.

Problema conturării societății feudale în spațiul românesc este una deosebit de complexă. Indiferent care a fost originea procesului de cristalizare a relațiilor feudale, acesta a contribuit din plin la uzurparea obștilor sătești. De altfel, unii cercetători, ce s-au ocupat de chestiunea originii boierimii românești, au pus această „uzurpare” pe seama cnezilor¹⁰². S-a apreciat pe bună dreptate că structura economică și socială a „comunităților de viață” din acea vreme a permis accentuarea diferențierii sociale a țăranimii prin acumularea treptată de către unii membrii ai comunităților agrare de bunuri mobile – condiție a

¹⁰¹ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *Istoria medie a României (sec. al X-lea – sec. al XVI-lea)*, Partea întâi, București, 1966, p. 33

¹⁰² A se vedea în acest sens lucrarea lui Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, București, 1907. Încercând să explice (să justifice chiar!) revoltele țărenești, Radu Rosetti elaborează această teorie a uzurpării proprietății pământului de către cnezi.

cristalizării raporturilor de aservire feudală pe teritoriul românesc¹⁰³. Această uzurpare nu este în nici un caz însă una violentă¹⁰⁴. Alte cercetări susțin de asemenea ideea destrămării treptată a obștii sătești, iar de aici s-a ajuns la conturarea unei boierimi de origine românească¹⁰⁵, derivată din clasa moșnenilor¹⁰⁶. Nașterea raporturilor feudale în sânul obștii a fost precedată de destrămarea în două a pământului obștesc: o parte care rămâne în folosință comună a obștii și pe care-l cultivă împreună țăranii din sânul ei, iar o altă parte alcătuită din loturile stăpânite individual de către membrii obștii. Așadar, punctul de plecare l-a constituit obștea sătească în cadrul căreia cele două forme de proprietate au creat condițiile favorabile diferențierii după avere. Funcțiile sociale deținute de către unele persoane, obligațiile membrilor obștii față de aceste persoane, consecințele materiale ale instituirii dominației populațiilor nomade și migratoare au grăbit procesul diferențierii sociale, de însușire de către anumiți indivizi din interiorul obștii a unor posesiuni private, inclusiv funciare, sfârșind prin aservirea membrilor obștii¹⁰⁷.

Procesul de aservire al obștii, de aici și cristalizarea raporturilor feudale, s-a produs, credem noi, pe două linii distincte: pe de-o parte, există un proces de aservire a obștii în raport cu cneazul, acesta fiind tot mai puternic; pe de altă parte, constatăm o evidentă aservire față de căpeteniile popoarelor migratoare ce s-au instalat și sedentarizat în acest spațiu. Acest fenomen poate fi observat peste tot în spațiul românesc, cu mențiunea că el nu se petrece în același timp.

Importanta dezvoltare economică, înregistrată mai ales în secolele IX – XI, condiționată de evoluția demografică, s-a concretizat în avântul activității productive, la care se adaugă o activitate de schimb corespunzătoare, precum și începuturile sau uneori reînvierea vieții urbane, rezultând imaginea unei societăți angajate pe calea perfecționării bazei economice, superioare celei din etapa precedentă.

¹⁰³ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 212 – 213

¹⁰⁴ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 37

¹⁰⁵ Nicolae Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908, p. 6 – 12

¹⁰⁶ Constantin Giurescu, *Despre boieri*, București, 1920, p. 22 – 26

¹⁰⁷ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 163

Asemenea transformări structurale s-au petrecut în cadrul comunităților obștilor sătești. Progresul mijloacelor de muncă, creșterea productivității muncii au avut drept consecință principală posibilitatea unui surplus, care a constituit baza obiectivă a repartiției inegale, a acumulării lui de către anumite elemente din cadrul colectivității. Documentele arheologice ne dau posibilitatea să surprindem mai bine prezența în cadrul proprietății comunitare a unor forme ale proprietății private, a unor forme de muncă în organizarea producției, a unor raporturi de aservire¹⁰⁸. Cea mai mare parte a așezărilor rurale, de exemplu, sunt lipsite de fortificații, cu excepția unor „reședințe” ale conducătorilor locali, fie că este vorba în acest caz de uniuni de obși, fie despre forme incipiente ale statalității.

Datorită funcțiilor îndeplinite în timp de pace sau de război și folosind puterea încredințată lor de obște, conducătorii aleși ai obștii ajung la o situație materială mai bună în raport cu restul populației. Aceștia, alături de căpeteniile migratorilor, s-au constituit într-o categorie socială dominantă. Din acest moment putem sesiza două schimbări esențiale: prima este aceea că pământul, inițial proprietate comună a obștii, trece treptat în posesiunea „uzurpatorilor”, a doua, cea mai importantă din punctul nostru de vedere, țăranii cultivă mai departe pământul dar acum au importante obligații, de tip feudal, în a presta o muncă și a da o parte din produse pentru noul proprietar¹⁰⁹.

Deosebiri de stare materială și socială dintre membrii obștii sunt o realitate constatată de către descoperirile arheologice și izvoarele istorice, mai ales la Dunărea de jos și în Transilvania. Numărul însemnat de monede bizantine, obiecte de podoabă, din aur și argint, stofe scumpe, ceramică fină și amfore, aduse de la Bizanț, găsite doar în unele locuințe, constituie o dovadă grăitoare a acestor deosebiri de stare materială a locuitorilor din acest spațiu¹¹⁰. Cronica notarului anonim al regelui maghiar Bela al III-lea, povestind despre luptele purtate de către maghiari cu căpeteniile politice din zona Crișana, Banat și Transilvania, îi prezintă pe aceștia ca pe niște feudali puternici, ce aveau sub

¹⁰⁸ *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 213

¹⁰⁹ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 37

¹¹⁰ *Ibidem*

autoritatea lor o mulțime de ostași, călăreți și pedestrași. Supușii lor erau însă „oameni nevoiași”, atât din cauza obligațiilor față de proprii stăpâni, cât și datorită atacurilor repetate ale pecenegilor¹¹¹.

În Transilvania procesul de acaparare a pământului de către feudali, laici și clerici, a avut un caracter sistematic, după ocuparea acestei regiuni de către maghiari. Feudalii, cu ajutorul regalității, se întrec în răpirea pământurilor obștilor și în aservirea țăranimii, până atunci liberă¹¹². Domeniile regale, clericale și nobiliare se extind, incluzând, rând pe rând, tot mai multe sate libere. Se formează astfel o categorie a marilor stăpâni funciari sub „ocrotirea” căroră trăiau masele de țărani aserviți, reprezentând o nouă categorie socială. Proprietatea nobiliară și bisericească sporește pe două căi: prin răpirea pământului obștilor sătești de către feudalii nou veniți sau de cei desprinși din sânul obștilor și prin daniile regale din pământurile cucerite. Stăpânii domeniilor sunt atât laici, cât și clerici. Începând cu a doua jumătate a secolului al XII-lea puterea acestei aristocrații, conferită de către moșii și bogăție, va duce la o slăbire a puterii centrale și la conturarea unui feudalism de tipul celui occidental.

La sud și răsărit de Carpați încă înainte de întemeierea statelor, sursele de documente semnaleză existența unor *majores terre* sau *potentes*¹¹³, stăpâni de domenii care par a fi investiți cu privilegii în cadrul structurilor politice unde se aflau stăpânirile lor de pământ. Vârfurile societății românești purtau denumirea de *cnezi*, derivat din slavonă, și *juzi*, *judeci*, de origine latină. Aceștia erau căpetenii ale comunităților rurale, inițial aleși, dar care ulterior și-au permanentizat funcția de conducere, atribuțiile judiciar-administrative și prerogativele economice legate de acestea. Treptat acești titulari ai funcției cneziale s-au constituit într-o pătură suprapusă majorității populației lumii rurale. Extinderea atribuțiilor lor asupra mai multor sate a dat naștere unor veritabile formațiuni politice ce au constituit etapa premergătoare formării statelor medievale românești.

¹¹¹ *Cronica Notarului Anonymus*, ..., cap. 11, 19, 20, 21, 24 - 28, 39, 40, 44.

¹¹² Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 275 – 276

¹¹³ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 168

După întemeierea statelor centralizate, stăpânirea cnezilor asupra pământurilor a început să fie confirmată de către domnie. Cei care erau confirmați, dintre juzi și cnezi, au intrat în categoria boierilor¹¹⁴. Cei care nu au fost confirmați au decăzut treptat, asimilându-se în masa țăranilor liberi. În acest ultim caz se produce un proces de nivelare între obștea satească și familiile cneziale¹¹⁵, iar aceasta a dus la conservarea unui mod de viață specific obștilor sătești până târziu, aproape de zilele noastre. Tot în rândurile boierilor intrau și cei care primeau, în schimbul serviciilor civile și militare prestate, pământ din domeniul domniei.

1.3.1. Originea boierimii în spațiul românesc

Boierii alcătuiau clasa nobiliară la români. Folosim însă un termen distinct deoarece între această nobilime și cea occidentală există numeroase deosebiri. Boierul este o anumită categorie de nobil¹¹⁶. Boierul român poate fi definit ca fiind un proprietar de pământ, care-și valorifică moșia cu munca brațelor sătenilor. Boier, prin urmare, nu poate fi moșneanul sau răzeșul proprietar și el de pământ. În spațiul românesc titlurile nobiliare nu au existat, singurul semn de noblete era moșia părintească.

Boierimea este, în concepția lui Nicolae Iorga, vechiul nume turanic dat sfetnicilor hanului bulgar¹¹⁷. Atribuțiile, rangurile, privilegiile sunt însă de origine bizantină.

Atunci când se discută despre originea acestei pături sociale privilegiate cercetătorii au oscilat între principiul *moșiei*, al stăpânirii teritoriale, ce definea statutul nobiliar, și cel al *slujbei*, al funcțiunii la

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 169

¹¹⁵ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1997, p. 133

¹¹⁶ Petre P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1994, p. 32

¹¹⁷ Nicolae Iorga, *Câteva considerații asupra boierimii noastre*, studiu introductiv la lucrarea *Scrisori de boieri. Scrisori de Domni*, Vălenii de Munte, 1925, p. 3

curte, ca factor hotărâtor pentru deosebirea de calificativul – categorie socială¹¹⁸.

Problema originii boierimii în spațiul românesc a fost văzută diferit în istoriografia românească. A.D. Xenopol, în lucrarea *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vorbește despre boierime ca despre o „creație a domniei”¹¹⁹, fără să facă practic distincția între categoria proprietarilor și cea slujbașilor. În opinia acestui istoric în spațiul românesc nu a existat o feudalitate decât după constituirea statelor medievale centralizate. Domnia fiind răspunzătoare pentru crearea acestei categorii de proprietari feudali. O asemenea teorie o dezvoltă și Nicolae Iorga, în concepția acestuia „noi n-am avut, trăind ca săteni risipiți prin văi, ..., astfel de frunțași, în stare a da nației o nobilime”. „Din Voevozi s-au făcut Domni, ..., dar din cnezi nu ni s-au păstrat măcar conducători, cu oarecare prestigiu și neatârnaire, ai satelor și grupelor de sate: cuvântul a ajuns să însemne numai ȣerani liberi”. „Atunci au răsărit în preajma lui Vodă ... cei dintăiu boieri”¹²⁰. Astfel de teorii, în concepția lui P.P. Panaitescu, sunt greu de probat, iar instituția domniei nu ar fi putut rezista în contextul unei astfel de exproprieri masive a proprietăților moșnenești, și pe care, să le ofere ulterior boierilor. Teoria lui Radu Rosetti potrivit căreia boierii își trag originea din vechii cnezi¹²¹ a fost și ea infirmată de descoperirile realizate în mai multe așezări unde existau, în același timp, instituția cnezială și cea boierească.

Nicolae Iorga reia și dezvoltă ideea originii boierimii românești ajungând la concluzia că „cei dintăiu boieri au fost neaparat străini, în Țara Românească; în scurtă vreme însă dregătorii greco-slavi sânt foarte puțini și abia mai pot fi recunoscuți din ceilalți”¹²².

Originea slavă a boierimii. Unii dintre cercetătorii români au admis faptul că pe lângă partea autohtonă a boierimii, putem observa și

¹¹⁸ Apud Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în principatele române*, București, 1995, p. 41

¹¹⁹ Apud Petre P. Panaitescu, *Interpretări ...*, p. 34

¹²⁰ Nicolae Iorga, *Câteva considerații ...*, p. 3 – 4

¹²¹ Apud Petre P. Panaitescu, *Interpretări ...*, p. 34 – 35

¹²² Nicolae Iorga, *Câteva considerații ...*, p. 4

o boierime de origine străină. Constantin Giurescu¹²³, vorbește despre o boierime românească ce se trăgea din vechii cuceritori slavi. Teoria slavă a boierimii a fost acceptată și de către I.C. Filitti¹²⁴, G. Brătianu¹²⁵, P.P. Panaitescu¹²⁶, etc.

Așezarea stabilă și de durată a unei aristocrații militare slave în Dacia era posibilă doar în cazul în care această aristocrație era și beneficiara unei baze economice, ne referim în primul rând la nevoia de a avea în proprietate moșii ce erau cultivate însă de către băștinași. Punerea în posesie a șefilor militari slavi pe pământul fostei Dacii romane este o consecință a împrejurărilor istorice ale așezării lor. Acest fenomen a dus la nașterea unei clase nobile în spațiul românesc, și asta înaintea întemeierii statelor medievale. Luarea în stăpânire a pământurilor și supunerea la muncă a băștinașilor poate fi căutată în veacurile VI – X¹²⁷.

Terminologia socială românească, referitoare la clasele sociale, la raporturile dintre șerbi și boieri, precum și la stăpânirea pământului este revelatoare pentru problematica originii boierimii. Grăitor este termenul prin care erau desemnați șerbii în Țara Românească: *rumân* = șerb, *rumânie* = șergie. Interesant cum numele național de român derivă dintr-o categorie socială, aceea a supușilor. De aici rezultă și explicația dată de către istorici în ceea ce privește statutul de supuși al românilor, dar și de stăpânire socială străină. Dacă român a devenit sinonim cu șerb, aceasta înseamnă că românii au devenit șerbii năvălitorilor. Puse față în față cele două categorii sociale, cea a șerbilor cu nume romanic și cea a nobililor cu nume slav, putem foarte simplu deduce originea istorică a fiecăreia dintre acestea. În același sens, remarcăm originea slavă pentru termenii ce-i desemnează pe stăpâni (*stăpân*, *jupân*, *gospodar*) și cea latin pentru cei de jos (*țăran*, *șerb*, *vecin*). Termenul pentru calitatea de supus față de proprietar (*slugă*) s-a impus mai târziu,

¹²³ Constantin Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, ..., p. 264

¹²⁴ A se vedea în acest sens Ion C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele Române*, București, 1935

¹²⁵ Gheorghe Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 81 – 82

¹²⁶ Petre P. Panaitescu, *Interpretări ...*, p. 31 – 64

¹²⁷ *Ibidem*, p. 44

concomitent cu realizarea legăturii de dependență, și este prin urmare de origine slavă. Proprietatea boierească, *ocina*, *dedina*, poartă de asemenea, o denumire slavă, în comparație cu termenii de *bătrâni* sau *moșneni*, ce aveau în posesie micile proprietăți, și care sunt de origine autohtonă¹²⁸.

Introducerea liturghiei slave, precum și a limbii slave ca limbă oficială a statelor românești atestă de asemenea această realitate. Este un paradox al istoriei faptul că un popor romanic, creștin, cu o terminologie religioasă latină prin excelență, adoptă ca limbă liturgică limba slavă. Singura explicație, logică, este aceea că liturghia slavă și limba slavă de stat au fost introduse la români de către clasa superioară, dominatoare a societății, de către șefii slavi existenți; și asta pentru că limba lor maternă, a *boliarilor*, era cea slavă¹²⁹.

Onomastica românească de astăzi este, în mare parte comună cu cea creștină, latină, dar și slavă, chiar și pentru țăranime (Stanciu, Dragomir, Vlad, Manea, Oprea, Bogdan). Dacă analizăm numele domnitorilor români găsim o majoritate slavă (Vladislav, Radu, Dan, Mircea, Vlad, Bogdan, Dragoș, Iuga, Stețco, etc.)¹³⁰. Toponimia de asemenea, ne vorbește despre o origine slavă a boierimii românești. Numele de râuri (Ialomița, Prahova, Bistrița, Moldova, Târnava, Dâmbovița, etc.), de localități (București, Drăgășani, Dragomirești, Craiova, Zimnicea, Islaz, Ocna, Săliște, Crasna, Toplița, Zimnicea, Suhaia, etc.) sunt o dovadă a colonizării slave pe teritoriul actual al României¹³¹. Multe din aceste localități, precum și cea mai mare parte din numărul satelor existente au continuat să fie locuite de o populație majoritar românească, dar care era supusă stăpânirii slave ce și-a impus terminologia.

Interesant de remarcat este faptul că aceste terminologii de origine slavă sunt mult mai rare pentru regiunile ce au rămas independente față de boieri, ne referim în special la zonele colinare,

¹²⁸ *Ibidem*, p. 45

¹²⁹ Idem, *Românii și bulgarii*, București, 1944, p. 16 – 17

¹³⁰ Idem, *Interpretări ...*, p. 46

¹³¹ *Ibidem*, p. 47

subcarpatice, unde proprietatea liberă a reușit să supraviețuiască în fața presiunii feudale.

Rolul cumanilor în procesul de constituire a boierimii de la sud și răsărit de Carpați. Înlăturarea stăpânirii bulgare asupra teritoriul extracarpatic a dus la consolidarea poziției popoarelor de origine turanică: pecenegii (secolul XI) și cumani (secolul XII). Ca și în cazul slavilor stăpânirea acestora va aduce importante modificări pe plan social, politic și cultural. Sedentarizându-se, cumanii au contribuit, împreună cu slavii, la formarea unei clase de boieri proprietari de pământ.

Această influență asupra procesului de constituire a unei categorii sociale elitare în spațiul românesc este dovedită, între altele, de faptul că mulți dintre boierii români purtau nume turcice, ceea ce înseamnă o influență a onomasticii cumane (ex. Aga, Iarcă, Toxabă, Talabă, Turcul, Coman, Berindei, etc.)¹³². Urme ale originii cumane se văd în boierimea română până târziu în secolul al XV-lea. Dar nu numai în rândurile boierimii avem nume cumane, ci și un nume domnesc, Basarab¹³³. Toponimia de origine cumană este răspândită în special la sud și răsărit de Carpați (Vaslui, Covurlui, Bahlui, Bârlad, Călmățui, Tâzlui, Teleorman, Comanul, Vadu-Cumanilor, etc.)¹³⁴. Cele mai multe descoperiri, ce atestă prezența unor importante comunități, dar și căpeteniile cumane, sunt localizate în sudul Mordovei și răsăritul Munteniei¹³⁵.

Ca și în cazul slavilor, toponimia nu este o indicație pentru limba maselor ci pentru cea a stăpânilor pământului. Din rândul căpeteniilor cumane se vor impune, în calitate de stăpâni de pământ, o categorie socială dominatoare într-o parte însemnată a spațiului românesc extra-carpatic. O dovadă în acest sens sunt și indulgențele pe care le-a acordat Papa Grigore al IX-lea celor care aveau să se ducă în dieceza cumanilor (creștinați în forma apuseană) spre a-i ajuta pe nomazii proaspăt sedentarizați să-și construiască orașe, sate și biserici.

¹³² Idem, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 68

¹³³ Idem, *Interpretări ...*, p. 51

¹³⁴ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 53

¹³⁵ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 142

Sedentarizarea a dus la fixarea unor căpetenii teritoriale a diverși șefi de ginți și triburi, *nobles* și *reges*¹³⁶. Cumanii au creat o nobilime de proprietari, ce s-a confundat apoi repede cu boierimea mai veche și mai numeroasă de origine slavă.

1.3.2. Statutul social-economic și juridic al cnezilor

Datorită prezenței cnezilor în spațiul românesc mult înaintea formării statelor medievale centralizate s-a spus despre aceștia că ar fi o formă incipientă de feudalitate prestatală¹³⁷. Niciodată în secolul al XV-lea nu este atestată documentar vreo danie sau vreo confirmare de pământuri și supuși către cnezi, ci numai în favoarea boierilor¹³⁸. Putem deduce de aici faptul că instituția cnezilor era mai veche decât statul, dar și faptul că boierimea exista doar în limita daniilor și confirmărilor domnești.

Pentru mulți cercetători, cneazul a fost în primul rând un fruntaș al satului, cu atribuții administrative și judiciare, deosebindu-se foarte puțin de masa sătenilor. Din altă perspectivă, cneazul a fost o instituție cu caracter politic din epoca primelor cristalizări statale românești, semnificativă pentru această orientare fiind tratarea în ansamblu a voievodatului și cnezatului. În fine pentru alții, cnezatul este o formă de stăpânire feudală asupra satelor și sătenilor¹³⁹.

Statul feudal odată creat a contribuit la instituționalizarea boierimii, asta cu toate că boierii existau, chiar dacă nu în forma de după secolul al XV-lea, și în perioada de dinaintea statalității. Cnezii apar ca stăpâni dintr-o perioadă anterioară. Ridicarea boierimii ca feudalitate oficială a statului (unii dintre boieri erau confirmați chiar din rândurile cnezilor) s-a produs în paralel cu decăderea cnezilor. Dorim a face precizarea că nu este vorba de o schimbare de nuanță și formă ale

¹³⁶ Șeban Papacostea, *Românii în veacul al XIII-lea*, București, 1993, p. 69

¹³⁷ În scopul unei mai bune informări privitoare la rolul jucat de către cnezi în procesul de constituire prestatală și statală, propunem consultarea lucrării lui Sergiu Columbeanu, *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973.

¹³⁸ Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV*, Cluj-Napoca, 1991, p. 39

¹³⁹ Radu Popa, *op. cit.*, p. 138

aceleleași instituții. Cneazul nu devine boier, deși au fost multe cazuri de cnezi confirmați ca boieri, cele două instituții coexistă în același timp.

Putem discuta despre două categorii de cnezi: este vorba mai întâi de străvechii posesori liberi, urmată, după impunerea statului feudal de către nobilimea/boierimea de origine cnezială. Cele două categorii ale feudalității românești au coexistat timp îndelungat, cneazul urmărind recunoașterea statutului de nobil printr-un act din partea puterii centrale, iar nobilul – cneaz, asimilarea deplină cu „adevărații nobili”¹⁴⁰.

Boierii și cnezii reprezentau, în Țara Românească, două straturi ale aceleleași clase sociale, boierii fiind bogați și puternici, iar cnezii, ridicați din structurile vechii obști sătești, fiind deținătorii mărunți ai unui număr mic de sate. Aceștia, ca proprietari feudali mai mici, cu țărani aserviți, care munceau totuși pentru ei, loviți de concurența marilor boieri și de fărâmițarea pământurilor lor prin moștenire, decad în rândurile unei țărănime libere, iar uneori și mai jos, fiind obligați să se vândă ei însăși, cu vecinii lor cu tot¹⁴¹. Majoritatea cnezilor pot fi socotiți însă reprezentanți ai clasei feudale, născuți în cadrul unui feudalism local, prin desprinderea lor din rândul comunităților, într-o perioadă greu de precizat, dar oricum anterioară veacurilor XIII – XIV¹⁴². Cert este faptul că, perioada care ne interesează, cei mai mulți cnezi din Țara Românească sunt atestați ca „stăpâni de pământ și de vecini”, deci, sub aspect social-economic, sunt feudali¹⁴³. Cneazul este în fond un alt nume pe care îl poartă proprietarii (neconfirmați de domnie însă!). El este sinonim cu boierul, dar cel mai adesea cu țăranul liber. Documentele vorbesc despre numeroși cnezii ce s-au vândut stăpânilor, dar și despre rumâni ce se răscumpărau, devenind cnezi¹⁴⁴.

¹⁴⁰ Ioan Drăgan, *Cnezi și nobili români în vremea Corvineștilor*, în volumul colectiv *Nobilimea românească din Transilvania* (coordonator Marius Diaconescu), Satu Mare, 1997, p. 112

¹⁴¹ Henri H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 267

¹⁴² Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, p. 40

¹⁴³ *Ibidem*, p. 41

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 41

În Moldova instituția cnezilor este mai puțin prezentă în documente, cu toate acestea informațiile sunt în măsură a ne reda poziția socială, economică și juridică a cnezilor. Documentele care există ne vorbesc despre cnezi ai unor sate, dar și despre mai mulți cnezi din același sat¹⁴⁵. Cnezii, juzii și vătmanii sunt un fel de elite ale lumii țărănești. Vătmanii erau membri ai comunităților aservite, reprezentând în realitate acei oameni ai stăpânilor, puși fiind cel mai adesea în această poziție de către boieri. Juzii sunt pomeniți în câteva documente ca martori la hotărâri, dar și în calitate de cumpărători ai unor proprietăți¹⁴⁶. Cei mai mulți autori îi identifică pe cnezi cu juzii, acesta din urmă fiind un nume romanic pentru conducătorii populației românești, peste care s-a impus ulterior denumirea slavă de cneaz. Juzii și cnezii dispar aproape simultan din documente, unii dintre ei pot fi regăsiți în rândul boierimii confirmate de către domnie, iar alții vor deveni supuși ai noilor stăpâni ridicați de către domnie.

Un document din 1378¹⁴⁷, ne vorbește despre îndatoririle militare ale cneazului Lodomir Românul, dar și despre obligațiile sătenilor față de cneaz. Între acestea amintim: îndatorirea de clacă facultativă (cneazul chema sătenii la trei clăci pe an); obligația fiecăruia de a munci pentru cneaz două până la șase zile pe an; etc. Cneazul avea rezervat în cadrul cnezatului, în deplină proprietate și libere de orice fel de sarcină, una până la șase bucăți de pământ numite lanuri, unde își aveau casa, și ale căror roade îi reveneau în exclusivitate. Cneazului îi mai reveneau toate extremitățile loturilor ce rămâneau neîmpărțite după ce se făcea măsurarea, toate colțurile și suprafețele neregulate; el spăpânea locul vilan din centrul satului, unde se așezau meșteșugarii și unde micii negustori plăteau chirie cneazului. Cneazul avea dreptul la iaz (pentru a putea pescui țărani trebuiau să dea cneazului o cotă anuală de pește); el stăpânea livezile și grădinile, avea dreptul la cârciumărit, la moară, la piuă, la prisacă, etc.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 41 – 42

¹⁴⁶ *Documente privind Istoria României*, A. Moldova, veac XVI, vol. IV, București, 1952, p. 263 – 265. În acest document ne relatează faptul că un jude a cumpărat, în anul 1599, un sat cu moară.

¹⁴⁷ Apud Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, p. 44 - 45

În Transilvania originile cnezilor pot fi găsite tot în sânul obștilor sătești. Categoria juzi-cnezi reușesc să se ridice la o situația socială și materială superioară membrilor de rând ai obștii, fără însă să se fi separat de aceasta ca interese și mentalitate, fără să se fi constituit într-o clasă privilegiată¹⁴⁸. Pe de altă parte, începând cu secolul al XIV-lea, alături de confesiune, ca argument al contestării elitelor românești, va fi și lipsa actului scris, a diplomei de donație regală pentru posesiunile pe care aceștia le aveau. Acolo unde nu a fost deposedată această cnezime românească avea în posesie cnezate și părți din cnezate, pentru care percepea cote patrimoniale de la locuitorii de rând, asupra cărora își exercitau și jurisdicția. Odată cu pătrunderea regalității maghiare în Transilvania, cnezimea românească a fost obligată să intre în relații cu aceasta, fapt pentru care situația sa a ajuns neuniformă și neunitară¹⁴⁹. Din perspectiva societății românești cnezii sunt fruntași ai comunităților rurale, ridicați la nivel de stăpâni prin evoluție internă și în urma contactului cu migratorii, mai ales cu cei slavi¹⁵⁰.

Presiunea feudalității maghiare a dus, nu de puține ori, la conflicte ale acesteia cu cnezii revoltați ce-i aveau alături pe săteni. Alteori pe cnezi îi găsim crotopind proprietățile feudale, multe dintre acestea fiindu-le răpite și dăruite unor credincioși ai regelui¹⁵¹. Unii cnezi, supuși autorității regale, în urma credincioaselor servicii, mai ales militare, au fost de-a dreptul înnoșilați, iar alții au fost confirmați doar ca stăpâni cu drept cnezial. Existau și cnezi ce continuau să stăpânescă un timp cnezatele fără să dețină un document scris, până în momentul în care a apărut un asemenea act (de cele mai multe ori obținut chiar de către cnezi)¹⁵². Cnezii peste care s-a suprapus un stăpân feudal de model apusean, mai ales dacă era vorba despre unul laic, nu puteau urma decât calea decadenței, ajungând unii primari ai satelor, iar alții, dacă erau mai

¹⁴⁸ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 203

¹⁴⁹ Ioan Aurel Pop, *Elita românească din Transilvania în secolele XIII – XV (origine, statut, evoluție)*, în volumul colectiv *Nobilimea românească ...*, p. 45 – 46

¹⁵⁰ *Ibidem*

¹⁵¹ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 203 – 204

¹⁵² Ioan Aurel Pop, *Instituții ...*, p. 49 – 50

mulți într-un sat, simpli iobagi¹⁵³. La o astfel de situație au contribuit din plin măsurile legislative introduse de către statul maghiar. În anul 1366, Ludovic de Anjou a adoptat trei acte (Diplome), dintre acestea unul era referitor la raporturile dintre „starea” nobilimii și confesiunea catolică (condiția de nobil era legată de apartenența la confesiunea catolică), altul legaliza prigoana împotriva clerului ortodox, și, în fine, era făcută o nouă organizare judiciară a provinciei¹⁵⁴. Nobilimea română din Transilvania și categoria socială a cnezilor, din care era recrutată pătura nobiliară la români, a fost obiectul unora dintre cele mai însemnate măsuri ale regelui. S-a refuzat recunoașterea cnezilor neconfirmați prin act regal. Cei neconfirmați, așa cum am mai precizat, erau reduși la condiția modestă de juzi sătești¹⁵⁵. Drepturile tradiționale ale cnezilor, moștenite din vremuri străvechi, erau confiscate. Regulamentul judiciar stabilea că cei ce nu au acte temeinice asupra pământului trebuiau să-și depună contestațiile doar la Curte, asta însemna o lovitură puternică dată dreptului tradițional, moștenit al cnezilor¹⁵⁶.

În perioada ce a urmat secolului al XIV-lea proprietarii români vor fi consemnați doar ca nobili, cnezii desemnându-i numai pe frunzașii românilor aflați în diferite grade de dependență feudală pe domeniile cetăților regale, pe domeniile private sau pe pământul crăiesc¹⁵⁷. Cu timpul cnezii din Transilvania nu s-au putut menține, în forma ce i-a consacrat, sub impactul noilor structuri statale și feudale, dar și al prefacerilor din societatea românească.

2. Statul medieval românesc. Instituționalizarea feudalității

Constituirea statului este determinată de evoluția internă a societății românești și de apariția formațiunilor politice. La acest proces au contribuit mai mulți factori, între care amintim: creșterea demografică; viața economică prosperă, ce accelerează procesul de

¹⁵³ *Ibidem*, p. 50

¹⁵⁴ Șerban Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, București, 1999, p. 91

¹⁵⁵ *Ibidem*

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 92

¹⁵⁷ Ioan Drăgan, *op. cit.*, p. 114

centralizare politică (schimburi comerciale, circulația monetară); importante artere comerciale care străbăteau spațiul românesc ajungeau la gurile Dunării și Marea Neagră; procesul de feudalizare la început a favorizat desprinderea elementelor conducătoare din sânul obștilor, acei cnezi și juzi care se situează în fruntea unor autonomii locale și care vor fi promotorii acțiunilor politice de centralizare statală; factorul extern influențează procesele din interiorul societății românești (constituirea statelor extracarpătice a fost favorizată de slăbirea puterii maghiare care se confrunta cu dificultăți; stingerea dinastiei arpadienilor și declanșarea luptelor pentru tron).

Constituirea statelor medievale românești a fost un proces de durată și s-a realizat în două mari etape: prima se referă la unificarea formațiunilor politice sub o autoritate centrală, iar cea de-a doua, la crearea instituțiilor interne necesare afirmării și apărării statale.

Statul românesc medieval este rezultatul unui proces istoric complex, desfășurat în condițiile progresului demografic, economic și social-politic. Împrejurările istorice au determinat constituirea mai multor state românești, dar care au avut permanente legături economice și culturale, unitate de acțiune în fața pericolului extern, ceea ce a făcut ca românii să-și asigure dezvoltarea statală și să-și mențină ființa națională.

2.1. Organizarea instituțională

Ca pretutindeni în Europa medievală și în spațiul românesc constituirea statelor feudal-centralizatoare a fost rezultatul unui proces de „agregare și integrare”, sub dominația unui centru unificator, a unor formații teritorial-politice mai modeste, aparținând aceleleași colectivități etnice, și, paralel, de emancipare a lor de sub dominație străină¹⁵⁸. La scurt timp după constituirea statelor, regimul lor politic a evoluat spre formula monarhică în tiparele generale ale monarhiei feudale, cu trăsături proprii, determinate de specificul societății românești. Reuniunea sub o conducere comună a multiplelor cnezate și voievodate din aria românească a fost urmarea unui proces de transferare

¹⁵⁸ Șerban Papacostea, *Geneza statului ...*, p. 141 – 142

a puterii politice din partea acestor autorități locale către „conducătorul ales” care și-a asumat rolul de „mare voievod”¹⁵⁹. Consolidarea statelor medievale românești a fost posibilă în condițiile instituționalizării acestora. Înțelegem prin instituții totalitatea formelor de organizare în care a trăit poporul nostru, începând din cele mai vechi timpuri¹⁶⁰.

Pe parcursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea se desăvârșește și se consolidează organizarea celor trei țări românești sub toate aspectele. Această organizare era necesară pentru ca statele române să-și poată îndeplini funcțiile interne și externe tot mai complexe. Viața politică internă a fost determinată de raportul dintre puterea centrală, care, după ce a realizat cadrul teritorial, și-a continuat acțiunea prin efortul de centralizare instituțională, și forțele politice rezemate pe vechile realități teritoriale și mai ales pe cele întemeiate pe privilegiile smulse domniei¹⁶¹. Vom încerca în cele ce urmează să redăm o imagine de ansamblu asupra organizării instituționale, în toate cele trei state românești. Cu toată diferența care a existat între Țara Românească, Moldova și Transilvania, credem că o abordare simultană este posibilă deoarece în statele extracarpătice instituțiile difereau foarte puțin, iar în Transilvania unele existau sub aceeași formă, iar altele au fost adaptate, ori nu s-au dezvoltat, în condițiile stăpânirii maghiare.

Instituționalizarea societății medievale românești se leagă de numele lui Mircea cel Bătrân în Țara Românească și de cel al lui Petru Mușat în Moldova, procesul continuând în timpul lui Vlad Țepeș, respectiv Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare.

2.1.1. Domnia și structura puterii

Puterea politică din țările românești s-a organizat și a funcționat în conformitate cu modelele vremii (doctrina statului teocratic, a statului nobiliar și a monarhiei de tip absolutist), modele care au constituit și sursa de legitimitate a acesteia. Atât în Țara Românească, cât și în

¹⁵⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 171

¹⁶⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, *De la Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul*, București, 2000, p. 241

¹⁶¹ Șerban Papacostea, *Geneza statului ...*, p. 143

Moldova, românii au adoptat, ca forma de stat, monarhia feudală, având ca model statul bizantin.

În fruntea Țării Românești și a Moldovei era un domn. Domn, cuvânt de origine latină, însemna stăpânul țării și al locuitorilor, suzeranul celorlalți feudali. Voievod, termen de origine slavă, însemna comandantul suprem al oastei în timp de pace și de război¹⁶². Domnia a folosit precedentul bizantin în multe din elementele sale: titulatura („Io¹⁶³ mare voievod și domn, singur stăpânitor”, „domn de sine stăpânitor”), puterea absolută („din mila lui Dumnezeu”, „cel dăruit de Dumnezeu cu domnia”, „singur stăpânitor”), concepția teocratică asupra puterii domnești cu consecințele ei (ungerea cu mir, cumulul prerogativelor laice și bisericești, rugăciunea de încoronare, jurământul pe Evanghelie), doctrina virtuților imperiale, asocierea la domnie etc.

Modul succesiuni la tron în cele două țări românești se baza pe sistemul mixt ereditar-electiv, adică moștenirea domniei în sânul familiei domnitoare, dar cu dreptul boierilor de a alege pe oricare din membrii acesteia: fii legitimi sau nelegitimi. Din acest punct de vedere putem accepta caracterul feudal al statelor române, unde monarhul era desemnat de către marii feudali¹⁶⁴. Domnul putea însă să-și desemneze succesorul, de obicei asociindu-l la domnie în ultimii ani de viață. Prerogativele boierimii de a alege pe domn trebuie să se fi manifestat deosebit de puternic de îndată ce, în 1504 Ștefan cel Mare, după o perioadă de consolidare a puterii centrale, a trebuit să intervină cu toată hotărârea pentru a face ca boierii, întruniți în vederea alegerii domnului, să recunoască drept urmaș al său pe Bogdan¹⁶⁵. Chiar și atunci când tronul era ocupat prin puterea armelor, cum este cazul lui Ștefan cel

¹⁶² Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 143

¹⁶³ Derivat de la Ioan, și care în concepția feudală avea semnificația de alesul lui Dumnezeu. Explicația își are originea în concepția creștină despre apostolul Ioan, unenicul pe care l-a iubit (ales) cel mai mult Isus (*Sfânta Scriptură, Ioan: 21.7*).

¹⁶⁴ Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV – XVIII)*, București, 1973, p. 67

¹⁶⁵ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 322

Mare, în 1457, sau al lui Vlad Țepeș, în 1476, domnii trebuiau „aleși”, mai bine zis recunoscuți de către boieri.

În Transilvania nu a existat domn, ca în țările extracarpătice, deoarece acesta făcea parte din regatul Ungariei. Vechea instituție a voievodatului româno-slav a fost convertită de maghiari în organ al puterii centrale¹⁶⁶, voievodul fiind conducătorul provinciei, în calitate de reprezentant al regelui¹⁶⁷. Existența vechii instituții voievodale simbolizează autonomia foarte largă a țării față de regalitate. Sub autoritatea voievozilor Transilvaniei, care concentrau în mâinile lor atribuții militare, juridice și administrative, se dezvoltă puterea grupurilor privilegiate și instituțiile ei.

Intrarea Transilvaniei sub suzeranitatea Imperiului Otoman, după prăbușirea regatului maghiar a însemnat înființarea instituției *principatului*, cu largi atribuții de conducere. Stăpânirea habsburgică în Transilvania, începând cu 1691, a însemnat reducerea autonomiei principatului și crearea instituției *guvernatorului*.

Atribuțiile și prerogativele domnului cuprindeau toate sectoarele vieții de stat: militar, politic, legislativ, judecătoresc, executiv, financiar, bisericesc. În cazurile când tronul era vacant, domnul era minor, domnul lipsea de la scaun, prerogativele erau exercitate de către locțiitorii domnești („ispravnic de scaun”, „caimacam”, „păzitor de scaun”, „epitrop al țării”, etc.). Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea sunt numeroase cazuri de locotenență domnească pentru lipsa domnului de la scaun și pentru faptul că tronul era vacant. După ce turcii au ajuns să controleze țările române mazilirea domnului de către Poartă era des întâlnită, tronul fiind vacant, divanul alegea o locotenență, dacă nu o numea însuși aga care aducea firmanul de mazilire.

Atribuțiile domnului erau numeroase și variate¹⁶⁸. El era mai întâi șeful întregii administrații, numindu-i pe înalții funcționari. Este comandantul suprem al armatei, chiar și titlul său de *voievod* indică aceasta. De asemenea, el este stăpânul întregului fond funciar al țării;

¹⁶⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 176

¹⁶⁷ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 249

¹⁶⁸ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 249 – 255

conduce sfatul domnesc; împreună cu sfatul domnesc elaborează politica internă și externă; exercită dreptul de a bate monedă; are dreptul de confiscare a proprietății boierești și de aplicare a pedepsei capitale în cazuri de trădare; în funcția de comandant al armatei, domnul percepea birul, dare în general destinată plății tributului impus de puterile străine; declară război și încheie pace; în caz de mare primejdie convoacă oastea cea mare; reprezintă instanța supremă de judecată; tot el încheie și tratatele comerciale; etc.

Dimitrie Cantemir, convins de necesitatea unei autorități centrale puternice, și căutând o justificare puterii absolute a domnilor, scrie, în a sa *Descriptio Moldaviae*¹⁶⁹, despre înaintașii săi în scaunul țării, cărora „nu le lipsea nici o superioritate a puterii supreme cu care se mândresc principii cei mai mari. Afară de Dumnezeu și sabia lor, nu recunoșteau pe nimeni superior în țară ... războiul, pacea, viața, moartea și bunurile tuturor locuitorilor depindeau de voința lor și de toate acestea puteau să dispuie după voință, pe drept sau pe nedrept, fără să se poată împotrivi cineva ... Toate demnitățile civile și militare stau în puterea Domnului: le dă celor iubiți, le ia celor urâți de el. În darea acestora nu este pentru principe nici o regulă. Dacă ar vrea să dăruiască pe un țăran cu titlul de logofăt mare, care e cinstea cea mai mare pe care Moldova o poarte da, n-ar îndrăzni nimeni să se împotrivească fățiș; dimotrivă, dacă ar voi să înlăture dintr-o asemenea demnitate pe unul născut din cea mai nobilă familie, acesta trebuie să se supună de îndată voinței Domnitorului său. Tot astfel de putere are Domnul nu numai față de preoții mai mărunți, ci și de mitropoliți, de episcopi, arhimadriți și egumeni, și față de oricine face parte din tagma bisericească ...”.

În realitate situația nu era așa cum o descria Dimitrie Cantemir. Domnii români nu beneficiau de o putere nemărginită, poziția lor nu se asemana nici pe aproape cu cea a atotputernicilor despoți asiatici. Pe de altă parte, unii dintre domni, dornici de a-și consolida poziția, au făcut foarte multe concesii. Nici mica boierime, nici țăranimea liberă nu constituiau, în această vreme, forțe pe care s-ar fi putut întemeia o autoritate centrală puternică. Tocmai din acest considerent domnului i-au lipsit instrumentele de guvernare eficiente, adesea domnul era silit să

¹⁶⁹ Apud Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc ...*, p. 13

conducă după placul marilor boieri. Chiar dacă aparent domnul avea foarte multe atribuții, acestea erau limitate de drepturile și puterea marilor feudali¹⁷⁰. De pildă, domnul era comandantul suprem al armatei, dar autoritatea lor era îngrădită și chiar anulată de existența steagurilor boierești; el era judecătorul suprem al țării, dar judecata o făcea cu ajutorul sfatului boierilor și ținând seama de „ obiceiul pământului ”; tot în atribuțiile domniei intrau și emiterea hrisoavelor prin care se întărea sistemul feudal; apoi actele de politică externă se încheiau numai sub controlul sfatului boieresc, care garanta, prin acte separate de ale domnului, că acesta își va îndeplini obligațiile asumate¹⁷¹.

La conducerea treburilor țării, în Țara Românească și Moldova, domnul era ajutat de *Sfatul domnesc* (din a doua jumătate a secolului al XVI-lea poartă denumirea de *divan*), iar în Transilvania de *consiliul principelui* (*guberniu*, după ocuparea habsburgică). În Transilvania, controlul *dietei*, apoi a *cancelariei aulice* asupra principelui (guvernatorului) era destul de strâns.

În toate cele trei țări românești au funcționat *adunări de stări* (congregații), un rol important jucându-l acestea în Transilvania.

Adunarea stărilor. În Țara Românească și Moldova, atunci când trebuiau luate hotărâri foarte importante, care depășeau puterile domnului și ale sfatului domnesc, era convocată *mare adunare a țării*. Această instituție poartă numele de *seim* (adunare), și este consemnată în documente încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea. Primul document care face cunoscută „credința tuturor boierilor moldoveni”, este dania lui Roman Voievod din 30 martie 1392, a trei sate de pe Siret lui Ionaș Viteazul¹⁷². În Moldova, pe parcursul secolului al XV-lea, sunt consemnate în documente patru asemenea adunări: în 1421, când Alexandru cel Bun hotăra să acorde fostei soții târgul Siret și alte

¹⁷⁰ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 320

¹⁷¹ *Ibidem*; Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 249 – 255; Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc* ..., p. 13 – 34; Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 62 – 86; Șerban Papacostea, *Geneza statului* ..., p. 141 – 148; Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 171 – 177; Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodoru, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 142 – 146.

¹⁷² Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor* ..., p. 116

bunuri; în 1448, când Petru voievod reînnoia omagiul de vasalitate față de Cazimir al IV-lea, regele Poloniei; în 1456, când se aproba plata primului tribut către turci; în 1457, la Direptate, lângă Suceava, când era proclamat domn Ștefan cel Mare¹⁷³. Astfel de adunări au existat și în Țara Românească, ele reunindu-se în special cu scopul de a-i alege domni, așa cum a fost cazul cu unii din urmașii lui Mircea cel Bătrân.

Marea adunare a țării era convocată numai când dorea domnul, și nu a devenit niciodată o instituție permanentă în cele două state românești extracarpătice. În secolul al XVI-lea numărul acestor adunări, prezente în documente, a crescut considerabil. Ele erau convocate pentru alegerea domnului sau pentru alte probleme precum: abdicarea domnilor, declarații de război împotriva turcilor, încheierea păcii cu aceștia, solii mai importante, hotărâri cu privire la biserică¹⁷⁴. Adunarea era compusă din marii boieri, din clerul înalt, boierimea mijlocie și mică, precum și o parte a curtenilor.

În Transilvania, prima mențiune a *stărilor obștești* datează din 1288, din timpul lui Roland Borșa¹⁷⁵. A fost o adunare a „nobilimii țării Transilvaniei”, ținută lângă Turda sub coordonarea vicevoievodului. La început aceste adunări au fost convocate neregulat, dar, după 1320 ele sunt convocate anual, uneori chiar de două ori pe an. În afară de nobilimea comitatelor, la aceste adunări participau reprezentanți secuilor și sașilor, precum și „prelați, baroni, nobili și ceilalți oameni de orice condiție, având posesiuni”¹⁷⁶. Nu participau țăranii iobagi, lipsiți de proprietate și supuși jurisdicției nobiliare. Începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, numărul românilor prezenți la aceste adunări va fi aproape inexistent. Tot mai mult vor fi convocate congregațiile generale ale nobilimii, acestea devenind cu timpul congregațiile celor trei „națiuni” privilegiate (nobilimea maghiară, patriciatul săsesc și păturile dominante secuiești).

Dieta Transilvaniei, o dezvoltare a congregațiilor nobiliare, se va ocupa de problemele mai importante începând cu secolul al XVI-lea.

¹⁷³ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 180

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 180 – 181

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 181

¹⁷⁶ *Ibidem*

Membrii dietei erau aleși de către nobili din comitatele transilvane, de „elita” secuiască, de greavii și patriciatul săsesc, de către cei mai bogați locuitori ai orașelor și târgurilor ce aveau drept de reprezentare în dietă¹⁷⁷. De asemenea, în dietă mai intrau *regaliștii*, ei erau numiți dintre consilierii principelui și din rândurile marii nobilimi prin scrisoare regală.

Sfatul domnesc. Această instituție îl asista pe domn în conducerea statului. Alcătuit din reprezentanții stăpânilor de domenii, ce aveau obligația, față de suzeran, de a participa la consiliul țării, acesta a jucat un rol important și constant în spațiul românesc. Sfatul domnesc reprezenta voința tuturor boierilor, mari și mici, ai țării. Influența marilor boieri în sfatul țării era în concordanță cu averea acestora. Adesea domnul încerca să impună în acest sfat și pe apropiații săi, evident din dorința de a avea un control asupra sfatului, tocmai de aici se ajungea la faptul că unii boieri, cu rol important în stat, nu se bucurau și de sprijinul marilor boieri, prezenți în sfat¹⁷⁸. Atribuțiile principalelor dregătorii (*pârcălab, vornic, ban, stolnic, victier, logofăt, paharnic, postelnic, spătar, comis, clucer, sluger, armaș, pitar, portar*, s.a.) nu erau clar delimitate; cel mai adesea îndeplineau roluri de ordin public, dar prestau și slujbe în favoarea curții domnești.

În Moldova numărul membrilor sfatului domnesc era cuprins în 20 și 30 de boieri, iar în Țara Românească, de aproximativ 10 – 15 boieri¹⁷⁹. Puterea acestor boieri era deosebit de mare, adesea ei subliniau faptul că nu sunt „auxiliari” ai domniei, în calitate de dregători, ci sunt membri ai sfatului domnesc, de aici și dregători, pentru că sunt mari boieri, posesori de domenii ce numărau zeci de sate¹⁸⁰. Actele domnești, fără asentimentul boierilor nu aveau nici o însemnătate. Pecetea boierescă sau menționarea ca martori reprezentau încredințarea dată de boieri că sunt de acord cu măsura luată în document.

¹⁷⁷ *Ibidem*

¹⁷⁸ Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor ...*, p. 118

¹⁷⁹ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 325

¹⁸⁰ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 185

2.1.2. Organizarea administrativă

Unitățile administrative erau, în Țara Românească, *județele*, în Moldova, *ținuturile*, iar în Transilvania *comitatele*, *districtele* și *scaunele* (secuiești și săsești). În secolele XVI – XVII existau 24 de ținuturi în Moldova și 16 județe în Țara Românească¹⁸¹. Organizarea administrativă a teritoriului țării constituie o dovadă a creșterii autorității țării și puterii domniei, a posibilităților de a asigura administrarea țării. În fruntea unităților administrative erau reprezentanți ai domniei cu atribuții administrative, judecătorești și executive, de strângere a darilor. În Moldova, în ținuturile care aveau în cuprinsul lor cetăți, ei se numeau *pârcălabi*, iar în ținuturile de margine, din sud (Putna) și din nord (Cernăuți), *staroste*. În Țara Românească dregătorii din fruntea județelor se numeau *sudeți* (*județi*), mai târziu *vătafi*. Dincolo de Carpați, în Ardeal, ei se numeau *comiți*. În Transilvania, districtele românești ca organizații administrative evoluează din vechile cnezate. Acestea sunt răspândite pe întreg cuprinsul țării. Cele mai vechi pomenite documentar sunt districtele Făgărașului (1222), Hațegului (1247) și Maramureșului (1300)¹⁸². Numărul districtelor pomenite în documente crește în veacul al XIV-lea și al XV-lea, după cum este tot mai întinsă și răspândirea lor. Majoritatea acestor districte se găseau pe domeniile regale, mai ales în cele de margine, și beneficiau de o relativă autonomie. Feudalitatea maghiară a introdus în Transilvania instituția comitatelor, mai întâi regale, care în secolul al XIII-lea se transformă în comitate nobiliare. În voievodatul Transilvaniei existau 7 comitate pomenite documentar, începând din a doua jumătate a secolului al XII-lea; în Banat existau 4 comitate, în Crișana erau 5 comitate, iar în Maramureș unul, toate atestate pentru aceeași perioadă¹⁸³. Secuii și sașii erau organizați în scaune¹⁸⁴. Organizarea administrativă a sașilor se consolidează în prima jumătate a secolului al XIV-lea, când sunt pomenite cele 9 scaune săsești, cu centrul la Sibiu, și care spre sfârșitul aceluiași secol se organizează în „Universitatea sașilor” – o unitate

¹⁸¹ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 329

¹⁸² Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 147

¹⁸³ *Ibidem*

¹⁸⁴ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 290

administrativ-teritorială autonomă a sașilor. Centru scaunelor secuiești, în număr de șapte la mijlocul secolului al XIV-lea, se afla la Odorhei, iar conducerea acestora era asigurată de către doi dregători: *căpitanul* și *juțele scaunul*.

Aflate sub stăpânirea domnului, în Moldova și Țara Românească, *orașele* beneficiau de o oarecare autonomie, mult mai redusă decât în centrul și apusul Europei sau decât cele din Transilvania. Conducerea orașelor era asigurată de un sfat orășenesc și de un primar, aleși pe o perioadă de un an de către comunitatea orășenilor. Membrii sfatului se numesc *pârgari*, iar primarul se numea județ, în Țara Românească, *șoltuz* sau *voit*, în Moldova. Peste conducerea aleasă se suprapunea autoritatea vornicului sau a pârcălabului, reprezentând drepturile de stăpânire ale domnului¹⁸⁵. Pe lângă sfatul pârgarilor mai funcționa și un alt sfat orășenesc mai larg, de sfetnici ai târgului, precum și consilii ale comunităților străine existente acolo. Cancelariile orășenești, mai puțin dezvoltate la început, erau cu *catastiful* și *pecetea* orașului.

Satele libere erau conduse de *cnezi* sau *juzi*, iar a cele aservite de *vătmani*, aceștia din urmă fiind reprezentanții stăpânului. Conducătorii satelor erau ajutați în exercitarea atribuțiilor lor de „oameni buni și bătrâni”.

În secolele XVII – XVIII, îndeosebi în timpul regimului fanariot, funcționăria administrativă s-a diversificat ca denumiri, funcțiuni și număr.

2.1.3. Organizarea judecătorească

Atribut al stăpânirii funciare, puterea judecătorească era și ea ierarhizată. Judecătorul suprem era domnul, care judeca în sfatul domnesc. Domnul singur putea să pronunțe pedepse capitale și să hotărască în procesele dintre stăpânii de pământ. Aceștia, pe domeniile lor, exercitau ei dreptul de judecată. Țăranii liberi erau supuși judecății reprezentanților obștii sau, ca și orășenii, jurisdicției dregătorilor domnești.

¹⁸⁵ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 330

Printre practicile juridice amintim: folosirea jurătorilor adeveratori, mărturisirea jurată a părților, jurământul simplu și cel groaznic, blestemul, jurământul cu mâinile pe Sfânta Evanghelie, jurământul cu brazda pe cap (cu „trăiștile cu pământ”). Se obișnuia, de asemenea, bătaia sau trasul de chică al copiilor (păruitul) pe locul de hotărnicie, pentru a ține minte hotarele moșiei vreme mai îndelungată.

Pe măsură ce statele românești câștigau în organizare, pe lângă legea nescrisă a țării („obiceiul pământului”, „legea țării”, „legea din vechime”, etc.), a început să se folosească, în materie judecătorească, și actul scris, legea scrisă, la început hotărârea domnului, consemnată în hrisoavele emise de cancelaria domnească, apoi traduceri ale unor codexuri bizantino-slave. Un exemplu în acest sens este culegerea de legi bizantine *Zakonicul*, copiat la Târgoviște, în 1451, iar în Moldova, *Syntagma* lui Matei Vlastares, scrisă în 1472¹⁸⁶. Sentința domnitorului în materie judecătorească, odată pronunțată, era definitivă în timpul domniei lui; ea nu putea fi contestată decât sub o nouă domnie. Pentru a împiedica redeschiderea proceselor, s-a luat, încă din secolul al XV-lea, hotărârea de plata la visteria domnească, din partea celui ce voia a relua un proces, a unei mari taxe (zavească, herâie, ferâie, gloabă)¹⁸⁷.

În Transilvania, obiceiurile juridice ale autonomiilor românești, secuiești și săsești au fost înlocuite în secolele XIV-XVII în tot mai mare măsură cu legiurile regatului maghiar, apoi ale Imperiului Habsburgic. Un moment important în procesul de înlocuire a dreptului cutumiar cu dreptul feudal scris este reprezentat de către cunoscutele diplome ale lui Ludovic I de Anjou, din iunie 1366.

Registrul de la Oradea¹⁸⁸ din prima jumătate a secolului al XIII-lea constituie, și din punct de vedere al cunoștințelor justiției vremii, un izvor de cel mai mare preț. Pe lângă instanțele de judecată ale puterii centrale (scaunul de judecată al regelui, reprezentat de palatin sau judele curții) unde se judecau cele mai importante pricini, exista scaunul de judecată voievodal, prezidat de către voievodul transilvănean sau de

¹⁸⁶ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 149

¹⁸⁷ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 331 – 335

¹⁸⁸ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 263

către vicevoievodul acestuia, urmat în ordine descrescândă de scaunul de judecată comitatens, prezidat de către comitele comitatului sau comiții curiali, apoi de scaunul de judecată seniorial, al stăpânului de pământ și, în fine, scaunul de judecată sătesc. Nu în cele din urmă, pe lângă instanțele laice, mai existau și instanțele de judecată bisericești, ne referim în special la cele episcopale și la scaunele capitulare. În competența acestor instanțe nu intrau doar pricine de ordin religios, ci dimpotrivă și pricini de competența instanțelor de judecată laice.

Forul superior de judecată era, în Transivania, scaunul de judecată al voievodului, iar în Țara Românească și Moldova, judecătorul suprem era domnul și sfatul domnesc. La aceste foruri superioare, rar puteau ajunge țăranii liberi sau orășenii, țăranii aserviți însă niciodată. Țăranul aservit era judecat chiar de propriul stăpân feudal.

Până în secolul al XIX-lea în spațiul românesc a fost cunoscută și aplicată pedeapsa cu moartea. Crima de înaltă trădare, *hiclenia*, era de obicei pedepsită cu moartea și confiscarea averii. Felul morții varia în funcție de condiția socială a vinovatului, de natura vinovăției și de voința voievodului. Pentru boieri în mod obișnuit era *tăierea capului*, iar pentru oamenii de rând *spânzurătoarea*. Mihnea Vodă cel Rău a aplicat acest ultim tip de pedeapsă și boierilor. Vlad Țepeș și Basarab cel Tânăr, supranumit și Țepeluș, au preferat *tragerea în țeapă*. Mai rar s-a întrebuințat *arderea de viu*, un exemplu în acest sens este pedeapsa cerută de Ion Vodă Viteazul pentru vlădica de Roman, acuzat de sodomie. Constantin Cantemir ardea de viu pe tâlhari, iar Mihai Racoviță pe cei care-l trădau. Rară este și pedeapsa *înecului* aplicată de Vasile Lupu femeilor imorale. O singură dată se vorbește despre *îngroparea de viu*, pe timpul lui Ion Vodă Viteazul¹⁸⁹. *Mutilarea* este de asemenea des aplicată, cel mai adesea era întâlnită *tăierea nasului* – în realitate a cartilagiului dintre nări. Această pedeapsă era de obicei aplicată pretendenților, fără noroc, la tron (era un semn al eliminării din cursa pentru tron). Mihnea cel Rău *tăia buzele* boierilor dușmani, iar Ștefăniță Rareș a recurs la *tăierea urechilor, a buzelor și la scoaterea ochilor*¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 348 – 353

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 348 - 349

Cel mai adesea era aplicată însă pedeapsa *amendei* sau *gloaba*. Amenda se plătea de obicei în capete de vită, boi și cai (de aici și înțelesul de astăzi al termenului de gloabă, asta deoarece, cel amendat plătea amenda cu tot ce avea mai de proastă calitate). Gloaba ce se plătea pentru moarte de om, pentru adulter sau răpire de fată, și purta numele de *dușegubină*. *Închisoarea*¹⁹¹ (temnița) nu avea rolul atribuit mai târziu, nefiind considerată ca o pedeapsă, ci mai mult ca mijloc de constrângere pentru plata amenzilor, apoi a datornicilor și, evident, pentru paza celor ce urmau a fi judecați și condamnați.

2.1.4. Organizarea militară

Cât timp în țările românești s-au manifestat realitățile feudale termenul folosit pentru desemnarea armatei este cel de oaste. Chestiunea este explicabilă cel puțin din următoarele motive: insuficienta delimitare și specializare față de alte instituții, insuficiența reglementărilor privind organizarea și funcționarea, efemeritatea unor elemente componente.

În Moldova și Țara Românească s-a manifestat o organizare militară similară, fapt ce ne permite o abordare a evoluției oștirii concomitent în cele două țări. Încercându-se analiza organizării oastei în țările românești, o mare parte a literaturii de specialitate operează cu două concepte: oastea mare și oastea mică. Propunem și noi o tipologie în acest sens pe care o sperăm operațională. Potențialul militar al țărilor române era mobilizat de către domni fie parțial, fie integral, în funcție de proporțiile acțiunii întreprinse¹⁹².

Oastea de pace (permanentă). Până la începutul secolului al XVII-lea, când domnitorii din cele două țări apelează masiv la serviciul mercenarilor și dezvoltă corpul slujitorilor, oastea permanentă se compunea din elementele (permanete sau cu rândul) care păzeau curtea domnească, din gărzile cetăților, o parte a curtenilor din ținuturi (cei care îndeplineau anumite misiuni cu caracter militar) și forțele care păzeau frontierele (elemente ale satelor de „plăiași”, ale satelor de „margine” la Dunăre - în cazul Țării Românești, „străjerii” – în cazul Moldovei). „Oastea de pace” putea să cuprindă și alte elemente

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 349

¹⁹² Șerban Papacostea, *Geneza statului ...*, p. 149

(dregătorii centrali cu subalternii lor, boieri mari și curteni convocați, etc.) atunci când domnitorul participa la unele activități nerăzboinice (depunerea omagiului, primirea unor înalți demnitari străini, înscăunare, deplasări prin țară, etc.). Nu se cunoaște efectivul oastei permanente din această vreme¹⁹³.

Începând cu secolul al XVII-lea lucrurile se schimbă. Un ansamblu de factori interni și externi i-a determinat pe domnitorii români să porceadă la constituirea unei oști permanente puternice. Ea cuprindea o parte a *călărașilor*, cei aflați în serviciu permanent, ceilalți lucrându-și pământul. Proveniți din rândul slujitorilor, ei erau dispuși în orașe-garnizoane, fie din interiorul țării, fie de la marginile sale: București, Buzău, Ploiești, Rușii de Vede, Lichirești (Călărași de azi), Târgul de Floci, Hodivăia, Caracal, Mănești, Gherghița, Rădăuți, Ștefănești, Falcu, Orhei, Soroca, Lăpușna, etc. Deși efectivele lor erau numeroase (8000, în timpul lui Mihai Viteazul, 4000 - 6000, în timpul lui Șerban Cantacuzino, 4000 pe vremea lui Vasile Lupu), nu știm câți se aflau sub arme în timp de pace. Călărașii aveau o organizare precisă, fiecare unitate (de regulă, cuprindea călărașii dintr-un oraș-garnizoană), fiind comandată de un căpitan, în Țara Românească, sau de un vâtaf în Moldova.

Un al doilea element al oștii permanente îl constituiau „*dorobanții de țară*”. Pomeniți încă din secolul anterior, dorobanții vor constitui un element important al oștirii din țările românești în cea mai mare parte a secolului al XVII-lea. Cea mai mare parte a lor era grupată în jurul unor orașe-garnizoană; București, Craiova, Strehaia, Târgoviște, Comănești, Valeni, Hotin, Dărbani, etc. Ei slujeau pentru leafă, pentru scutiri de dări ori folosirea de ocine domnești. Dorobanții se aflau sub ordinele marelui căpitan de dorobanți și sub comanda superioară a marelui agă, ajutați, la rândul lor, de căpitani de dorobanți. Nu știm câți dintre dorobanți erau „dorobanți de țară” (pământeni) și nici câți dintre aceștia slujeau efectiv în timp de pace. Știm însă că slujba de dorobant era ereditară și că ei făceau parte, ca și călărașii, din categoria slujitorilor.

¹⁹³ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 335 – 343

Mercenarii au început să constituie, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, un rol important în oastea celor două țări românești. Efectivul lor a fost fluctuant, după cum domnitorul avea nevoie de sprijin și poseda banii necesari pentru întreținerea acestora. „Lefegii” erau comandați de un mare căpitan de „lefegii”, menționat la sfârșitul secolului al XVII-lea. Ca și marele căpitan de dorobanți, acesta era considerat boier de rangul al II-lea, fiind citat după marele armaș și marele agă.

Un mult mai mic rol decât în perioada anterioară în cadrul oștirii permanente l-au avut *garnizoanele cetăților*. Decăderea cetăților Moldovei în secolul al XVII-lea, după ce încă din secolul anterior cele din Țara Românească își încetaseră funcționalitatea, a dus la decăderea forței militare a oștilor cetăților atât de puternice în timpul lui Ștefan cel Mare sau Petru Rareș. Pârcălabii, mai vechii lor comandanți, mai dăinuiesc o vreme, dar rolul este predominant administrativ.

Oastea de război. A constituit oastea cea adevărată, cea care a asigurat continuitatea statelor medievale românești. Oastea de război se constituia în cazul unor acțiuni militare, la porunca domnitorului. Compunerea sa nu era fixă, domnitorul hotăra cine să vină la oaste, în funcție de condițiile concrete. Elementul cel mai puternic al oștirii îl constituia *oastea domnitorului*. Aici erau cuprinse garda sa personală, steagurile domnitorului, ca mare boier, slujitorii și curtenii domniei, garnizoanele cetăților românești (cele aflate sub autoritate centrală), forțele târgoveților, mercenarii plătiți de domn și oștile (steagurile) boierilor din sfatul domnesc (principalii săi slujbași). Lor li se adauga *oastea boierilor de țară*, înțelegând prin aceasta forțele (steagurile) boierilor care nu îndeplineau funcții administrative, dar care aveau obligația de a veni la oaste la chemarea domnitorului cu „slugile” lor.

În caz de mare pericol pentru țară, domnitorul proclama mobilizarea generală. Atunci se constituia „*oastea țărănească*”, prin chemarea la oaste a tuturor țăranilor capabili să poarte armele, îndeosebi a celor liberi, interesați în a-și apăra moșia¹⁹⁴. Chemarea sub arme a țăranilor a fost frecventă în secolele XIV-XV. Din a doua jumătate a

¹⁹⁴ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 150 – 153

secolului al XVI-lea acest lucru a devenit aproape imposibil din cauze economico-sociale și a perfecționării armamentului de luptă.

Cât privește *comandanții militari*, în fruntea tuturor era domnitorul, comandantul suprem al oștirii, cel care numea comandanții principali în timp de pace, dar și pe cei din timp de război, singurul care putea decreta mobilizarea oastei. Comandanții obișnuiți ai armatei erau *marele spatar*, în Țara Românească și *hatmanul*, în Moldova. Diversele categorii de oșteni aveau, la rândul-le, proprii lor comandanți din rândurile dregătorilor: curtenii erau comandați de *marele logofăt* în Moldova și de *marele paharnic* în Țara Românească; dorobanții se aflau sub ordinele *marelui agă*, în timp ce călărașii aveau un *mare căpitan*. Existau apoi *comandanții teritoriali*: pârcălabii, comandanți ai cetelor, sub ordinele cărora se strângeau oștenii din ținuturi și căpitani de margine, care asigurau paza și administrația în regiunile de margine, etc¹⁹⁵.

În Transilvania¹⁹⁶, un rol militar deosebit l-au jucat, mai ales la sfârșitul secolului al XIV-lea, cnezii și voievozii români, precum și boierii făgărășeni, în luptele împotriva turcilor. Pentru faptele lor de arme mulți dintre aceștia au fost înnobiți, este cazul unor cnezi și voievozi din Hunedoara, Banat sau Maramureș. De asemenea, un rol important l-au jucat și secuii. Îndeosebi călăreți, ei au îndeplinit rosturi militare de seamă în această vreme. Orașele erau obligate să ridice steaguri proprii, datorie care însă, de la sfârșitul secolului al XIV-lea, putea fi răscumpărată cu bani.

2.1.5. Organizarea bisericească

În luna mai 1359, în urma repetatelor cereri ale domnitorului Țării Românești, Nicolae Alexandru și ale boierilor săi, prin hotărârea patriarhului din Constantinopol și a sinodului patriarhal, a fost inaugurată oficial mitropolia Țării Românești; primul mitropolit va fi numit Iachint, mitropolitul de Vicina. Dependentă de scaunul patriarhiei din Constantinopol, noua eparhie urma să aibă în fruntea sa mitropoliți

¹⁹⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 355 – 378

¹⁹⁶ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 149 – 150

numiți de Bizanț. Sediul mitropoliei se găsea la Curtea de Argeș, capitala țării. Prin înființarea mitropoliei, domnitorul își consolida tronul, țara și poziția, devenind, ca și împăratul bizantin, monarh civil și religios. Domnul era „uns” de mitropolit, dar mitropolitul, la rândul lui, trebuia să fie recunoscut ca păstor al credincioșilor de către domn. În anul 1370, în timpul domniei lui Vladislav-Vlaicu, în urma înglobării Banatului de Severin în hotarele Țării Românești și pentru a împiedica acțiunea misionară catolică, a luat ființă Mitropolia Severinului. Dependența bisericii din Țara Românească de patriarhia din Constantinopol avea să slăbească cu vremea, reducându-se, după căderea Constantinopolului sub stăpânire otomană, la o dependență mai mult simbolică. Mitropoliții au ajuns să fie aleși în țară, în multe cazuri din rândul clerului autohton. Jurisdicția Mitropoliei se întindea asupra întregii țări. Titlul atribuit de patriarhul ecumenic al Constantinopolului mitropolitului Țării Românești („exarh al Plaiurilor”) avea sensul de „reprezentant” sau „împuternicit” al Patriarhiei ecumenice în ținuturile locuite de credincioșii ortodocși români „stăpânite” de regatul maghiar.

În timpul domniei lui Radu cel Mare (1496-1508), fostul patriarh al Constantinopolului, Nifon, destituit de turci, devenit mitropolit al Țării Românești, trece la reorganizarea bisericii. Au fost înființate două episcopii, cea de la Râmnicu-Vâlcea, în locul vechii „Mitropolii a Ungrovlahiei de Vest” cu sediul la Severin, și cea de Buzău. Aceasta organizare s-a păstrat până în epoca modernă.

În Moldova abia în timpul lui Alexandru cel Bun viața bisericească intră în normal. După un sfert de veac de certă cu patriarhia pe seama persoanei mitropolitului, la 26 iulie 1401, printr-o „gramma” patriarhală și o scrisoare către domnul Moldovei, patriarhul îl recunoaște pe Iosif Mușat ca mitropolit al Moldovei, cu reședința la Suceava. Mitropoliților li se recunoștea poziția importantă în stat „având voie și îngăduință a judeca și a cerceta afacerile bisericești și lumești”¹⁹⁷. Tot în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, în 1408, a luat ființă Episcopia Romanului, care își întindea jurisdicția în ținuturile ce intrau în

¹⁹⁷ *Documente privitoare la istoria românilor*, volumul XIV al colecției „Hurmuzaki”, partea I (1320 – 1716), publicate de către Nicolae Iorga, București, 1915, p. 19

competența „Țării de jos”. În timpul lui Ștefan cel Mare (1471) a fost înființată Episcopia Rădăuților. Celor două episcopii li se va adauga, în anii 1597-1598, o a treia, Episcopia de Huși.

Biserica, în general, și mănăstirile, în special, se bucurau de autonomie. Domnia și Biserica, cei doi factori importanți ai puterii în evul mediu, s-au sprijinit reciproc. Rare au fost cazurile când mănăstirile și bisericile au fost impuse la dări, sau au fost prigonite. Biserica ortodoxă se bucura de o poziție importantă în cele două state române de la sud și răsărit de Carpați. Dintr-o scrisoare a Ecaterinei¹⁹⁸, soția lui Mihea-Vodă, domnul Țării Românești, către Mărioara Adorno, sora acesteia, ce locuia la Veneția, aflăm faptul că la București se afla și o biserică „frâncească”. Sora Ecaterinei, dorind să viziteze Țara Românească și-a exprimat intenția de a participa la slujba acesteia. Doamna Țării Românești, în aceste condiții își sfătuiește sora să nu mai vină la București deoarece „locul acesta nu suferă ca eu de atâta vreme să mă port după rit grecesc, ... și acum domnia ta să vii să mergi la o biserică frâncească. ... Ne văd oamenii și ne disprețuiește lumea. Aici sunt locuitorii oameni sălbateci, nu sunt ca și la Constantinopole și Pera, unde-s amestecați Grecii și Frâncii la un loc. Și, iarăși, pe de altă parte, această țară nu e moștenirea noastră: azi suntem, mâine nu suntem...”¹⁹⁹. Putem deduce astfel poziția dominantă a Bisericii ortodoxe, de asemenea puterea de influență asupra domniei.

Din punct de vedere organizatoric, bisericile și mănăstirile ortodoxe din Transilvania²⁰⁰ au ținut de cele din sudul Dunării, dar după crearea celor două mitropolii în țările române țineau de acestea în ceea ce privește sfințirea lăcașurilor religioase și a fețelor bisericești. Multe lăcașuri de cult au fost construite sau sprijinite de domnitorii munteni și moldoveni. La Feleac și Alba Iulia au funcționat episcopii sau mitropolii ortodoxe în anumite perioade de timp.

¹⁹⁸ Scrisoarea a fost scrisă în București, la data de 20 februarie 1578.

¹⁹⁹ *Documente privitoare la istoria românilor*, volumul XIV al colecției „Hurmuzaki”, ..., p. 54

²⁰⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 221 – 228

O parte a românilor (îndeosebi dintre cei care au dorit să-și păstreze titlurile nobiliare) a trecut la catolicism; de asemenea unii au devenit protestanți.

La 21 octombrie 1579, Dieta Transilvaniei, întrunită la Turda, a recunoscut dreptul românilor să-și aleagă episcop român pe cine vor voi, episcop recunoscut de principe, drept care s-a respectat până în 1697 și, din nou, din 1810.

2.1.5. Organizarea fiscală

Domeniul domnitorului a fost la început principala resursă a statului în Moldova și Țara Românească. Urmau apoi veniturile obținute din vămi, de la ocne, din amenzi, din unele dări ocazionale ale locuitorilor, din anumite construcții ce necesitau cheltuieli mai însemnate, ca înălțarea unor cetăți, a unor reședințe domnești, a unor lăcașuri de cult, ca și din unele plocoane față de domn la sărbătorile mari sau la evenimentele deosebite petrecute în familia acestuia²⁰¹. Toate aceste venituri au un caracter neregulat. Nevoia de resurse, precum și potențialul limitat al domniei de a face față cheltuielilor statului, au dus la permanentizarea și regularizarea dărilor, acestea devenind obligatorii. Astfel de acțiuni, ce au contribuit din plin la consolidarea internă și externă a Țărilor Române pot fi semnalate în vremea lui Vladislav Vlaicu și Mircea cel Bătrân, în Țara Românească, și respectiv Petru Mușat și Alexandru cel Bun, în Moldova. Dărilor locuitorilor devin principalul izvor de venituri, urmate de vămi, ocne și amenzi. Principalele dări erau: *câbla* sau *găleata*, ce se percepea din cereale; *desetina* (zeciuliala - *dijma*) din oi, porci și stupi; *vinicitul* – zeciuliala din vin²⁰². Dărilor se plăteau de regulă în natură chiar și de cei ce făceau comerț. În Moldova cei ce dețineau prăvălii erau obligați să plătească domnului o dare numită *camăna*, aceasta constând din „pietre” de ceară. Începând din secolul al XV-lea, atât în Țara Românească, cât și în Moldova, a început să fie percepută darea în bani, numită *bir* sau *dare*. Domnia dijmua și produsele animaliere. Darea numită *cășit* se percepea pentru oile care pășteau vara în munți.

²⁰¹ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 206

²⁰² *Istoria României*, vol. II, ..., p. 320

Importante resurse, pentru stat, erau și prestațiile în muncă și slujbe. Muncile erau efectuate fie pentru nevoile statului (construcția cetăților, drumurilor, podurilor, transportul cu carul, etc.), fie pentru nevoile domnului (cositul și transportul fânului, tăiatul și transportul lemnului, construirea și întreținerea morilor și iazurilor, pescuitul, etc.). Slujbele erau prestate în folosul statului și se numeau *oaste*, *strajă*, *jold*. Aceste obligații reprezentau participarea obligatorie la oastea țării, la paza hotarelor și a potecilor, la asigurarea transmiterii știrilor²⁰³.

Ca instituție legată de organizarea finanțelor a fost *tezaurul*, aflat la dispoziția domnitorului, acesta era un depozit de obiecte de mare valoare și de metale prețioase. El putea fi folosit pentru nevoile personale ale domnului, și evident, pentru nevoile statului, atunci când celelalte resurse erau epuizate. *Cămara* și *visteria* erau alte două instituții fiscale. Cămara, la origine administra veniturile de pe domeniul domnului, era o instituție particulară aflată în proprietatea și în serviciul domnului. Visteria apare odată cu consolidarea statului și reprezintă cea mai importantă instituție fiscală și financiară a statelor române. În fruntea aparatului fiscal era *marele vistier*, membru al Sfatului domnesc. În subordonarea acestuia funcționau o serie de dregători, precum: *birari*, *găletari*, *desetnici*, *dijmari*, și altele, purtând numele obligațiilor de care răspundeau.

Domnii români recurgeau adesea, mai ales după instaurarea dominației otomane, la dări cu destinație specială. Între acestea amintim tributul (*haraci* în Țara Românească, *dare împărătească* sau *bir împărătesc* în Moldova). În orașe s-a introdus o dare ce se numea *galben de fum*, în Țara Românească, și *zloți de casă*, în Moldova.

În Transilvania, monopolul exploatarei ocnelor, a metalelor prețioase, emiterea unor monede cu valoare stabilă, dările orașelor sau vămile ce afectau comerțul exterior (*tricesina*, 1/30 din valoarea mărfii) constituiau principalele surse de venituri.

Ca formă de organizare fiscală amintim existența comitatelor de cămări monetare, adică diviziuni teritoriale pentru baterea și administrarea monedelor. Aceste comitate cămări includeau mai multe comitate obișnuite. Între centrele unor astfel de comitate amintim pe cele

²⁰³ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 207

de la Lipova, Cluj, Satu Mare, Baia Mare sau Oradea²⁰⁴. Teritoriul sașilor nu făcea parte din aceste comitate, aceștia, în baza unor privilegii mai vechi, plăteau un impozit global, cu titlul de „venit al cămării”. Secuiei, „națiune privilegiată” erau scutiți de alte impozite, în afara celor globale ale comunității. Sarcina fiscală tradițională a secuilor a fost *darea boilor*.

În anul 1336 a fost introdusă *darea pe poartă*, acesta era un impozit ordinar și anual²⁰⁵. Împozitul acesta a constituit o piedică în calea fragmentării gospodăriilor.

Dările ordinare și extraordinare erau percepute de puterea centrală sub supravegherea *marelui vistier*, iar de la sfârșitul secolului al XIV-lea sub cea a *tezaurarului*.

După transformarea Transilvaniei în principat autonom structura și funcționarea organelor fiscale a cunoscut o importantă schimbare, cerută de noul regim. Adesea cuantumul dărilor, categoriile de persoane sau bunurile impozabile erau reînnoite și modificate de la o dietă la alta.

Orașele erau supuse de regulă unei taxe globale, aflată în continuă creștere și tinzând a se extinde asupra tuturor categoriilor sociale.

2.2. Lume rurală – lume urbană. Tipuri de așezări umane

Între primele efecte ale năvălirii popoarelor migratoare se numără și acela al desființării vieții orășenești în Dacia Traiană. Orașele mai importante ale vechii provincii romane au atras atenția noilor veniți, și asta deoarece ele adăposteau, în interiorul zidurilor, cele mai mari bogății, veșminte, podoabe, obiecte de lux și bani. Caracterul distrugerilor a fost radical, acest fapt s-a datorat poziției Daciei, era prima provincie situată „în calea răutăților”, apoi nu toate aceste orașe beneficiau de ziduri fortificate, care să le asigure a anumită protecție. Dintre toate orașele romane doar Abrudul și-a păstrat numele, acest fapt vorbește de la sine despre dispariția vieții urbane²⁰⁶. Toți termenii pe

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 212 – 213

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 213

²⁰⁶ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 298

care îi găsim în limba română pentru a desemna o așezare mai importantă a evului mediu, sunt de origine străină. *Târg* este slav, *oraș* este unguresc, *iarmaroc* este german. Nu s-au păstrat nici *colonia*, nici *municipium*; iar *civitas* a căpătat un înțeles militar, nu civil, acela de cetate.

Evul mediu este prin excelență o epocă cu trăsături rurale. Unii dintre istorici consideră orașul ca pe o excepție de la lumea feudală, și asta deoarece lumea urbană este expresia emancipării de sub tutela feudalității, subminează încet societatea de seniori, de vasali și șerbi²⁰⁷.

Începuturile feudalității pot fi asociate, în spațiul românesc, cu o sporire semnificativă a numărului așezărilor, și deci și a populației²⁰⁸. Această creștere a populației se datorează în special unui spor natural pozitiv, iar fenomenul demografic în sine este condiționat, și condiționează în același timp, puternicul avânt economic. Acest progres este general în Europa Centrală și Răsăriteană. Unii cercetători apreciază numărul populației Transilvaniei, pe la 1300, ca fiind de circa 550.000 locuitori. În secolul XV, Țara Românească era de aproximativ 400.000 locuitori, iar cea a Moldovei ceva mai redusă²⁰⁹. Izvoarele medievale vorbesc despre existența unei populații rurale tot mai numeroase, iar trăsăturile acestei lumi rurale, de cele mai multe ori necunoscute, sunt în măsură să ne ofere o imagine asupra societății medievale românești.

2.2.1. Satul și lumea rurală

Satul reprezintă principală formă de habitat în evul mediu. Satele au constituit, de altfel, în totdeauna forma de așezare tipică a românilor. Cuvântul este de origine latină, *fossatum*, și desemnează un loc înconjurat cu șanț (*fosa*), deoarece șanțul alcătuia limita sa hotarul satelor în epoca stăpânirii romane²¹⁰. Satul românesc vechi este, potrivit lui Henri Stahl, un fenomen social complex, cuprinzând „laolaltă o

²⁰⁷ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, volum colectiv editat sub egida Societății Cultural-Științifice "George Barițiu", Cluj-Napoca, 1997, p. 493

²⁰⁸ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1979, p. 22

²⁰⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 165

²¹⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 325

populație, o vatră de sat, adică locul de așezare a gospodăriilor, și un trup de moșie, adică locul de muncă a acestor oameni”²¹¹. Prin „trup de moșie” înțelegem în acest caz suprafața întreagă a satului, adică ceea ce se numea pe vremuri hotarul satului. Satele aveau suprafețe de teren ce fuseseră precis stabilite, *din vechi timpuri*, pământuri cunoscute de fiecare membru al colectivității, generație după generație, și care nu mai aveau nevoie de demarcație în scris decât în împrejurări speciale. Pământuri atât de bine știute, încât indicarea unor repere naturale era de obicei suficientă atunci când se ivea necesitatea unei delimitări²¹². În mod obișnuit însă reperele nu erau necesare, fiind toate subînțelese în hotarul sau ținutul satului. Hotarul sătesc cuprindea nu doar un lot oarecare de pământ, ci acesta era compus din „pădurea, câmpul, izlazul, apa și vatra satului, „din hotar în hotar”²¹³. Documentele vorbesc de asemenea, despre „balta, islazul, stufărișul, poienile, viile, vadurile de moară, grădinile”²¹⁴ sau alte loturi specializate.

Originea satelor. Cercetările asupra lumii rurale românești au scos la lumină existența unei societăți în care familiile erau organizate în mai multe cete, strânse într-o singură obște²¹⁵. Acceptată de mulți cercetători, teoria „eroului eponim, fondator de sate” avea ca fundament faptul că la origini aceste sate devălmașe, obștești, nu ar fi fost alceva decât o familie mărită, crescută din descendența unui strămoș unic²¹⁶. La origine, stămoșul fondator este proprietarul unic al patrimoniului. Familia sa, crescând, rămâne împreună. Patrimoniul rămâne de

²¹¹ Henri Stahl, Paul Stahl, *Civilizația vechilor sate românești*, București, 1968, p. 11

²¹² Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV și XV*, București, 1973, p. 301

²¹³ Henri Stahl, Paul Stahl, *op. cit.*, p. 14

²¹⁴ *Ibidem*

²¹⁵ Dorim a face precizarea că în studiul nostru privitor la originea satelor în spațiul românesc vom insista asupra satelor libere, prima formă de existență a comunităților rurale în acest spațiu. Cum de altfel am mai amintit și atunci când ne-am ocupat de obștea sătească la români, satele românești sunt libere și trăiesc într-o comunitate în care pământul, proprietatea era în devălmășie.

²¹⁶ Henri Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, *Confederații de ocol, structuri teritoriale și tehnici agricole*, București, 1958, p. 54

asemenea comun, chiar și atunci când familia crește suficient de mult încât formează un sat. În acest caz putem să ne imaginăm nașterea unui sat devălmaș, unde pământul, principalul patrimoniu, era proprietate comună, iar exploatarea acestuia se făcea într-o devălmășie specifică obștilor sătești din spațiul românesc. Dacă ar fi să acceptăm această idee, atunci satul la origine este un om, apoi o familie, apoi o familie extinsă, o comunitate de rudenie, unde proprietatea, la început individuală, se constituie într-o formă de posesiune comună, colectivă. În conformitate cu această teorie sunt și majoritatea legendelor populare. Sătenii își explică și astăzi formarea satului lor prin descendența dintr-unul sau mai mulți strămoși descălecători. În formarea satelor există aproape totdeauna un individ (grup de persoane) „fugărit”, „refugiat din fața greutăților”, „abandonat”, „singuratic”, „rătăcit”, „beneficiar al unor donații”, „uzurpator”, „căutător de pământ”, etc. Fiecare din locuitorii unui astfel de sat avea dreptul la pământ, asta deoarece pământul fusese creat de strămoșul comun, ce se așezase în mijlocul pădurii sau într-o regiune mlăștinoasă, ca să-l transforme în pământ arabil. Acest strămoș este în fond proprietarul. Creațiunea sa agrară căpăta cu timpul autonomie devenind o adevărată „formațiune politică”. El și-a împărțit pământul comun, pentru muncă, fiilor după necesitatea fiecăruia. Și după moarte, el rămâne viu în mentalul colectiv, transformându-se într-un drept al fiecărei familii descendente de a beneficia de atâta pământ cât avea nevoie din fondul comun. Dreptul asupra pământului nu se exercita în sensul dreptului de proprietate, ci mai degrabă în sensul dreptului de cultivare a pământului proprietate comună, în multe cazuri se păstrează idea proprietății strămoșului întemeietor ce nu putea fi uzurpată. Pe lângă țaranul întemeietor de sat, există legende și chiar documente, ce vorbesc despre cnezi, juzi, boieri ce au pus bazele unor localități rurale. De multe ori, aceste sate poartă numele unei persoane, cine este acesta? Este cumva strămoșul fondator? Putem accepta această idee în măsura în care acceptăm și teoria strămoșului eponim, fondator de sat.

O altă teorie, mai plauzibilă în cazul majorității localităților rurale din spațiul românesc, vine să ne precizeze faptul că satele devălmașe nu sunt decât forme târzii de disoluție a unor organizații cu mult mai vaste, de caracter tribal. Plecând de la această ipoteză, evoluția

istorică ar urma două căi: în paralel cu procesul de organizare politică, în forma uniunilor tribale, are loc și un proces invers, de mărunțire a comunității, până se ajunge la forme de familii din ce în ce mai simple, și în fine la autonomizarea unor grupe de familii restrânse. Spre deosebire de prima teorie, ce pornește de la un individ spre a ajunge la un stat, la o comunitate, această teorie pornește de la străvechi organizări tribale, gentilice, care se sparg, teritorializându-se și fragmentându-se în obști sătești, apoi în cete și sfârșesc printr-un proces de autonomizare a gospodăriilor familiale²¹⁷.

Organizarea socială a satelor. Densitatea demografică mică și caracterul mutător al defrișărilor și deștelenirilor periodice au făcut ca pământul satului să fie socotit a fi devălmaș, bun al întregii obști a sătenilor. Fiecare putea deșteleni un teren, iar apoi să-l folosească până la epuizare, urmând a deșteleni altul. Acest drept de folosință nu însemna însă drept de proprietate privată, țăranul nu era proprietar decât pe propria-i muncă. Asta nu însemna însă că această societate era una anarhică, unde familiile cele mai puternice „puteau deșteleni” pământul cel mai bun. Dimpotrivă viața fiecărei familii, chiar și a indivizilor, era controlată de către sat, de către adunarea obștească. Fiecare avea dreptul să folosească, să cuprindă (să îngrădească chiar!) cât pământ dorea, cu condiția de a respecta „marginile” nevoilor gospodăriei. Adesea obștea intervenea pentru a limita excesul unora ce ieșeau din hotărârile adunării satului. De pildă, unii își construiau casa sau „mutarea” (gardul) tocmai pe locul pe unde ieșea turma de vite spre izlaz, încurcând bunul mers al vieții pastorale²¹⁸. În acest caz obștea putea hotărâ că cel cu pricina era dator să se mute în altă parte, la nevoie casele acestora erau dăruite de către toți membrii obștii. Tot obștea judeca și toate pricinile și certurile din interiorul comunității.

Numeroase documente vorbesc despre importanța și rolul unor componente ale hotarului satului. Vatra satului, împărțită în gospodării, era înconjurată de câmpul satului, divizat în loturi ce era folosite

²¹⁷ *Ibidem*, p. 54 – 55

²¹⁸ Henri Stahl, Paul Stahl, *op. cit.*, p. 30 - 31

individual, urma apoi izlazul, iar apoi pădurea, ultimele două aflate în posesiune comună²¹⁹.

Pădurea acoperea o mare parte a teritoriului locuit în prezent de către români. Aici au găsit țăranii, fugiți din cale migratorilor, adăpost și loc de trai. Nomazii se îngrozeau de ele. Greu de străbătut pe alte căi decât luncile văilor, aceste nesfârșite păduri erau întrerupte, ici și colo, de largi poieni în care băștinașii își așezaseră vetrele lor de sat. Nu numai țăranii fugeau în pădure, din calea tătarilor sau a turcilor tot aici se refugiau și boierii, și chiar domnul cu curte cu tot. Pe de altă parte, pădurea era un important rezervor de hrană; culesul fructelor de pădure, al ciupercilor, al unor plante, vânătoarea constituind un izvor important de alimentație, mai ales în anii secetoși. Chiar dacă lemnul nu era o mare bogăție atunci, viața oamenilor era imposibilă fără existența lui; de la cele mai mici unelte, la case, totul necesita lemn. În pădure se făcea și creșterea animalelor; porcii, dar și vacile, boii sau caii, erau lăsați să se hrănească singuri în pădure. Pe lângă toate acestea pădurea era și un handicap pentru societatea rurală românească. Viața oamenilor consta într-o luptă continuă cu ea. Ea „îneacă”, „înghite”, „înăbușe” pământul agricol. De aici și incendierea pădurilor, care, odată cu creșterea demografică, și implicit cu nevoia de noi terenuri agricole, a devenit un procedeu normal și economic de luptă împotriva ei, dar și de punere în valoare pastorală și agricolă a imense spații.

Islazul, câmpul deschis, domina acolo unde nu exista pădure. Acest spațiu este, la fel ca și pădurea, folosit în comun de către întreaga comunitate. Este locul unde pășunau, adesea în semi-sălbăticie animalele satului. Cu timpul, în acest spațiu se produce o mutație, semnificativă de altfel. Acolo unde iarba era mai deasă și de calitate superioară s-au născut „locurile de cosire”, fânețele; restul și-a păstrat rolul de pășunat. Dacă pășunea a continuat să rămână comună până în zilele noastre, fânețele au cunoscut un proces de individualizare, asemănător câmpurilor, terenurilor arabile.

Câmpul era alcătuit din ogoarele folosite de către săteni pentru cultivarea plantelor. Pe lângă faptul că uneltele erau primitive, cel mai adesea și forța de muncă era insuficientă. Nu se foloseau îngrășămintele,

²¹⁹ *Ibidem*, p. 15

iar pământurile era folosite până la epuizare. Urmau alte deșteleniri, iar pământul abandonat își recăpăta, cu trecerea anilor fertilitatea. Acest sistem al agriculturii itinerante, mutătoare, a fost părăsit târziu în spațiul românesc, odată cu transformarea economiei pastoral-agricole în una eminamente agricolă. Era cultivat grâul, secara, meiul (preferat de țărani deoarece creștea repede și era foarte roditor, din el se făcea mămăliga), hrișca, dar și cânepa sau inul.

Fertilitatea unor terenuri, posibilitatea de exploatare mai îndelungată a unor, apropierea de vatra satului sau accesul spre căile de transport au făcut ca unele terenuri să fie dorite de mai mulți pretendenți. În asemenea situații, pentru evitarea certurilor, obștea recurgea la o distribuie egalitară. Erau împărțite în loturi, egale cu numărul grupurilor familiale existente în sat, pe „frați mari” și „mici”. De obicei cel ce trăgea la sorți era văcarul satului²²⁰. Lotul purta numele de *soartă* dau *delniță*. În felul acesta câmpul ajungea să fie împărțit în loturi individuale. Sistemul păstra totuși un sistem egalitar deoarece mărimea loturilor depindea, într-o anumită măsură, de numărul membrilor familiei. Apoi, tragerea la sorți era periodic reluată, au existat însă și numeroase cazuri unde aceste loturi, intrate în posesiunea gospodăriilor, au căpătat drept de transmitere ereditară.

Vatra satului era reprezentată de spațiul de locuit. Pe lângă spațiul propriu-zis al casei în alcătuirea vatrei satului mai intrau micile grădini sau livezi, asupra cărora se exercita cel mai adesea dreptul de exploatare individuală.

Îndeletnicirile sătenilor erau diverse. În sat s-au practicat toate „industriile” societății de tip agrar: agricultura, păstoritul, mineritul (în zonele bogate în minereuri), meșteșugurile casnice, pescuitul, vânătoarea, etc. Izvoarele scrise și arheologice dovedesc aceste îndeletniciri. Dacă în primele secole ale evului mediu economia naturală era dominantă, începând din secolele XV – XVI, Țările Române sunt prinse în cadrul economiei de schimb. Raporturile de schimb dintre sat și oraș se intensifică. În noile condiții putem observa o accentuare a procesului de diviziune a muncii. Întrarea satului în economia de schimb este ilustrată de extinderea suprafețelor agricole, în special prin

²²⁰ *Ibidem*, p. 34 – 35

deșteleniri, de practicarea unei agriculturi intesive (cu unelete și tehnici de cultivare mai eficiente), dar și de „goana” feudalității după sate, de aservirea țăranimii.

Tipologia satelor. Satele sunt răspândite pe văi și dealuri, în câmpie și pe coline, în zone depresionare, dar și pe culmile montane (uneori la altitudini de peste 1200 m)²²¹. S-au încercat, de către etnografi, tot felul de tipologii ale satului românesc. După ocupațiile principale identificăm: sate agricole, sate agricole-pastorale, sate pastoral-agricole, sate pastorale, sate de pescari, sate specializate pe meșteșuguri. În funcție de condițiile de relief, de ocupațiile locuitorilor, de particularitățile locale, satele se deosebesc în: sate cu case izolate și dispersate, cu gospodării depărtate unele de altele, așezate în mijlocul terenurilor arabile sau în spațiul fânețelor, caracteristice spațiului montan; sate disociate, cu grupuri de gospodării izolate, caracteristice zonei de dealuri; sate liniare, caracteristice văilor, situate în lungul apelor sau a drumurilor; sate concentrate și sate aglomerate, specifice câmpiei și zonelor de șes, dar și arealelor depresionare înguste ce nu permitea constituirea unei vetre a satului foarte extinsă. În funcție de statutul social-juridic al locuitorilor, satele se împărțeau în două categorii: *libere* și *dependente*. Satele dependente erau situate pe domeniile domnești sau pe moșiile boierești sau mănăstirești și erau locuite de rumâni și vecini, în țărilor extracarpătice, sau de iobagi și jeleri în Transilvania.

Ocupațiile sătenilor erau: agricultura, creșterea vitelor, albinăritul, pescuitul, meșteșugurile²²². Locuințele erau construite din lemn la deal și la munte și din chirpici la șes. În secolele XIV – XVI, satele erau mult mai mici decât cele de azi, satele întinse, cu populație numeroasă, constituiau o excepție²²³.

Satele libere, în Țara Românească și Moldova, de moșneni și răzeși, se administrau singure. Fruntașii satului repartizau sarcinile, birurile și eventualele gloabe sau năpăști în funcție de averea și

²²¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, ..., p. 94

²²² Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 165 – 167

²²³ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 326

posibilitățile fiecărei familii. Moșnenii sau răzeșii dintr-un sat se împărțeau în cete, după familii sau grupuri de familii, fiecare ceată având un conducător al ei. Acești conducători alegeau pe unul dintre ei, iar acesta împreună cu sfatul fruntașilor asigurau reprezentarea satului în fața autorităților statului, dar și executarea poruncilor domnești.

Satele domnești se aflau în dependență față de domnie, fiind administrate de pârcălab (întocmai ca și în cazul reprezentanților domnești în târguri), în Țara Românească, și de către cnezi, juzi sau vătmani, în Moldova²²⁴. În Moldova se poate urmări gradul de aservire al acestor sate doar urmărind poziția acestor reprezentanți ai autorității centrale în sat. Dacă în secolul XIV, cnezii și juzii, reprezentând o instituție cu un grad mare de autonomie (la origine fiind instituția ce conduce satele libere), sunt foarte numeroși, începând secolul XVI ei dispar aproape în totalitate din documente, locul lor fiind luat de vătmanii. Aceștia din urmă sunt recunoscuți însă ca fiind reprezentanții unor sate aservite.

Satele boierești și mănăstirești erau administrate în Moldova de către uriadnici și vătmani, care reprezentau pe proprietari. Rolul lor era acela de a strânge dijmele datorate de către locuitori, tot ei aveau și rolul de ai organiza pe țărani pentru munca pe care o cereau stăpânii satelor. În Țara Românească, tot pârcălabi se numeau și administratorii acestor sate²²⁵.

În Transilvania, la fel ca și în cele două țări române extracarpătice, existau sate libere (numărul acestora fiind în continuă scădere), existau apoi sate de pe domeniile regale, nobiliare sau ecleziastice. Cele mai numeroase sate libere sunt în zonele montane, în regiunile de frontieră (cum este cazul celor din zona Hațeg, Făgăraș, Maramureș sau Țara Bârsei – în aceste regiuni și-au făcut tot mai simțită prezența așa-numitele sate regale²²⁶), dar și în spațiul locuit de către sași și secui.

²²⁴ *Ibidem*

²²⁵ *Ibidem*

²²⁶ Radu Popa, *op. cit.*, p. 56 – 57

2.2.2. Târgurile și orașele

Drumurile, piețele, atelierile, banii acumulați și puși în circulație au asigurat destinul și dezvoltarea orașelor. Prin intermediul târgului el și-a asigurat aprovizionarea, deoarece aici veneau țărani să-și desfacă excedentul de produse la care se adăuga surplusul în creștere al domeniilor senioriale (în special uriașele cantități de produse acumulate în urma perceperii rentei în produse). În raport cu zona rurală, orașul a manifestat evidente tendințe de dominație exprimate atât pe plan economic, cât și social, politic și cultural²²⁷.

Orașele medievale occidentale erau comunități umane exclusiviste și refuzau să aibă cea mai mică considerație față de tot ce era dincolo de zidurile cetății. Satele din jurul orașelor sunt mai degrabă obligate decât favorizate să-și expună toate produsele în halele piețelor. Orașul este un univers în sine, la adăpostul privilegiilor lui, un univers agresiv, acționând înverșunat în favoarea schimbului inegal.

În spațiul românesc situația vieții urbane este cel mai adesea diferită de ceea ce se petrecea în apusul continentului european, există însă și excepții de la această regulă. Singura regiune unde putem constata o continuitate a orașelor a fost țărmul mării. Aici au fost orașe vechi, întemeiate de greci în secolul al VII-lea și al VI-lea î.Hr., ceea ce le-a permis să construiască o societate care a fost capabilă, e drept la adăpostul puternicelor ziduri, să reziste în fața invadatorilor²²⁸. Cu toate acestea nu au rezistat decât unele dintre ele. Vestita cetate a Histriei, de exemplu, specializată în comerțul cu pește, a dispărut, se crede, în secolul al VIII-lea.

Constituirea primelor formațiuni statale, dezvoltarea feudalității, și în special progresul și transformările sociale și economice au condus la apariția unor nuclee urbane. În secolele XIII – XV apar sau își conturează caracterul urban cele mai multe dintre orașele medievale din Transilvania, Țara Românească și Moldova²²⁹. În fruntea progresului, atât

²²⁷ Traian Valentin Poncea, *Începuturile cristalizării urbane și evoluția orășenească în arealul extracarpatic (sec. X – XVI)*, în *Studii și cecetări socioumane*, nr. 4/1999, București, 1999, p. 156

²²⁸ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 299

²²⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 166

ca număr, cât și ca stadiu de dezvoltare a orașelor, s-a aflat Transilvania, cu importante centre meșteșugărești și comerciale.

Aspectele atât de variate pe care le-a prezentat viața orășenească evoluând după coordonatele specifice în cele trei țări române au fost relevate cu prisosință de către majoritatea călătorilor străini care au străbătut spațiul românesc²³⁰. Mărturiile acestora sunt relevatoare și pentru a surprinde principalele ocupații ale locuitorilor orașelor românești.

Orașele românești sunt așezate la întretăierea drumurilor, în lungul văilor, la confluența râurilor, în zone depresionare și mai puțin în zonele deschise. Orașele și târgurile din Țara Românească și Moldova se aseamănă mult cu orașele balcanice, cu străzi neregulate, cu o arhitectură specifică din lemn. În Transilvania orașul este asemănător celui din Europa apuseană, acest fapt se datorează în principal coloniștilor germani ce au ajuns aici, dar și influențelor venite pe filiera catolicismului maghiar. Orașele transilvănene erau apărate de o cetate de piatră, aflată în întreținerea locuitorilor, organizați în bresle. Străzile din interiorul orașului-cetate erau relativ regulate, în majoritatea cazurilor cele mai importante erau pavate. Curățenia orașului era asigurată de către comunitate, iar pentru aceasta era adesea folosită munca țăranilor aflați pe domeniul orășenesc. Pedepsele pentru aruncarea gunoaielor în stradă erau destul de mari, în unele cazuri putea merge până la tăierea mâinii. În afara cetății se dezvoltă un gen de cartiere, unde locuiau îndeosebi calfele, ucenicii, și unde aspectul urbanistic lăsa de dorit.

Orașe-cetăți, importante centre politico-militare, dar și cunoscute târguri, au existat în *Transilvania* încă din perioada statelor incipiente româno-slave. Acestea, prin structura și rolul jucat, nu erau departe de realitatea vieții urbane propriu-zise²³¹. Cucerirea maghiară a impus o nouă organizare administrativă a teritoriului, multe din vechile cetăți devin centre de comitat și se dezvoltă.

Cele mai vechi așezări, cu denumirea de orașe sau târguri (*civitates, urbes, oppida*), s-au dezvoltat în jurul cetăților: Morisena-

²³⁰ Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 176 – 177

²³¹ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, ..., p. 493

Cenad, Dăbâca, Biharea, Cluj, Satu Mare. Altele au fost reședințe episcopale: Oradea, Alba-Iulia. Altele s-au dezvoltat ca centre miniere sau salifere: Rodna, Turda, Ocna Dej, Baia de Arieș, Baia Mare, Baia Sprie²³². Cele mai multe și-au datorat ascensiunea economică poziției la încrucișarea drumurilor, de aici rolul jucat în calitate de importante târguri, devenind apoi și centre politico-administrative, așa sunt: Sibiu, Bistrița, Sebeș, Orăștie, Dej, Reghin, Arad, Timișoara, Brașov, Sighișoara sau Becicherec²³³.

Invaziile mongole de la mijlocul secolului al XIII-lea au afectat majoritatea marilor centre de habitat. După aceste distrugeri, totul a trebuit refăcut în privința vieții orășenești. O politică de colonizare masivă are loc în a doua jumătate a secolului al XIII-lea în întreaga Ungarie, inclusiv în Transilvania. Cel mai important oraș al Transilvaniei, la sfârșitul secolului al XIII-lea, a fost Radna²³⁴. Organizarea internă a acestei așezări este de tip orășenesc caracteristic. Astfel, la 1268, avea juzi și jurați constituiți. Aici se desfășura o intensă viață economică și politică, cu meșteșugari, negustori, grafii (comiți) și populația agricolă de la periferie.

A urmat și dezvoltarea altor orașe. Orașele transilvănene nu reușesc să ajungă la o adevărată autoadministrare, adică să aibă dreptul de comună, cum s-a întâmplat în apusul Europei; administrarea orașelor fiind împărțită între reprezentanții comunității urbane respective și reprezentanții puterii centrale sau ai episcopului (în cazul reședințelor episcopale). Cu toate acestea importante orașe din Transilvania vor obține libertatea teritorială, autonomie administrativă, juridică și chiar bisericească, precum și privilegii economice²³⁵. În secolele XIV și XV, cele mai importante orașe au fost declarate orașe libere regești, beneficiind de însemnate privilegii instituționale și economice, este cazul orașelor: Cluj, Sibiu, Timișoara, Bistrița sau Brașov. Acesta din

²³² Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, ..., p. 141 – 142

²³³ *Ibidem*

²³⁴ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 47

²³⁵ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, ..., p. 495

urmă avea în secolul al XV-lea aproape 10.000 locuitori²³⁶, fiind cel mai populat oraș transilvănean, el era urmat de Sibiu și Cluj, cu câte 8.000, apoi Oradea și Timișoara, cu câte 5.000, Sighișoara și Bistrița, cu câte 3.000 – 4.000 locuitori²³⁷.

Importantele orașe transilvănene au început să se înconjure cu ziduri de apărare, mai ales după ce incursiunile otomane devin tot mai dese, dar și după ce orașul ajunge un punct de atracție pentru lumea din jur. Unele orașe, beneficiind de danii regale, se înstăpânesc asupra unor sate din jur, pe care le exploatează într-o manieră feudală. Așa, de exemplu, după 1500, Clujul stăpânea 9 sate, Sibiul 18, Brașovul și Bistrița câte 13²³⁸.

În ceea ce privește structura etnică a orașelor transilvănene putem consemna faptul că până la mijlocul secolului al XIV-lea, ele erau preponderent germane, acest fapt datorându-se valului de coloniști. În secolele XV și XVI crește considerabil ponderea maghiarilor. Ponderea românilor a fost nesemnificativă, ei rămânând cu un statut periferic în raport cu viața urbană, care le era aproape inaccesibilă.

În raport cu funcțiunile și cu proprietarul lor²³⁹, orașele și târgurile pot fi tipologizate în: orașe sau târguri centre de unități politico-administrative (comitate, districte, scaune); orașe formate prin dezvoltarea activității economice, sociale, politice și culturale a locuitorilor așezați în jurul cetăților (orașe-cetăți); orașe reședință a unor episcopii sau capitluri (orașe episcopale și capitulare); orașe sau târguri de moșii nobiliare (orașe nobiliare); orașe sau târguri formate în apropierea unor exploatări miniere sau salifere (orașe sau târguri miniere); târguri libere țărănești, unde țăranimea își desfășura produsele în anumite zile din săptămână sau din an. Toate orașele și târgurile erau centre mai dezvoltate din punct de vedere al activităților meșteșugărești și negustorești, cu pondere deosebită a activităților neagricole.

Populația orașenească cuprindea patriciatul, care din secolul XV deținea puterea politico – administrativă și economică, meșteșugarii și

²³⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 166

²³⁷ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, ..., p. 495 - 496

²³⁸ *Ibidem*, p. 495

²³⁹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, ..., p. 145 -146

negustorii, profesorii, medicii, juristii, scribii sau diecii și plebea (populația săracă) alcătuită din calfe și ucenici.

Unele orașe transilvănene de graniță, beneficiind de privilegiile domnilor munteni și moldoveni, controlau comerțul cu statele românești extracarpătice (Caransebeș, Sibiu, Brașov, Bistrița, Rodna).

În *Țara Românească*, cele mai importante centre urbane au fost reședințele domnești Argeș, Câmpulung, Târgoviște, mai târziu București, și portul dunărean Brăila care centraliza comerțul țării spre și dinspre Marea Neagră²⁴⁰. Cât privește vechimea celor mai importante orașe, documentele ne permit doar în cazul câtorva să stabilim o dată aproximativă. Câmpulung a fost întemeiat în secolul al XIII-lea, unii dintre istorici îl atribui cavalerilor teutoni, care ar fi adus aici coloniști din Ardeal. Argeș, o altă reședință domnească, unde a fost așezat primul mitropolit al țării, este atestat la începutul secolului al XIV-lea. Târgoviște este de asemenea un oraș vechi, dar prima lui mențiune documentară datează abia din anul 1396, în timpul lui Mircea cel Bătrân. Slatina este pomenită într-un privilegiu comercial din 1368, dat de către Vladislav Vlaicu brașovenilor. În timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, în condițiile unei importante organizări administrative sunt menționate mai multe orașe precum: Râmnicu Vâlcea, Giurgiu, Turnu, Târgu Jiu, Târgșor²⁴¹, apoi Ocnele Mari, Pitești, Rușii de Vede²⁴².

Condiția socială era aceea de supuși ai domniei, îndeletnicindu-se cu comerțul, meșteșugurile, agricultura, plătind dările aferente. Unii orașeni erau oameni dependenți. Aceștia din urmă împărtășeau condițiile țăranilor dependenți și erau obligați să asculte de stăpân.

Orașele muntene aveau șanțuri de apărare, iar mai târziu o împrejmuire cu trunchiuri de copaci (Baia, București, menționat pentru prima dată în anul 1459²⁴³).

În Țara Românească orașele erau pe domeniile domnești. Ele cuprindeau vatra ocupată de case, prăvălii, curți, grădini. Terenul agricol înconjurător constituia hotarul târgului cu ogoare, fânețe, vii și livezi.

²⁴⁰ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 167

²⁴¹ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 307 - 308

²⁴² Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 254

²⁴³ *Ibidem*

În **Moldova**, au existat aşezări mai însemnate şi înainte de întemeierea statului medieval centralizat. Existenţa unui număr însemnat de târguri sau oraşe şi cetăţi pe teritoriul viitorului stat moldovean, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, nu are nimic excepţional. Ea se bazează pe o serie întreagă de fapte şi considerente. În primul rând trebuie avută în vedere densitatea populaţiei. Există numeroase aşezări omeneşti ce sunt atestate înainte de centralizarea statală. Între aceste aşezări unele aveau un rol mai important, cel mai adesea acela de târg. În Moldova, târgurile existau încă din vremea convieţuirii româno-slave²⁴⁴. Ele erau aşezate de regulă în lungul apelor curgătoare, şi deservesc satele de vale. Cel mai probabil de aici aceste târguri îşi luau numele de la râuri (Siret, Suceava, Moldova, Neamţ, Milcovia, Vaslui, Bârlad, Putna, Trotuş, Tecuci, Săratei, Lăpuşnei, etc.). Locurile în care s-au întemeiat aceste târguri pe văile apelor erau bine alese atât sub raportul posibilităţilor de trai (loc arabil, păşune, proximitatea pădurii), cât şi sub acela al comunicaţiilor. În general erau situate în zona vadurilor, la întretăierea apelor cu drumurile.

Saşi din Bistriţa şi ungurii au trecut Carpaţii şi au întemeiat, cel mai probabil chiar în secolul XIII, Baia. Nume de origine ungurească ce vine de la mină. Germanii i-au spus însă „Stadt Molde”, iar în latineşte Moldavia. Aici se pare că a fost prima reşedinţă a domnilor moldoveni. Chiar şi secolul al XVI-lea, în Baia mai erau aproximativ 6.000 de saşi şi unguri, ulterior însă numărul lor a scăzut, în oraş stabilindu-se tot mai mulţi români²⁴⁵. Din vremea lui Petru Muşat locul ei a fost luat de către Suceava.

În Siret, pomenit pentru prima dată în anul 1384, într-un document latin de la Petru al Muşatiei, erau de asemenea locuitori de origine germană, veniţi după toate probabilităţile din Galiţia. Aici se întemeiază în anul 1371 un episcopat catolic²⁴⁶. Acelaşi document vorbeşte şi despre târgul Neamţ, loc unde poposeau domnii moldoveni atunci când călătoreau prin ţară.

²⁴⁴ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1997, p. 74

²⁴⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 310

²⁴⁶ *Ibidem*, p. 311

Alte orașe importante ale Moldovei în această vreme sunt: Bacău, Adjud, Săscut, Piatra, Troțuș, Roman, Cămpulung, Fălticeni, Rădăuți, Cernăuți, Dorohoi, Botoșani, Iași, Hârlău, Cătnari, Vaslui, Bârlad, Tecuci, Cetatea Albă, Chilia, Galați, Hotin, Tighina, Orhei, Lăpușna, Târgul Sărata, Oltenii, Lungociul, etc.

2.3. Structurile sociale

Problema organizării sociale în spațiul românec a fost îndelung discutată în ultima vreme, formulându-se numeroare ipoteze și teorii, adesea contradictorii în ceea ce privește originea și evoluția categoriilor sociale. Originea cuvântului țăran (din latinescul *terra*, desemnând un om al pământului) l-a făcut pe Nicolae Iorga să afirme despre poporul român că este „un popor de țărani”, dar în rândul cărora intra chiar și domnul²⁴⁷. Fiecare țăran avea pământ, mai mult sau mai puțin, în proprietate individuală sau colectivă, în cadrul obștilor sătești. Fiecare membru al obștii stăpânind un *moș* de pământ. De la moș derivă cuvântul moșie, ce are în zilele noastre sensul de proprietate de pământ, boierescă. De aici unii dintre istorici au încercat să evidențieze faptul că la origini „boieri” erau niște moșneni, cnezi, „țărani” posesori de pământuri aflate în proprietate deplină, și nu colectivă. Distanța dintre boier și țăranul obișnuit era la început mult mai mică.

Unii dintre istorici au susținut că a existat la început, constituind temeiul națiunii noastre, o țăranime liberă și stăpână pe ogorul ei, care apoi a fost, cu timpul, aservită de către boieri, iar aceștia din urmă își datorau puterea unui act de uzurpare. Alți istorici pun din contră accentul pe boieri, adică pe proprietari, aceștia formând elementul esențial al statalității românești medievale, țăranii având la început o situație de dependență, de iobăgie²⁴⁸.

S-a pus accent, în special în perioada comunismului, pe faptul că societatea era împărțită în două clase sociale antagonice: pe de o parte, feudații, boierii și clerul înalt, iar pe de altă parte, țăranimea

²⁴⁷ Apud *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 113

²⁴⁸ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 329

aservită²⁴⁹. De la această structură, bipolară a societății, s-a ajuns la „lupta de clasă”. Pe lângă aceste două categorii sociale era acceptată și existența țărănimii libere, a orășenimii și a robilor.

Dincolo de aceste teorii este cert faptul că în secolele XIV – XV existau numeroase sate de *țărani liberi*, care în unele regiuni constituiau adevărate insule în interiorul stăpânirilor feudale, aflate într-o continuă expansiune. De pildă în Moldova astfel de regiuni se cunosc în Vrancea, Tigheci sau Câmpulung, care au păstrat până târziu o tradiție referitoare la libertatea lor. În Țara Românească, asemenea obști de țărani liberi existau în special în zona subcarpatică, din Mehedinți până la Buzău²⁵⁰.

Nu ne propunem acum să discutăm despre originea categoriilor sociale, asta deoarece am făcut-o cu alt prilej, dorim însă a insista asupra celor mai importante trasături ale acestor categorii sociale și, evident, cum evoluează statutul lor social, politic, juridic și economic.

2.3.1. Starea socială în Țara Românească și Moldova

După întemeierea statelor centralizate, stăpânirea cnezilor asupra pământurilor a început să fie confirmată de către domnie. Titularii confirmărilor domnești au intrat în categoria boierilor²⁵¹. Cei care nu au fost confirmați au decăzut treptat, asimilându-se în masa țăranilor liberi. Tot în rândurile boierimii intrau cei care primeau în stăpânire pământ din partea domniei, în schimbul slujbelor militare și civile prestate. Din documentele secolelor al XIV-lea și al XV-lea rezultă faptul că în Principate au existat patru categorii sociale: *proprietarii de pământ*, în care intrau boieri și mănăstirile, dar care îi cuprinde și pe țăranii liberi; *vecinii* sau *rumânii*, depinzând de marii proprietari și locuind în satele acestora; *robii*, cuprinzându-i pe țișani, iar în Moldova și pe tătari; *orășenii*, care aveau o situație aparte²⁵².

²⁴⁹ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 302

²⁵⁰ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 113

²⁵¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 169

²⁵² Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 329

2.3.1.1. Boierimea

Este lesne știut, spunea Constantin Giurescu, că „sub numele de boieri se înțelegea nobilimea poporului român și că ei formau clasa privilegiată”²⁵³. Calitatea de boier este asociată cu stăpânirea unui sat sau părți din el²⁵⁴. Numai în această calitate sunt chemați să depună mărturie ori de câte ori se ivesc pricini sau când se cer confirmări de la domnie.

Potrivit lui Dimitrie Cantemir nobilimea moldoveană se compunea din: *dregătorii* cu slujbe înalte; *curtenii*; *călărașii*, care serveau în războaie pe cheltuiala lor, în schimbul folosinței moșiilor ce le fusese hărăzite de domn; și în fine, *răzeșii*, care sunt „mai degrabă țărani liberi decât boieri”²⁵⁵. Ezitarea lui Cantemir, în a-i include sau nu pe răzeși în rândul boierilor, pe care el preferă să nu-i includă, ne îndreptățește să credem că în epoca în care și-a scris lucrarea domnul moldovean exista această concepție potrivit căruia erau socotiți boieri, nu doar cei cu dregătorii, ci toții proprietari, fără excepție. Pentru cei care nu aveau slujbe și dregătorii, moșia, indiferent cât de mare era, constituia semnul nobleții. În perioada imediat următoare întemeierii statelor medievale românești, nobilimea românească a fost reprezentată de către proprietarii pământului, mult mai târziu titlul de boier a ajuns să se dea în special marilor proprietari și dregătorilor, adică slujbașilor domnești²⁵⁶. Dacă acceptăm criteriul moșiei în a stabili cine este boier sau nu, atunci și țăranii liberi posesori de pământ sunt boieri. Dacă nu acceptăm că moșnenii și răzeșii sunt boieri, atunci nu putem folosi criteriul moșiei în a stabili cine este boier. În aceste condiții ar trebui să ținem cont de criteriul dregătoriei, dar este știut că nu toți boierii aveau slujbe sau dregătorii²⁵⁷. Titlul domnesc pare atunci în măsură să ne spună cine era boier sau nu, dar boierimea exista înainte de aceste titluri.

Dincolo de toate aceste supoziții, este cert faptul că toți aceia care se distingeau pe câmpul de luptă sau în îndeplinirea unei misiuni importante erau răsplătiți de către domn „pentru dreapta și credincioasa

²⁵³ Constantin C. Giurescu, *Despre boieri*, București, 1920, p. 5

²⁵⁴ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 217

²⁵⁵ Apud Constantin C. Giurescu, *Despre boieri*, p. 6

²⁵⁶ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 330

²⁵⁷ Constantin C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943, p. 230

slujbă”, fie „pentru slujba credincioasă și dreapta credință”, cu danii în sate și pământuri²⁵⁸, dând astfel naștere unui *domeniu boieresc*. Asta este esența feudalității românești. Credincioșia era răsplătită cu slujbe și dregătorii, iar dreapta slujbă cu pământ, iar pământul îl făcea pe posesor nobil, stăpân peste sate și oameni. Procesul putea fi și invers schemei propuse de către noi, și anume: proprietarul de sate devenea dregător, slujbaş, iar credincios fiind era înnobilit cu titlu, cu danie uneori, alte ori pur și simplu i se recunoștea propria moșie, cum era cazul unor cnezi.

Marii boieri, posesori de întinse proprietăți, puteau la rândul lor să dăruiască pământ creându-și astfel un sistem de vasalitate; în realitate aceștia erau cei care luptau alături de boierii români, sub steagurile boierești. Cu timpul, mai ales după consolidarea statalității, stăpânirea funciară s-a răspândit tot mai mult, iar în interiorul acesteia s-a produs un proces de ierarhizare. De mărimea proprietății depindea poziția în ierarhia militară și politică.

Tot în rândurile proprietății feudale se înscriau și *domeniile mănăstirești*. Aceste domenii erau înzestrate generos de către domni sau boieri, ele ajungând să aibă în stăpânire zeci de sate, apoi locuri, prisăci, mori, precum și numeroși robi țigani (în Moldova și tătari). Mănăstirile au ajuns destul de repede printre cei mai mari stăpâni de pământ, având sub control adevărate latifundii.

Mai existau și *domeniile domnești*. Proprietatea domnească ocupa locul principal în cadrul ierarhiei funciare medievale. Ea cuprinde atât satele stăpânite direct de către domn, cât și pe cele care aparțineau domniei ca instituție. În posesiunea domnului mai intrau locurile pustii, locurile de la graniță sau pădurile din marginea moșiilor, hotarele târgurilor și ale orașelor, averile care se confiscau boierilor pentru diferite vinovății (domnul lua în posesie proprietatea unui boier care murea fără a lăsa urmași), precum și pământurile cumpărate de domnie.

Proprietatea feudală constituie elementul fundamental al ansamblului feudal. Bazele sale au fost puse în secolele anterioare. Odată cu formarea statelor feudale și organizarea instituției domniei, unei părți a nobilimii prestatale i s-au confirmat, prin acte scrise, emise

²⁵⁸ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 119

de cancelaria domnească, drepturile sale funciare. Indiferent dacă era vorba de proprietatea domnească, boierească, mănăstirească, domeniul feudal era format din două părți: o parte, redusă ca proporții în secolele XIV-XV, pusă în valoare de țărani dependenți pe baza muncii sub forma de clacă – era partea rezervată stăpânului (*rezerva seniorială*); o altă parte, formată din vetrele satelor, terenuri agricole (aflate în posesia țăranilor), pășuni și păduri²⁵⁹.

Pentru a face ca pământul să producă venituri, boierul trebuia să aibă pe domeniul său țărani, care să dispună de o parcelă de pământ, de unelte agricole și de vite. Asupra delnițelor țărănești stăpânul avea un drept destul de limitat. Țăranii aveau un drept de posesiune, de folosință asupra delniței, ei nu puteau să o înstrăineze, dar puteau să o lase moștenire. Deasupra dreptului de posesiune al țăranului exista, deci, un drept de stăpânire al boierului, potrivit căruia el pretindea o parte din roadele pe care le dădea pământul. Pe domeniul feudal se produceau aproape toate cele necesare. În secolele XIV-XV, când domeniul se înfățișa ca o unitate economică, stăpânii dispuneau de o serie de drepturi numite „monopoluri senioriale”, între care amintim monopolul morii sau al tăbăcăriilor. Veniturilor realizate în acest fel, li se adăugau cele de la vamile interne existente pe domeniu. Economia închisă a domeniului a dus la izolare, autarhie, iar în plan politic la creșterea puterii stăpânului.

Imunitatea feudală²⁶⁰ era un atribut al marelui domeniu. Boierii și mănăstirile care se bucurau de imunitate concentră în mâna lor exercițiul tuturor drepturilor suverane pe teritoriul pe care îl stăpâneau. În plan economic însemna: scutirea, în beneficiul stăpânului domeniului, de dările, în natura și bani, ca și de muncile datorate domniei și interdicția amestecului reprezentanților puterii centrale cu atribuții administrative, judecătorești și fiscale de a intra pe domeniul respectiv. Pentru administrarea domeniului funcționa o *curte*, care îndeplinea, în caz de război, rol militar. Pe marele domeniu se găsea, de obicei, o construcție fortificată, care îndeplinea funcția castelului clasic. În virtutea acestui drept domnia lăsa pe seama stăpânilor de pământ,

²⁵⁹ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 312

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 124

integral sau parțial, dreptul de judecată, dreptul de urmărire administrativă, dreptul de a încasa dările²⁶¹.

Relațiile dintre boieri și domn funcționau în virtutea dreptului domnitorului de supremă stăpânire a întregului pământ al țării (*domenium eminens*). În virtutea acestui drept, funcționau *prădalica* – dreptul domniei de a lua pe seama ei moșia al cărei stăpân deceda fără să aibă urmași în linie bărbătească, și *darea calului* – dreptul domnitorului de a primi un dar, de regula un cal, din partea boierului căruia i s-a confirmat, la cererea sa, stăpânirea asupra pământului. Această dare era percepută de către domn și atunci când era confirmată moștenirea domeniului pentru unul din fii boierului decedat.

Ierarhia domeniului a născut instituția vasalității. Potrivit acesteia, stăpânii de moșii se recunoșteau vasali (slugi) față de un stăpânitor mai puternic, căruia îi încredințau o autoritate superioară, numită în terminologia apuseană suzeranitate. Acest stăpân superior era domnul, numit și marele voievod, el însuși un mare boier. Între domn și boieri se încheia un fel de contract cu obligații bilaterale, boierii recunoscând că datorează domnului „credincioasă slujbă”, în schimbul confirmării și garantării de către domn a privilegiilor lor de stăpânire funciară și imunitate. Principala îndatorire a vasalilor față de suzeran consta în „sfat și ajutor” (*consilium et auxilium*), ceea ce însemna participarea la sfatul domnesc și oastea domnească. La rândul său, domnitorul avea îndatoriri față de boieri, în primul rând de a le apăra domeniul, interesele, de a arbitra între stăpânii feudali.

2.3.1.2. Țărănimea

Din punct de vedere al cadrului social-economic sau juridic, natura proprietății pe care munciau, țăranii români în evul mediu se împărțeau în două categorii fundamentale, ambele cu mai multe nuanțe regionale și de statut socio-juridic: *țărani liberi* și *țărani dependenți*.

Țăranii dependenți, ca și cei liberi, continuau să trăiască în forma veche de organizare a obștilor satești²⁶². Numele lor în Țara

²⁶¹ Șerban Papacostea, *Geneza statului ...*, p. 147

²⁶² *Istoria României*, vol. II, ..., p. 302

Românească era acela de *vecini*, folosit la sfârșitul secolului al XV-lea²⁶³, mai târziu în secolul al XVI-lea, ei sunt desemnați prin termenul de *rumâni*, iar în Moldova de *vecini*. Două erau laturile principale ale dependenței țăranilor față de stăpânul de pământ; prima era cea social-economică, iar a doua cea personală, juridică. Expresia materială a dependenței social-economice o constituia ansamblul dărilor și slujbelor la care erau obligați țăranii față de stăpâni. În secolele XIV – XV, predominau, în Moldova și Țara Românească, în ansamblul obligațiilor țăranilor, dările în produse, sub forma dijmei (a zecea parte) din majoritatea produselor obținute în gospodăria lor. Cu timpul, aceasta s-a transformat în tribut-darea în bani.

În afara acestor obligații, țăranii dependenți trebuiau să presteze munca gratuită pe partea de pământ rezervată stăpânului - la arat, semănat, strângerea recoltei, cositul și strânsul fânului, etc. Obligațiile în muncă vor crește cu timpul, pe măsură ce se va mări rezerva agricolă a stăpânului de pământ (secolele XVI – XVII). Pe lângă muncile agricole, țăranii mai erau obligați la diferite alte munci: să taie lemne pentru stăpâni, să transporte cu vitele lor la curtea stăpânului produsele agricole și materiale de construcție, să repare iazurile și morile, etc. Cea de-a doua latură a dependenței țăranului față de stăpânul de pământ era cea personală, în acest caz țăranul dependent era supus unei obligații, exprimată în documente prin termenul de „ascultare”²⁶⁴.

Pe lângă obligațiile datorate stăpânilor feudali, țăranii mai datorau și o serie de impozite domniei, statului. Impozitul cel mai frecvent amintit în documente și la care în general domnia nu renunța în favoarea boierilor era *birul*. Cu timpul această dare în bani, datorată domniei, a devenit una dintre cele mai împovărătoare dări.

În secolele XIV – XV existau numeroase sate de *țărani liberi*, în unele zone, îndeosebi subcarpatice, de întindere destul de mare. Aceste sate continuau sistemul economic și social din perioada anterioară. Obligațiile lor față de stat, în primul rând, constând în dări, munci și îndeplinirea unor servicii militare. Multe secole a funcționat principiul răspunderii colective în îndeplinirea acestor obligații.

²⁶³ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 246

²⁶⁴ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 129

Pământul în aceste sate de țărani liberi era folosit în devălmășie, iar comunitatea obștească exercita un control asupra tuturor țăranilor liberi și egali. Nu dorim să reluăm acest subiect, asta deoarece l-am tratat cu ocazia discuțiilor despre obștea satească și despre lumea rurală românească.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea constatăm un proces de destrămare al obștilor satești, fapt ce se datorează dezvoltării producției de mărfuri și a schimbului, ce au generat accentuarea diferențierii de avere în interiorul obștilor.

2.3.1.3. Robii

Erau formați din ȣigani și tătari. Robii trăiau în sălașe, care cuprindeau mai multe familii. Aceste sălașe erau conduse de cnezi, juzi sau vătamani de ȣigani sau tătari. Aceștia judecau neînțelegerile dintre robi, îi duceau la diferite munci pentru stăpâni, strângeau dările la care erau supuși robii. Robii erau considerați ca o parte din averea stăpânilor, aflați în puterea stăpânului lor, care puteau face cu dâșii orice voiau, fără însă ca să-i omoare. Ei puteu fi vânduți, cumpărați, schimbați, uneori eliberați. Robii constituiau mâna de lucru cea mai sigură și mai ieftină. În cadrul gospodăriei feudale îndeplineau îndeosebi activități meșteșugărești. Unii dispuneau de avere proprie, constând mai ales din vite.

Documentar îi constatăm pentru întâia oară în Ȧara Românească, în hrisovul din 30 octombrie 1385, prin care domnul muntean Dan I întărește mănăstirii Tismana posesiunile ei, între aceste posesiuni sunt trecute și „40 sălașe de ȣigani”, pe care mănăstirea le stăpânea încă din timpul lui Vlaicu Vodă²⁶⁵. Frecvența cu care sunt amintiți în documente, fiind adesea obiectul unei donații, ne face să credem că numărul lor era destul de însemnat.

Se pare că ȣiganii au venit în spațiul românesc odată cu tătarii, aduși fiind de aceștia. Odată cu înlăturarea dominației tătărești, ȣiganii au ajuns robii domnilor noștri, care i-au dăruit boierilor și mănăstirilor. Cei mai mulți dintre ȣigani trăiau pe lângă curțile domnești, boierești, pe lângă mănăstiri, apoi la marginea târgurilor și orașelor. De multe ori

²⁶⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 338

statutul lor nu era acela de rob, ei chiar considerând un „favor” faptul că se puteau așeza pe lângă o curte sau pe lângă o comunitate mai importantă, și unde puteau să-și desfășoare activitățile. Din rândul lor se recrutau fierarii, lăutarii, apoi o parte se îndeletniceau cu strângerea aurului din nisipurile râurilor, alții lucrau lemnul, făcând vase, linguri, etc.

În Moldova mai erau robi și tătarii care fuseră făcuți prizonieri în războaiele purtate de către primii domni moldoveni. La fel ca și ȝiganii ei trăiau în sălașe, în diferite orașe și sate.

2.3.1.3. Orașenii

Locuitorii târgurilor și orașelor proveneau în cea mai mare parte din rândurile țăranilor. Ei nu beneficiau, decât în cazuri foarte rare, de imunități precum locuitorii orașelor din apusul Europei. Târgurile erau socotite proprietate domnească și, ca atare, domnii puteau dăruia unor apropiați ai lor, boieri sau clerici, terenuri în vatra târgurilor sau venituri ale acestora. Nu toți locuitorii orașelor aveau însă același statut social, aceleași drepturi sau îndatoriri. Aici locuiau adesea boierii, dregătorii domnești, dar tot aici locuiau și țărani dependenți, după cum aflăm din documentele secolelor al XV-lea și al XVI-lea²⁶⁶. Pe lângă aceștia numărul robilor la oraș era destul de important. Alături de acești feudali și supuși lor, incontestabil, în târgurile și orașele din spațiul românesc extracarpatic exista și o categorie de oameni liberi ce exercita profesii caracteristice urbane. Ne referim în acest caz la meșteșugari, negustori, cel mai adesea împărțiți în bresle.

2.3.1. Starea socială în Transilvania

După integrarea Transilvaniei în cadrul regatului ungar acest spațiu românesc a cunoscut o evoluție feudală de tip apusean, direcție accentuată în veacul al XIV-lea, când coroana a fost preluată de către dinastia de Anjou, care pentru întărirea propriei poziții, a sprijinit formarea unei noi mari nobilimi²⁶⁷. Necesitatea de sprijin, din partea nobilimii, era evidentă în condițiile în care în spațiul regatului ungar

²⁶⁶ *Ibidem*, p. 339

²⁶⁷ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 133

încă nu există o orășenime puternică, și care ar fi fost singura în măsură să concureze nobilimea. Ca și în lumea feudală apuseană, societatea transilvăneană părea să tindă spre un model în care existau cele trei ordine consacrate: *bellatores*, adică cei care luptă, *oratores*, sau cei care se roagă, și *laboratores*, cei care lucrează. Un document din 1360, emis la Hațeg²⁶⁸, vorbește între altele și despre structura unei adunări districtuale românești. Această adunare reflectă modelul apusean în alcătuirea societății locale românești: cnezii – feudalitatea aflată într-un proces de constituire, preoții în frunte cu protopopul local și oamenii de rând.

Întemeiată pe stăpânirea ereditară a pământului, instituția cnezilor a subzistat și în Transilvania, în forme similare cu cele de la sud și răsărit de Carpați, până când politica regalității maghiare i-a silit pe cnezi să opteze între înobilarea prin privilegiu regal (ce presupunea nu doar drepturi ci și obligații din partea cneazului, între acestea adeziunea la catolicism, în cadrul ierarhiei biserici maghiare, este doar un exemplu) sau declasarea în rândurile cnezilor necunoscuți, adică a țărănimii²⁶⁹.

2.3.1.1. Structura clasei nobiliare

În comitatele transilvănene cea mai mare parte a pământului a intrat în posesiunea nobilimii ungare și a clerului catolic. Pătrunderea maghiarilor în Transilvania a dus la formarea unor întinse domenii feudale (regale, bisericesti și nobiliare). Proprietatea regală se formează prin cotopirea pământurilor obștești și prin ocuparea domeniilor cetăților și ale fruntașilor populației băștinașe. În secolul al XII-lea domeniile regale erau mult mai însemnate decât cele nobiliare, laice și bisericesti²⁷⁰. Ulterior, în secolul XIV, după instaurarea dinastiei angevine, toate pământurile neocupate de către nobili sau de către biserică fac parte oficial, uneori chiar formal, din domeniul regal²⁷¹. Din întinsele domenii, regele dăruia unor supuși, laici sau clerici, numeroase

²⁶⁸ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, ..., p. 465

²⁶⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 169

²⁷⁰ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 273

²⁷¹ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, ..., p. 465

moșii ca răsplată pentru credincioșia arătată. Ca urmare a acestor dani se va ajunge la o mare proprietate feudală, la conturarea marilor domenii nobiliare, în dauna micii proprietăți. Creșterea puterii marii nobilimi este în defavoarea nobilimii mici și mijlocii, care organizează o mișcare în vederea refacerii domeniilor cetăților și a anulării daniilor regale mai recente. Rezultatul acestei mișcări a fost diploma din 1222 a lui Andrei II, cunoscută *Bulă de aur* a nobilimii²⁷². Prin acest act nobilimea mică și mijlocie obținea aceleași privilegii ca și marea nobilime. Beneficiarii noilor dani sunt mai ales dregătorii de la curte și comiții comitatelor²⁷³, cărora le sunt impuse, în schimbul daniilor, unele îndatoriri, cum ar fi cele cu caracter militar – construirea și apărarea cetăților, organizarea oastei în slujba regelui. Slujbele de comite, ban, voievod sunt însoțite de însemnate drepturi feudale.

Tensiunile din interiorul clasei nobiliare au crescut pe măsură ce s-a intensificat procesul de feudalizare a întregii Transilvanii. Marii feudali devin nu doar stăpâni de pământuri ci și adevărați suverani pe pământurile lor. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea se poate observa o continuă stare tensionată între *nobilimea funciară de moștenire* și *nobilimea condiționată de slujbe*, aceasta din urmă având un important sprijin venit din partea statului. Tensiunile au fost atât de puternice încât ele au afectat chiar și autoritatea centrală. Marii feudali au început să controleze provinciile, iar lupta împotriva acestora va evidenția necesitatea ca statul să-și găsească un suport intern mult mai viabil.

La începutul secolului al XIV-lea, așa cum am mai menționat, dinastia angevină va pune bazele unei noi nobilimi, mai devotată statului, legată adesea de funcțiile și dregătoriile oferite de către regalitate. Noua nobilime și-a sporit considerabil puterea²⁷⁴, reușind să întemeieze adevărate dinastii de dregători²⁷⁵. Se va pune bazele unei noi ierarhii feudale. În vârful piramidei sociale se găseau marii stăpâni de domenii: prelați, baroni, frunțași. Vasalii acestora erau nobilii. Membrii

²⁷² *Ibidem*

²⁷³ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 283

²⁷⁴ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 238

²⁷⁵ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 133

fiecăreia din aceste două pături erau uniți prin interese comune puternice, drepturi, titluri, libertăți și privilegii nobiliare. Caracteristicile esențiale ale acestor privilegii se concretizau în libertate personală deplină, raporturi de supunere directă față de rege, imunitate personală, imunitate fiscală și judecătorească a supușilor ei, scutire de dări și taxe, moștenirea legală a bunurilor, participarea la guvernarea statului²⁷⁶. Imunitatea judecătorească însemna ocrotirea nobilimii față de orice procedură arbitrară de arest, scoaterea ei de sub jurisdicția scaunelor de judecată inferioare a comitatului și judecarea ei de către scaunul de judecată regesc sau al marilor dregători de la curte. Imunitatea fiscală se concretiza în scutirea nobilimii de dările obișnuite, regulate sau excepționale. Imunitatea mai însemna scutirea țăranilor de pe domeniu aproape de toate dările și alte obligații la visteria regală. Această scutire a țăranilor se făcea în beneficiul nobilului deoarece el deținea un control aproape absolut asupra țăranimii.

Alături de nobilimea maghiară, majoritară, exista și o nobilime românească de origine cnezială²⁷⁷, dar și una ridicată prin înnobilarea obținută în schimbul unor servicii aduse regalității maghiare. Indiferent care i-a fost originea, ponderea acesteia a fost relativ mică, cei mai mulți erau mici nobili. Toți nobilii români trebuiau însă să țină cont de structurile regale, asta dacă doreau să-și păstreze și consolideze domeniile nobiliare.

2.3.1.2. Țăranii

Lumea rurală transilvăneană a fost puternic influențată de către formarea și impunerea proprietății funciare feudale. Vechea organizare obștească a țăranimii a cunoscut profunde schimbări. Stăpânii domeniilor feudale au ocupat o mare parte a pământului deținut până atunci de către țăranime, dar cel mai însemnat aspect, din perspectiva subiectului care ne interesează pe noi, este faptul că țăranii ce lucrau acel pământ au fost supuși. Această supunere a țăranilor a cunoscut diferite grade de dependență față de stăpânul feudal. În satele aflate pe

²⁷⁶ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 295

²⁷⁷ A se vedea pentru mai multe informații referitoare la originea și evoluția cnezilor și juzilor români subcapitolul referitor la statutul social-economic și juridic al acestora

astfel de domenii vechiul mod de conviețuire obștească a luat o nouă formă de existență. Centrul de gravitație al „noii lumi” era nobilul. Nu peste tot în Transilvania s-a impus sistemul feudal. O importantă parte a țărănimii a continuat să trăiască în forma obștească păstrându-și libertatea social-juridică. Ștefan Pascu²⁷⁸, vorbește despre existența a trei categorii de țărani; pe lângă *țărani liberi*, el mai vorbește despre *țărani dependenți* și despre *robi*²⁷⁹. Cunoscutul istoric admite însă și existența unei categorii *țăărănești intermediare*. Vom încerca, în cele ce urmează, să surprindem diferitele forme și nuanțe ale unei existențe complexe, cum a fost țărănimea transilvană. În interiorul acestor categorii țărănești putem surprinde o foarte mare diversitate. Această diversitate este generată, pe de o parte, de către schimbările politice și culturale survenite în acest spațiu, de noile realități social-economice, iar pe de altă parte, de către diversitatea etno-confesională a populației din Transilvania.

Țărănimea liberă. O astfel de țărănime găsim în regiunile unde pătrunderea elementelor alogene s-a produs mai târziu și cu intensitate redusă – Maramureș, Hunedoara, Hațeg, Făgărașul, zone din Munții Apuseni, zona colinară a Banatului²⁸⁰. În aceste regiuni cunoaștem totuși un proces de diferențiere socială, adesea instituția cnezilor români a satelor capăta o nuanță feudală.

Caracteristic acestei țărănimi este libertatea social-juridică și apoi, în unele cazuri, libertatea economică. Libertatea social-juridică se exprima în dreptul de liberă strămutare, prin obligația dării dinarilor liberi față de visterie la început, a dării după pământ față de stăpânul feudal mai târziu, prin împotrivirea hotărâtă față de tendințele de a le răpi libertatea celor ce se bucurau de ea²⁸¹.

²⁷⁸ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 301

²⁷⁹ Chiar dacă robii erau prezenți cel mai adesea în rândurile țăranilor, considerăm însă faptul că aceștia nu sunt țărani, cel puțin o parte dintre ei nu se ocupau cu activitățile agricole. Plecând de la acest considerent o să-i tratăm ca și pe o categorie socială diferită de a țăranilor, asta chiar dacă mulți dintre ei erau „un fel de țărani”.

²⁸⁰ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, ..., p. 469

²⁸¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 318

În Transilvania deosebim două categorii de țărani liberi: locuitorii obștilor sătești și noii veniți în urma colonizării ce au beneficiat de diverse privilegii regale, între care și păstrarea libertății. Pe lângă aceste două categorii ar mai fi una a acelor țărani liberi sărăciți ce aleg să se mute pe domeniul feudal. Libertatea acestor oameni este doar juridică, având dreptul de a se muta într-un alt loc, ei aveau însă obligații în muncă și produse față de noul stăpân. Cu timpul libertatea juridică a acestui țăran va dispărea și ea, devenind țăranii dependenți, fără pământ însă (*jeleri*).

Țărănimea obștească era formată din membrii obștilor sătești, foarte numeroase până la mijlocul secolului al XIII-lea și tot mai puține începând cu ultimele decade ale acestui secol. Chiar și după supunerea, parțială sau integrală, față de către stăpânirea feudală, caracterul obștesc se păstrează, în aceste comunități, într-o „fază de tranziție”²⁸² spre dependență deplină. Documentele vorbesc despre existența unor astfel de sate, supuse, aflate în dependență, dar care își păstrează vechea organizare obștească, iar pământul este stăpânit în comun, aflându-se în devălmășie. În această fază țăranii sunt liberi, din punct de vedere social-juridic, în realitate această libertate este tot mai formală, limitându-se tot mai mult cu trecerea timpului.

Cu toată insistența nobilimii de a supune țărănimea liberă, aceasta deținea în continuare o pondere însemnată, fiind dominantă în secuime, unde era în vigoare *ius Siculorum*, în scaunele săsești care se bucurau de *ius Theutonicum*, ca și în „țările” românești²⁸³. O numeroasă țărănime liberă se mai păstra pe domeniile cetăților sau în ținuturile de margine, în majoritatea cazurilor sate de dealuri și de munte.

Țărănimea liberă nu era deloc o categorie socială omogenă. Averea multora era deosebit de însemnată, contrastând cel mai adesea cu a majorității locuitorilor comunității. Diferențierea era adesea și de natură juridică. Unii țărani ajungeau să lucreze pentru cei ce dețineau întinse suprafețe de pământ, să depindă de aceștia. O astfel de stratificare avea loc în obștile secuiești, în cadrul căruia aveau loc știrbiri ale libertăților juridice, acestea păstrându-se totuși în ansamblul

²⁸² *Ibidem*, p. 324

²⁸³ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 138

său până la răscoala din 1562²⁸⁴, în urma căreia au fost aserviți și țărani secui. Această stratificare se datorează tendinței de îmbogățire ale unora dintre țărani, apoi unii dintre cnezii români, dintre fruntașii sașilor și secuilor, încearcă, prin felurite mijloace, să intre în rândurile nobilimii maghiare, să obțină confirmări sau diplome de proprietate asupra satelor obștești²⁸⁵.

Oaspeții (hospites) erau formați din elementele străine, colonizate de către regii Ungariei. Pe lângă grupurile mai mari colonizate în secolul al XII-lea și începutul veacului următor, după distrugerile tătarilor, regii ungari așează alți coloniști chemați din țări străine. Acești coloniști sunt bine primiți, oferindu-li-se importante privilegii. Așa au fost colonizați „latini”, franci, ruteni, boemi și mai ales germani pentru defrișarea pădurilor și transformarea acestor locuri defrișate în ogoare. Ei sunt așezați pe proprietățile regelui, dar și pe ale unor mari feudali. Sunt create astfel noi sate, ce vor beneficia de o relativă libertate, unde se vor așeza și țărani români sau maghiari, fugiți de pe domeniile feudale unde exploatarea era mai accentuată.

Oaspeții germani întemeiază sate după dreptul german. Starea lor de țărani liberi este adeverită de către numeroase documente din secolul al XIII-lea, dar și din secolele următoare. În diplomele privilegiale generale acordate nobilimii, cum este cazul Bulei de aur din 1222, sunt cuprinși și oaspeții, acordându-li-se libertățile de care s-au bucurat de la început²⁸⁶.

Obligațiile țăranilor liberi erau în primul rând față de stat și biserică. Sub diverse forme țăranii liberi erau și ei supuși unor obligații față de nobili, mai ales când aveau de-a face cu domeniul nobiliar. Este vorba, în acest ultim caz, de perceperea vămilor pentru târguri, trecerea prin anumite locuri, apoi dreptul de moară al nobilului.

Față de stat obligațiile erau în bani (era plătită darea dinarilor liberi despre care mai amintim), în muncă și în produse (darea boilor, darea oilor, *vedrele* – darea vinului, dările din pieile de jder, etc.). Darea în bani, cea mai importantă percepută de la oamenii liberi, era

²⁸⁴ *Ibidem*

²⁸⁵ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 241

²⁸⁶ Apud Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 322

plătită pe gospodărie, pe fumuri²⁸⁷, și era în fond o taxă prin care țăranii își răsumpărau libertatea. Tot visteriei regale țăranii liberi îi plăteau și *pondera*, care se pare că era o dare a pământului, ce varia în funcție de averea țăranului. Pentru colectarea acestor dări în bani existau dregători speciali, strângătorii dinarilor liberii și ai pondurilor. Fiecare gospodărie secuiască era obligată să dea regelui câte un bou la încoronare, la căsătorie și la nașterea primului fiu din familia regală. Sub același titlu de „datul boilor”, secuii plăteau și o sumă de bani regelui și cu ocazia nașterii și botezului celorlalți copii ai săi²⁸⁸. Românii plăteau darea oilor, adică o oaie cu miel și o mioară din 50 de oi²⁸⁹. O altă obligație a țăranimii libere era aceea a *găzduirii regelui*. În realitate era vorba despre găzduirea unei numeroase suite, cu animale cu tot, cărora trebuiau să li se asigure: „hrană, băutură și sălaș”²⁹⁰. *Găzduirea regelui* însemna însă și jafurile gărzii regale, aflată în căutarea hranei. Darea pe cap se aplica tuturor locuitorilor nenobili. *Birul*, darea pe poartă, se va generaliza fiind principala dare plătită visteriei regale. În sfârșit, pe lângă obligațiile bănești, țăranii mai erau datori față de puterea centrală cu participarea la oaste: un ostaș bine înarmat și echipat la 60 de gospodării.

Principala obligație față de biserică era *dijma* (zeciuală); țăranul având obligația de a da bisericii a zecea parte din produsele lor agricole și animale. Cu timpul clerul a început să perceapă plata dijmei în bani, ceea ce a contribuit și mai mult la greutatea acestei obligații, în condițiile lipsei banilor dintr-o economie naturală.

Categoriile țăărănești intermediare sunt reprezentate de acei țărani care, în condițiile feudalității care îi cuprinde, beneficiază totuși de o relativă libertate. Situația social-juridică a acestor categorii de țărani este greu de stabilit, fapt ce se datorează și numeroaselor schimbări ce intervin.

Iobagii liberi, naturali sau ai Sfântului rege. Cine sunt aceștia? Ce statut aveau? Sunt întrebări la care răspunsul este greu de stabilit.

²⁸⁷ *Ibidem*, p. 415

²⁸⁸ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 141

²⁸⁹ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 247

²⁹⁰ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 425

Ceea ce este cert, potrivit documentelor, este faptul că ei adesea invocau acest statut în disputa pe care o aveau cu reprezentanții cetăților²⁹¹. Iobagii liberi, ai Sfântului rege, pretindeau că această situație le-a fost oferită de către Ștefan I, de aceea ei se situau pe o treaptă superioară celorlalte categorii de țărani-militari, oamenii cetății, iobagii cetății. Se pare că acești țărani la origine erau țărani iobagi, așezați de către regele maghiar amintit pe domeniile cetăților, fiind înzestrați cu loturi de pământ, asupra cărora aveau drept de moștenire. Pretinzând această origine ei se considerau adevărați iobagi ai cetății, naturali. În schimbul pământului primit ei aveau obligația de a sluji la oastea regelui, aveau apoi unele obligații fiscale, precum și aceea de a găzdui pe comitele comitatului când acesta își inspecta slujbașii sau oastea²⁹².

Iobagii cetății. Este o categorie socială care, prin statut oscila adesea între mica nobilime și țăranime. Simon de Keza²⁹³ relatează faptul că: „iobagii cetăților sunt nobili săraci, care venind la rege, acesta le-a dat pământ din pământul cetăților ca feude ale cetății, ca să apere cetatea în vreme de război”. Iobagii cetății erau în fond oameni dependenți, nu era vorba însă despre o dependență servilă, ci una cu caracter social-militar, cu anumite drepturi și cu anumite îndatoriri față de cetate și față de comandanții lor. Slujba militară la care erau obligați însemna o oarecare știrbire a libertății lor, în sensul că nu puteau părăsi cetatea când vroiau pentru a pleca în altă parte.

Oamenii cetății. Această categorie formează o țăranime propriu-zisă. Obligațiile lor erau acelea de a întreține și apăra cetatea. Ei datorau unele slujbe și produse comitelui comitatului pe teritoriul căruia se găsea cetatea. Pământul pus la dispoziție pe domeniul cetății îl cultivau liber. Pe lângă obligațiile militare ei trebuiau să achite dări față de cetate și față de comandanții militari, erau păzitorii pădurii, „pitari” ai cetății, adesea erau folosiți pentru paza la temnița cetății. Oamenii cetății nu aveau proprietate personală, ei dețineau pământul în comun, iar roadele erau tot comune²⁹⁴. Starea socială a acestor oameni ai cetăți rezultă și

²⁹¹ *Ibidem*, p. 306

²⁹² *Ibidem*, p. 307

²⁹³ Apud Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 308

²⁹⁴ *Ibidem*, p. 315

din faptul că ei puteau fi scoși din situația lor și dăruți unor stăpâni feudali.

Țărănimea dependentă. Una din cauzele apariției clasei țărănești aflate în servitute a fost chiar procesul de destrămare internă a obștii satești. Unii membrii ai obștii se îmbogățesc, alții, destul de numeroși, ajung în pragul sărăciei absolute. Mulți dintre aceștia din urmă vor prefera, ca pe o soluție extremă, să-și vândă libertatea. Adesea cei săraci sunt siliți să părăsească obștea în care trăiseră liber și să caute adăpost acolo unde era nevoie de munca lor. Frecvent era cazul intrării în dependență a întregii obști, fapt ce se datora unor danii regale sau, pur și simplu, abuzurilor nobililor. Tendințe similare s-au petrecut și în cazul obștilor săsești sau secuiești.

Iobagii. Aceștia sunt oameni aserviți ce provin din rândul țăranilor liberi și dintre robii condiționari, care după eliberarea lor din robie au devenit oameni liberi, în anumite raporturi juridice față de stăpânul pământului. Libertatea lor consta în dreptul la liberă strămutare. În rândurile țăranilor iobagi ajung de asemenea numeroși oameni de cetate, iobagi de cetate și iobagi de curte²⁹⁵. Ei sunt asociați cu șerbii, de altfel cei mai mulți dintre istorici consideră că iobagii sunt în fond una și același lucru cu șerbii. Ei sunt posesorii unui lot de pământ (sesie), variată ca întindere²⁹⁶. O stratificare a țăranimii aservite s-a produs tocmai de la fărâmițarea acestor sesii. Unii aveau sesii întregi, alții doar jumătate, o treime sau un sfert de sesie²⁹⁷. Fărâmițarea sesiilor a dus la scăderea potențialului acestor țărani, feudalul nu mai „împrumuta” cu pământ pe cei care nu puteau garanta cu posesiunea unei astfel de sesii. Pierzându-și pământul propriu ei ajung *jeleri*²⁹⁸, adică țărani stăpâni doar pe propria forță de muncă, pe care, începând cu secolul XVI, nu o puteau oferi decât unui singur nobil, fiind legați de glie.

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 335

²⁹⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 171

²⁹⁷ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 135

²⁹⁸ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 171

Iobăgimea era formată din românii de rând, ajunși pe domeniile bisericești și nobiliare laice, din țărani maghiari veniți cu ocazia cuceririi Transilvaniei și ulterior, din coloniștii (*hospites*) așezați pe domeniile nobiliare și izolați astfel de masa compactă a coloniștilor dăruiți cu privilegii regale²⁹⁹.

Jelerii. Diferită de către iobagi prin aceea că era lipsită în general de sesie, de gospodărie proprie și de mijloace de producție (animale sau unelte agricole), această categorie țărănească provenea fie dintre membrii sărăciți ai obștilor, fie dintre acei țărani siliți a se așeza pe moșia unui nobil, fie din categoria robilor dăruiți sau eliberați³⁰⁰. Ei se găsesc sub controlul deplin al stăpânului feudal, fiind scoși de sub jurisdicția dregătorilor regali.

Slugile. Existența acestora era legată în foarte mică măsură de gospodăria țărănească. Slugile trăiau de regulă la curtea nobilului³⁰¹, dar și pe lângă biserici și mănăstiri, îndeplinind felurite munci servile sau erau în slujba feudalului pe domeniu. Pentru că trăiau în „familia” stăpânului ei mai erau numiți și oameni de curte, *udvornici*³⁰². Cu timpul numărul acestor slugi a crescut considerabil pe lângă curțile nobiliare, fiind folosiți tot mai mult la munca câmpului. În acest ultim caz ei primesc un lot de pământ în folosință, unde cu timpul vor obține și dreptul de a-și construi gospodăria. Ajunși în această situație, slugile se apropie de statutul țăranilor dependenți în general, de iobagi în particular. Mult mai numeroase erau slugile regale. Această categorie de slugi a cunoscut încă de la început un statut mai apropiat de al iobagilor, având în folosință un lot de pământ dat din domeniul regal, pe care puteau să-și întemeieze gospodăria, și pentru care erau datori regelui cu o serie de dări³⁰³. De altfel, pe domeniile regale sunt întâlnite sate întregii locuite de aceste slugi regale.

²⁹⁹ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, ..., p. 467

³⁰⁰ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 344

³⁰¹ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 138

³⁰² Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 348

³⁰³ *Ibidem*, p. 353

Obligațiile țăranilor dependenți erau diverse. Aveau obligații în produse (natură), muncă și bani față de feudal, față de rege și față de biserica catolică³⁰⁴. Chiar și românii ortodocși plăteau *dijma* bisericească.

Cele mai apăsătoare obligații erau de departe cele datorate stăpânilor feudali. *Censul* era darea anuală în bani ce împovăra cel mai mult pe țărani. Era plătit pentru fiecare sesie, iar cuantumul acestei dări a fost într-o continuă creștere, ajungând în ajunul răscoalei din anii 1437 – 1438 la 160 de dinari³⁰⁵. Acestei dări se adăuga *renta în muncă*, numită și *claca* sau *robota*, redusă la început, de o zi pe an, a ajuns în secolul al XVI-lea la cote extrem de mari (trei sau patru zile pe săptămână). Urmau apoi *dijmele* (zeciuiele) din semănături și vin, din animale sau albine³⁰⁶. Decretul din 1351 reducea dijma la *nona*, a noua parte din produse, era extins însă numărul produselor asupra cărora era aplicată această dare³⁰⁷. La aceste obligații se adăugau *corvezile*, tăiatul și transportul lemnului, etc. *Daturile* sau darurile erau și ele deosebit de împovărătoare.

Stăpânul domeniului beneficia totodată și de diverse monopoluri, între acestea amintim: morăritul, crâșmăritul, vânatul, pescuitul, măcelăritul, apoi vămile sau diversele *gloabe* plătite cu ocazia judecății.

Acestora li se adăugau obligațiile publice, militare și fiscale, dar și corvezile mari pentru construirea, întreținerea și repararea cetăților.

2.3.1.3. Robii

Este cea mai umilă categorie socială din Transilvania medievală. Un om liber devenea rob atunci când ajungea prizonier de război, prin căsătoria cu un rob, în urma unor obligații neîndeplinite, în urma unor infracțiuni săvârșite sau prin acceptarea de bună voie a acestui statut. În afară de aceste împrejurări, o persoană devenea rob prin nașterea din părinți robi sau în urma vinderii ca rob. Un rob care ucidea un alt rob era vândut, iar banii erau împărțiți de către stăpânul lui

³⁰⁴ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, ..., p. 468

³⁰⁵ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 140

³⁰⁶ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 12 – 80

³⁰⁷ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 215

cu stăpânul robului ucis. Un hoț prins furând trebuia să-și răscumpere vina, dacă nu o putea face el era vândut ca și rob. Nobilii ori cavalerii ce „săvârșeau samavolnicii asupra bunurilor și asupra soțiilor altor nobili”, trebuiau să dea două treimi din propria avere drept răscumpărare, dacă averea nu era suficient de mare erau rași în cap și duși în târg pentru a fi vânduți³⁰⁸.

Datorită faptului că munca robilor era tot mai puțin rentabilă, iar prețul produselor agricole era foarte scăzut, robia, treptat, a dispărut din peisajul social al Transilvaniei. Procesul a fost unul natural, nobilii își dau seama că este mult mai eficient a se folosi forța de muncă a iobagilor. Veacul al XIV-lea a însemnat sfârșitul robiei în Transilvania³⁰⁹. Este cert faptul că și în perioada următoare au mai existat robi, ei nu sunt numeroși însă, iar gruparea lor într-o categorie socială distinctă nu mai era posibil.

În starea clasică de robie, robul era lipsit de orice fel de drepturi civile, fiind socotit doar ca un obiect, proprietate privată a stăpânului. Nu puteau da în judecată niciodată pe stăpânul feudal, iar în fața justiției ei erau reprezentați de către stăpân. Ulterior, procesul de emancipare al robilor a însemnat recunoașterea deplinei capacități juridice a acestora, de altfel aceasta este principala deosebire dintre aceștia și sclavii antici.

Robii erau de trei categorii, în funcție de domeniul pe care trăiau: regești, bisericești și nobiliari. Dincolo de această împărțire, robii se diferențiau în: robi de curte, ce trăiau la curtea stăpânului, îndeplinind diverse munci servile, cel mai adesea se îndeletniceau cu unele meșteșuguri – aceștia erau *robii domestici*; și robii care trăiau în afara curții, pe moșiile domeniului, locuind în bordeie și sălașe proprii, îndeletnicindu-se cu agricultura sau cu meșteșugurile satești. Pentru că primiseră un lot de pământ pe care își aveau sălașul, acești robi se numeau și *beneficiari*, iar, cum cei mai mulți erau legați de glie, documentele îi consemnează drept *robi condiționari*³¹⁰.

³⁰⁸ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 372

³⁰⁹ *Ibidem*, p. 373

³¹⁰ *Ibidem*, p. 376

2.3.1.4. Orășenii

Populația orășenească nu constituia o masă uniformă, ci era alcătuită din două grupuri principale: proprietarii de pământ și orășenii propriu-ziși. În rândurile primei categorii intrau funcționarii regali, clerul superior, oficialitățile locale, dar și unii feudali stabiliți la oraș. Cea de-a doua categorie orășenească, reprezentând baza populației orășenești, era formată din meșteșugari, negustori, agricultori și restul populației, inclusă în ceea ce numim astăzi plebea sau sărăcimea orașelor³¹¹. Toate aceste categorii erau, din punct de vedere juridic, alcătuite din oameni liberi. Meșteșugarii constituiau nucleul populației urbane, ei erau cei care asigurau principalele resurse economice. Majoritatea acestor meșteșugari erau fugiți de pe domeniile nobiliare, sau erau răscumpărați, prin plata dării după pământ. Așezați la oraș ei încep să lucreze pentru o piață mai largă. Adesea ei însă se ocupau și de activități cu caracter agricol.

Începând cu mijlocul secolului al XIV-lea locul vechiului patriciat feudal este luat, treptat, de un nou patriciat, format din meșterii patroni și din negustori bogați. Reprezentanții noului patriciat antrenează funcțiile de conducere, de juri, jurați, notari, etc. Meșterii și negustorii mărunți alcătuiau pătura mijlocie, populația de bază a orașelor³¹². Adesea această categorie se afla în conflict cu patriciatul orășenesc, care a reușit nu numai să-i îndepărteze de la conducerea orașelor, ci și de la conducerea breslelor.

2.4. Conflictul social și normele de reglementare a raporturilor sociale

Conflicte între diferitele categorii și grupuri sociale au fost numeroase pe parcursul evului mediu. Cele mai intense, și totodată cu ponderea cea mai mare, au fost cele care i-au avut drept protagoniști pe țărani. Conflictele cu caracter social ce îi au ca actori principali pe țărani sunt cel mai adesea îndreptate împotriva stăpânilor feudali, laici sau ecleziastici. Pe lângă acestea, astfel de conflicte se înregistrau adesea

³¹¹ Idem, *Meșteșugurile din Transilvania ...*, p. 51

³¹² Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 135

între diferitele grupuri de țărani, apoi între stăpânii feudali, în interiorul orașelor, etc.

2.4.1. Fuga

Este una din cele mai răspândite forme de protest întâlnită în evul mediu românesc. Fuga sau plecarea țăranilor de pe domeniile feudale și așezarea lor pe alte domenii, mine și ocne este un fenomen tot atât de vechi ca și aservirea personală. Înainte ca țăranimea să fie aservită fuga a constituit un mijloc de protest al robilor împotriva stăpânilor³¹³. Fuga țăranimii aservite este atestată documentar încă din a doua jumătate a secolului al XII-lea. La 1181 regele Bela al III-lea în urma plângerii călugărilor de la mănăstirea de lângă Someș (Satu Mare), hotărăște ca iobagii acelei mănăstiri, fugiți pe moșiile unor nobili, să fie readuși pe pământul mănăstirii din satul Geruley³¹⁴. Depopularea masivă de după invaziile tătare în unele regiuni a condus la o politică de „atrageră” a forței de muncă prin tot felul de privilegii acordate celor ce veneau și se instalau pe o moșie. Acest fenomen, dar și dezvoltarea unor localități și apoi transformarea lor în centre urbane, au contribuit la generalizarea fugii țărănești. Spre orașe se îndreptau în special meșteșugarii, care găseau acolo o piață și o relativă libertate ce le permitea să-și desfășoare activitatea. Amploarea acestui fenomen se poate observa și din „descălecarea” românilor transilvăneni, la sud și răsărit de Carpați, într-o perioadă în care intensitatea feudalizării creștea tot mai mult în Transilvania. În actul de instalare al ioaniților (Diploma cavalerilor ioaniți – 1247) era menționată, într-un mod cât se poate de clar, opreliștea acestora de a-i primi pe fugarii, de orice stare sau neam, ce părăseau domeniile nobiliare.

Documentele secolului al XIV-lea vorbesc în nenumărate rânduri despre țăranii fugari, fenomen care, adesea, are un caracter colectiv, lăsând unele așezări aproape pustii. Astfel de cazuri sunt moșia regală Periam, în 1347, sau moșia Sombor, în 1396³¹⁵. Uneori țăranii fugari căutau adăpost la mari depărtări, pentru a nu fi descoperiți și

³¹³ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 457

³¹⁴ *Ibidem*,

³¹⁵ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 253

readuși cu forța pe moșia părăsită, cum făceau iobagii din Nadeș, lângă Cluj, găsiți în apropiere de Târgu Mureș³¹⁶. Explicația acestui fenomen era, nu numai greutatea vieții pe domeniu, ci, adesea, și mirajul unui trai mai bun într-un oraș, la o ocnă sau mină.

Despre fuga robilor, în Transilvania, se vorbește foarte timpuriu. Un decret al regelui Ștefan cel Sfânt vorbește despre dreptul feudalului de a-i urmări pe robii fugari chiar dacă aceștia se adăposteau pe domeniul altui nobil³¹⁷. Urmărirea și căutarea robilor fugiți era organizată chiar de către puterea centrală. În timpul lui Andrei I un trimis regal trebuia să cerceteze la diferiți clerici, nobili și chiar oameni de stare inferioară dacă nu cumva adăpostesc robi fugiți de la stăpâni. Atât cei fugiți, cât și cei ce adăposteau pe fugari trebuiau să răspundă în fața autorităților regale pentru faptele lor.

2.4.2. Haiducia

Nu toți țăranii fugiți din fața feudalilor se așezau pe alte moșii sau în orașe, ocne sau mine. Pentru mulți soluția era codrul. Constituindu-se în puternice cete haiducești ei atacau apoi curțile nobiliare, mănăstirile și chiar orașele. Documentele îi califică pe aceștia drept „hoți” (*latrones*) sau „tâlhari” (*fures*), iar acțiunile lor „răutăți” (*malefia*). Haiducia, în Transilvania, este pomenită documentar pentru prima dată la începutul secolului al XIII-lea. În anul 1213 se judeca, în fața capitalului din Oradea, învinuirea unui Hegun de Sorlond (Arad) împotriva sătenilor din Tubould, care, atunci când el, fugind, dinaintea unor „răufăcători”, a căutat scăpare la ei, sătenii închizând porțile, l-au lăsat afară pentru a fi prădat de „răufăcători”; „aceia întorcându-se, după ce l-au prădat, la sătenii din Tubould, le-au încredințat acestora lucruri în preț de 3 mărci”³¹⁸. Din acest proces rezultă acțiunea haiducească, dar și complicitatea sătenilor, a țăranilor cu haiducii. Amploarea fenomenului rezultă și dintr-o danie a regelui Bela al IV-lea din 1249, prin care dăruiește 17 moșii lui Pavel, judele curții. Între meritele amintite, ce justificau această danie, este amintit și faptul că acesta, după

³¹⁶ *Ibidem*

³¹⁷ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 390

³¹⁸ Apud Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 460

retragerea tătarilor a venit în Transilvania pentru a „nimici pe tâlharii și pe hoții care se înmulțiseră peste măsură”³¹⁹. Numărul haiducilor a fost deosebit de important din moment ce era nevoie de intervenția unei armate a judeului țării³²⁰. În anul 1322, abatele mănăstirii Cârța (Făgăraș) se plângea regelui despre jignirile, pagubele și necazurile pe care le suferă mănăstirea, fără încetare, din cauza loviturilor „oamenilor răi”³²¹. Aflăm din documentele ulterioare cine erau acești „oameni răi”. De pildă, un document din 1343 vorbește despre „schismaticii (ortodocșii) răzvrătiți” dar și despre „răi-păzitorii credinței”, țărani catolici, maghiari și sași³²². Alte documente vorbesc despre numărul și organizarea haiducilor. O adunare a nobililor din comitatul Caraș, în 1370, identifică 56 de haiduci din 28 de sate bănățene³²³. O altă numeroasă ceată, pomenită în 1386, era cea condusă de către Alexe de Gepiș, „căpitan și conducător”, iar alături de el era un anume Dan³²⁴. Această ceată era alcătuită din numeroși haiduci, 29 dintre ei fiind identificați de către oficialitățile alarmate. Aceștia erau din comitatele Bihor, Arad, Timiș, Hunedoara și Alba, așadar dintr-o arie geografică foarte largă. O altă observație este aceea a componenței sociale³²⁵: țărani iobagi, cnezi și voievozi, români, maghiari, sași și sârbi deopotrivă.

2.4.3. Împotrivirea colectivă în fața legii

Sunt răspândite acțiunile prin care țăranii se opuneau normelor juridice ce veneau să se suprapună peste vechile obiceiuri cutumiare. În 1371, un sat întreg din zona Năsăudului, sub conducerea cneazului s-a ridicat pentru eliberarea unui țăran condamnat la spânzurătoare, pe baza legilor feudale, iar în părțile Hunedoarei toți românii din cele patru districte aparținând cetății Deva, în frunte cu cnezii lor, se împotrivesc judecării unui țăran pe baza legilor oficiale, pretinzând judecata după

³¹⁹ *Ibidem*

³²⁰ *Ibidem*

³²¹ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 140

³²² *Ibidem*

³²³ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 253

³²⁴ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 462

³²⁵ *Ibidem*

„legea românilor”³²⁶. Țăranii români din Șoimuș, în anul 1398, avându-i în frunte pe cnezi, năvălesc înarmați asupra curții feudalului, unde era închis un țăran, îl eliberează pe acesta și rănesc pe slujitorii care-l păzeau pe cel închis³²⁷.

Astfel de mișcări sunt frecvente în zonele cu populație secuiască și săsească. Lupta acestora era pentru păstrarea vechilor autonomii și împotriva tendințelor de desființare a acestora de către puterea centrală.

2.4.4. Răzbunarea țăranimii

Răzbunarea individuală și colectivă este o altă formă de protest tot mai frecventă și tot mai răspândită. Manifestările acestei răzbunări sunt adesea furtul și distrugerea bunurilor stăpânului, apoi violența asupra slujbașilor nobiliari sau chiar asupra stăpânului. Documentele pomenesc în multe rânduri despre uciderea stăpânilor feudali de către țăranii³²⁸. Uneori în furia lor țăranii dădeau foc caselor și bunurilor nobiliare. Între 1208 și 1235, aproape jumătate din pricinile judecate în fața capitlului din Oradea sunt referitoare la furturile, sălniciiile și tâlhăriile țăranilor³²⁹. Aceștia sunt adesea învinuiți de furtul banilor cuveniți feudalilor, dar și statului. La 1213 trei țăranii sunt învinuiți că au dat foc caselor unor nobili prilej cu care au murit șase persoane. Doi țăranii din Straja și doi din Căpușul Mic sunt învinuiți de uciderea unui slujitor al comitelui Agha și, totodată, de furtul unor lucruri în valoare de 40 de mărci³³⁰.

2.4.5. Revoltele și răscoalele țăărănești

Lupta țăranimii nu se mărginește numai la aceste forme. Țăranii ce nu-și părăseau gospodăriile au încercat și ei să se împotrivească exploatării prin diferite mijloace. Țăranii refuză să dea ascultare poruncilor stăpânilor și slujitorilor acestora, să respecte interdicțiile sau obligațiile de muncă. Țăranii își mânau adesea vitele pe domeniul feudal, tăiau lemne ori vânau în pădurea rezervată nobilului, pescuiau în

³²⁶ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 255

³²⁷ *Ibidem*

³²⁸ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ..., p. 462

³²⁹ *Ibidem*

³³⁰ *Ibidem*

heleșteiele acestuia, aprindeau și jefuiau curtea feudală, se împotriveau aplicării normelor juridice feudale³³¹, etc. Multe acțiuni erau îndreptate împotriva bisericii. Acest fenomen era explicat prin faptul că biserica exploata țărănimea de două ori: o dată ca stăpân feudal, iar apoi ca instituție cu caracter spiritual.

Nu rare sunt cazurile, în această perioadă, când țărănimea înarmată se împotrivesc feudalilor. În 1322, abatele mănăstirii Cârța trebuie să facă față unei adevărate revolte țărănești³³². În 1366, mănăstirea din Cluj-Mănăstur a fost atacată de către țăranii din Florești, uniți cu meșteșugarii din Cluj, care, ca niște adevărați cavaleri, erau îmbrăcați cu „zale, platoșe, coifuri, mănuși de fier” și înarmați cu „sulițe, săbii, lănci, scuturi”³³³. Aceștia au scos dintre zidurile mănăstirii pe stăpânul pământului din Suceag, cu care țăranii erau în conflict, și i-au tăiat capul fără nici o judecată³³⁴. Spre sfârșitul secolului al XIV-lea ample mișcări țărănești au loc în sudul Transilvaniei. În 1382, românii din părțile Sibiului, conduși de Fladmer (probabil Vladimir) și de un cneaz din Sibiu cu numele de Căndea se revoltă împotriva patriciatului săsesc, ajungându-se la ciocniri violente, soldate cu morți și răniți³³⁵. Înțelegerea din 13 ianuarie 1383, consemnată în scris la Cristian pune capăt acestui conflict; românii puteau să-și pască vitele și oile pe pământul sașilor numai cu învoirea acestora, aveau a străjui munții între Tâlmăciu și Săliște și puteau purta arcuri numai pentru pază³³⁶. Adesea unii nobili se foloseau de răzvrătirile țărănești pentru a-și regla conturile cu alți feudali. Așa a fost revolta din 1380, ce a cuprins vreo 20 de sate din părțile Sătmăruului³³⁷. Astfel de conflicte, generate de dorința unor nobili de a cotorpi alte pământuri, conducea, de multe ori, la instigarea

³³¹ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *Din Istoria Transilvaniei*, vol. I, București, 1960, p. 98

³³² Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodoru, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 140

³³³ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 256

³³⁴ *Ibidem*

³³⁵ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 137

³³⁶ *Ibidem*

³³⁷ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodoru, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 141

țăranimii, alții feudali pentru a-și păstra pământurile cer ajutor țăranilor. Asemenea cazuri sunt numeroase în Maramureș, pe toată perioada secolelor XIV – XV, când regalitatea maghiară se amestecă tot mai mult în societatea obștească, înlăturând adesea, cu ajutorul nobilimii, instituția cnezilor³³⁸.

Aceste mișcări au continuat și la începutul secolului al XV-lea, când cete de țărani răzvrățiți jefuiau bunurile nobiliare în nord-vestul Transilvaniei (Satu Mare, Solnoc, Crasna, Maramureș), ca și în comitatul Arad. În 1417 a fost nevoie de intervenția voievodului Transilvaniei pentru a opri „jefuitorii” și „răufăcătorii” răzvrățiți împotriva patriciatului săsesc. În 1419, Sigismund de Luxemburg, porunea nobililor transilvăneni să pornescă în ajutorul fruntașilor sași, spre a-i prinde și pedepsi pe răsculați. Și țăranii secui, „cuprinși de semeție și îndrăzneală”, s-au răsculat în 1430³³⁹, când s-au adunat și conspirat împotriva nobililor, ocupându-le pământurile și distrugând semnele de hotare.

Încercarea țăranimii de a păstra „libertățile” vechi, de a se descătușa din lanțurile exploatații senioriale au provocat în 1437 prima din șirul marilor răscoale țărănești din Transilvania. Sporirea censului în bani și a dijmii, introducerea *nonei* – dare suplimentară din produse, modalitățile agravante de prelevare a dijmii bisericești, îngrădirea dreptului iobagilor de a-și lăsa moștenire bunurile ca și a dreptului tradițional de liberă strămutare³⁴⁰, au condus la răscoala de la Bobâlna.

Mare răscoală antifeudală din Transilvania (1437-1438) reprezintă urmarea procesului de impunere și generalizare a unor structuri feudale evolute, de tip apusean, mai ales în comitate, extinse însă pretutindeni, pe pământul crăiesc, în secuime, în zonele și „țările” locuite de români (Munții Apuseni, Făgăraș, Hațeg și Maramureș), a căror condiție social-politică înregistrase o bruscă prăbușire sub regii

³³⁸ A se vedea în acest sens Radu Popa, *op. cit.*, p. 181; Marius Diaconescu, *Răscoala nobililor maramureșeni din 1492*, în volumul colectiv *Nobilimea românească din Transilvania*, ..., p. 185 – 200

³³⁹ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 138

³⁴⁰ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 183

Ludovic de Anjou și Sigismund de Luxemburg³⁴¹. Mișcarea a izbucnit în urma abuzului episcopului Gheorghe Lepeș, care nu strânsese dările timp de trei ani, iar la urmă le a cerut pe toate o dată și în moneda nouă, ce valora mult mai mult³⁴². Țăranii răsculați, români și unguri, au ridicat pe dealul Bobâlna o tabără după model husit și au înfrânt (iunie 1437) armata nobililor, obținând ca urmare satisfacerea unor revendicări sociale, economice și politice. Categoriile privilegiate au încheiat în ziua de 16 septembrie 1437, la Căpâlna, „uniunea frățească”, Unio Trium Nationum; ostilitățile sunt reluate și are loc lupta de la Apatiu, încheiată nedecis; se ajunge la o nouă înțelegere (6 octombrie 1437), care însă anula o parte din succesele obținute anterior. Această înțelegere reflectă compromisul dintre cele două tabere³⁴³, dar care compromis nu convenea nici unei părți. În noiembrie răsculații ocupă Turda, Aiudul și Clujul; în a doua jumătate a lunii ianuarie 1438, Clujul, centrul de rezistență al țărănimii răsculate, este reocupat de nobili (9 ianuarie 1438) și răscoala este înfrântă. Astfel nobilii pot reînnoi, la 2 februarie, la Turda³⁴⁴, uniunea de la Căpâlna, îndreptată față de împotriva țărănimii răsculate.

După răscoala de la Bobâlna, exploatarea seniorială a sporit considerabil, ceea ce a dus la declanșarea celei de-a doua mare răscoală țărănească din Transilvania. Este vorba despre războiul țărănesc din Transilvania (și Ungaria) condus de Gheorghe Doja, desfășurat în 1514. La 24 aprilie 1514, Gheorghe Doja – un țăran secui ridicat în rândul micii nobilimii, drept răsplată pentru faptele sale de arme din timpul luptelor antiotomane – a fost numit comandant al oastei cruciate antiotomane, inițiate de papa Leon al X-lea, care promisese iobagilor participanți la cruciadă eliberarea din iobagie³⁴⁵. Atrăși de această făgăduială țăranii s-au înscris în număr mare la oaste, trecând peste

³⁴¹ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 141

³⁴² Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 215

³⁴³ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 195

³⁴⁴ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 103

³⁴⁵ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 599

împotrivirea marilor nobili, amenințați să-și piardă forța de muncă³⁴⁶. Cruciada n-a avut loc; nemulțumirile maselor țărănești oprimate au dus la transformarea ei într-un mare război țărănesc, îndreptat împotriva asupritorilor. După o serie de victorii (Cenad, Nădlac), țăranii au fost înfrânți în lupta de la Timișoara de armata nobililor, condusă de voievodul Transilvaniei, Ion Zapolya. Gheorghe Doja a fost prins și executat la capătul unor suplicii cumplite (20 iulie 1514)³⁴⁷.

O consecință importantă a înăbușirii în sânge a răscoalei din 1514 a fost dezastrul armatelor maghiare în fața turcilor de la Mohacs, din august 1526. În condițiile războiului cu turcii țăranii, pe de-o parte nu mai sunt interesați să lupte împotriva otomanilor, iar pe de altă parte consideră oportun momentul pentru a porni o nouă răscoală. Astfel, în toamna anului 1526, în părțile Lipovei, o mulțime de țărani înarmați se adună în jurul lui Iovan Nevada, „țarul” supranumit și Omul Negru³⁴⁸. După adunarea țăranilor în tabără, încep acțiunile împotriva nobilimii și marilor negustori. Au fost atacate curțile nobiliare, caravanele negustorești, au fost cucerite cetăți și orașe, s-au împărțit pământuri răsculaților, obținându-se importante victorii țărănești în comitatele Timiș, Arad și Zarand. Răscoala a continuat și în 1527. O concentrare importantă de trupe nobiliare la Gyula, precum și pătrunderea trupelor voievodale pe valea Mureșului au condus la înfrângerea țăranilor.

Mișcările țărănești vor continua și în perioada următoare. Ele nu sunt prezente doar în Transilvania ci și în Moldova și Țara Românească. De exemplu, în 1583, cu prilejul schimbării domniei în Țara Românească, fostul mare ban Dragomir a încercat să fugă în Transilvania. Țărani din 24 de sate l-au atacat însă în munți și i-au luat tot ce avea, „haine bune și scule din aur și argint și mărgăritare și aspri”³⁴⁹. Suma imensă de 700.000 de aspri (ce echivala cu prețul a circa

³⁴⁶ Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 183

³⁴⁷ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*. Vol. II, *De la mijlocul secolului al XIV-lea până la începutul secolului al XVII-lea*, București, 1976, p. 213

³⁴⁸ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 107

³⁴⁹ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 132

4000 de boi), confiscată de către țărani, ilustra bogăția și puterea economică a unor mari dregători. În Moldova importante mișcări țărănești, îndreptate împotriva boierilor, au loc în anii 1563 și 1566³⁵⁰. Apoi cu ocazia impunerii zecuielii din boi, în 1581 a izbucnit răscoala lăpușnenilor.

2.4.6. Câteva reglementări juridice privitoare la raporturile feudale

Dorim cu această ocazie să avem în vedere doar câteva dintre aceste reglementări. În primul rând, considerăm necesar, pentru înțelegerea cadrului social general, să evidențiem rolul și importanța actului de constituire a ceea ce mai târziu avea să fie cunoscut în istoriografie sub denumirea de *Unio Trim Natorum*. Actul a fost încheiat la 16 septembrie 1437, la Căpâlna, în timpul desfășurării răscoalei de la Bobâlna. Sintagma *Unio Trim Natorum* nu apare în textul său; cele „trei națiuni” fiind în fond nobilimea maghiară, patriciatul săsesc și fruntașii secuilor, iar alianța lor a fost o „uniune frățească”³⁵¹. De aici s-a născut ideea națiunilor privilegiate, care îi excludea pe români³⁵². Fiecare parte se obliga să ajute, fără întârziere, pe celelalte, împotriva tuturor dușmanilor, de orice fel. Cine erau dușmanii, în împrejurările de atunci, este lesne de înțeles. Țăranii, în majoritate români, erau considerați în primul rând, dușmanul comun.

Născută ca o uniune a privilegiaților laici și bisericești împotriva țăranilor, această construcție socială se va transforma într-o

³⁵⁰ *Ibidem*

³⁵¹ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 216

³⁵² Trebuie să facem precizarea că românii nu erau excluși pe considerent etnic, național. De altfel această percepere a etnicului, a naționalului este de dată mult mai recentă. Este însă adevărat că în categoria „națiunilor” privilegiate românii nu prea își găseau locul. Cum majoritatea românilor, din punct de vedere social, erau catalogați ca fiind în afara „națiunilor privilegiate” (recunoscând mai degrabă prin această formulare ideea de stare privilegiată). Din acest considerent, explicabil de altfel din punct de vedere al sistemului feudal, românii, social, nu erau incluși în categoria „națiunilor”. Este drept că ulterior *Unio Trium Natorum* a căpătat nu numai o conotație socială, ci și una puternic politică, economică, religioasă chiar, iar mai apoi și o conotație națională, etnică.

„instituție” ce garanta drepturile și libertățile „națiunilor” privilegiate. Prin această formulă s-a accentuat în secolele următoare asupra socială, iar mai apoi politică și națională³⁵³.

Rezultatele imediate ale acestui act s-au concretizat în înfrângerea țăranilor. Aceștia din urmă fiind obligați să accepte o nouă înțelegere cu nobilii. Semnată la Apatiu, în 6 octombrie 1437, noua reglementare prevedea condiții mult mai grele pentru țărani decât cele anterioare. Perioada care a urmat acestei reglementări a fost la discreția marilor feudali, a „națiunilor”. Aceștia au impus creșterea obligațiilor țăărănești. Claca de la o zi pe an la coasă sau seceră, în 1437, a ajuns să fie la începutul secolului XV, la o zi pe săptămână³⁵⁴. Darea în bani s-a stabilit inițial la 10 dinari, apoi la 12 dinari, pentru ca după 6 octombrie 1437 să fie stabilită la 100 dinari³⁵⁵. Libera strămutare a țăranilor depindea acum de voia stăpânului feudal³⁵⁶. Este reintrodusă *nona*³⁵⁷, dijma bisericească este reîntărită, iar armata nu era „îngrădită” să „rechiziționeze” bunuri aparținând țăranilor.

Rezultatul acestor înțelegeri, posibile datorită „uniunii frățești”, a fost înrăutățirea stării iobagilor, o îngreunare a condițiilor de viață. Ei ajung aproape cu totul la discreția puterii stăpânilor lor, zilele de lucru se înmulțesc, iar dreptul de strămutare este practic suprimat.

O conotație aparte în acest sistem de norme și reglementări au și măsurile luate în Transilvania imediat după războiul țăărănesc condus de către Gheorghe Doja. Țăranii au fost constrânși să plătească toate pagubele suferite de către nobili și, în urma unui decret al regelui Vladimir, dat la Buda, nu au mai avut dreptul de a se strămuta de pe o moșie pe alta, fiind legați pământului³⁵⁸. Ei au fost obligați, prin același

³⁵³ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 194

³⁵⁴ *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 144

³⁵⁵ Această dare era plătită diferențiat, în funcție de averea țăranului, iar criteriul de delimitare era acela al numărului animalelor de muncă, al boilor ce puteau fi înjugați.

³⁵⁶ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 216

³⁵⁷ *Istoria României*, vol. II, ..., p. 410

³⁵⁸ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*. Vol. II, ..., p. 213

decret regal, să lucreze o zi pe săptămână pentru stăpânul lor, să plătească anual un florin de aur (100 de dinari), nona era generalizată la toate produsele pământului, pe lângă acestea era păstrată zeciuiala bisericească. Apoi fiecare gospodărie era obligată să dea doisprezece pui, două găște și, la zece case, câte un porc îngrășat³⁵⁹. Căsătoriile erau reglementate, iar un țăran nu putea să ajungă niciodată la demnitatea de episcop, și totuși dacă regele ar numi un astfel de episcop, acestuia nu i se vor plăti dijmele. Decretul de la Buda are 71 de articole și reprezintă o reglementare juridică ce a sporit și întărit obligațiile țăranilor, ce au avut îndrăzneala de a se revolta.

O concidență a făcut ca în același an, 1514, să-și ispășească și juristul Ștefan Werböczy culegerea sa de legi și obiceiuri juridice, cu strângerea cărora fusese însărcinat cu șapte ani mai înainte. Partea referitoare la țărani a fost redactată de către Werböczy sub influența acțiunilor antițăărănești, dar în primul rând pornind de la dispozițiile decretului de la Buda³⁶⁰. Pentru că era împărțit în trei părți, acest cod de legi, apărut la Viena în 1517, s-a numit *Tripartitumul lui Werböczy*. Potrivit unui articol al acestui cod de reglementări juridice „toți țăranii răsculați împotriva stăpânilor lor ar trebui pedepsiți cu moartea, totuși pentru a nu curge atâta sânge și pentru a nu pieri întreaga țărănie, fără de care nobilimea nu ar putea trăi, urmau să fie pedepsiți cu moartea numai căpitanii, centurionii, instigatorii și cei ce ucisese nobili ori batjocorisera fete și femei nobile”³⁶¹. Robota a fost statornicită la cel puțin o zi pe săptămână; nona se extindea și asupra animalelor; la dijmă erau impuse și păsările din ogradă. Darea în bani era prevăzută de la 100 de dinari în sus, iar birul față de visteria regală era dublat de la 1 la 2 florini pe gospodărie. Țărănimea era pedepsită la „totală și veșnică

³⁵⁹ *Ibidem*

³⁶⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ..., p. 218

³⁶¹ Apud *Istoria Românilor*, vol. IV, ..., p. 152

iobăgie”³⁶², „din tată în fiu”³⁶³, iar „proprietatea întregului pământ aparținând nobilimii”³⁶⁴.

Legiuirile din 1514 și Tripartitumul lui Werböczy au fost acte fundamentale ce au codificat raporturile dintre nobilime și țărănime. Dorința nobililor ca toți țăranii să-i fie supuși a fost reglementată juridic.

Fără pretenția de a fi atins toate aspectele referitoare la aceste norme juridice ale raporturilor sociale, propunem să mai dezbatem doar doar una dintre aceste măsuri, respectiv „*legătura*” lui Mihai Viteazul. „Așezământul” lui Mihai se referă la o serie de reglementări juridice din timpul lui Mihai Viteazul (1593 – 1601), prin care se interzicea *rumânilor* strămutarea. Nu s-a păstrat un act juridic referitor la aceste reglementări. Apariția conținutului esențial al unui act legislativ din timpul lui Mihai Viteazul într-un hrisov din 1613 al lui Radu Mihnea ne face să credem că a existat un act anume, ce nu poate fi datat precis³⁶⁵, decretat de către Mihai referitor la legarea de glie a țăranimii. Potrivit lui Nicolae Iorga, această măsură a fost posibilă în condițiile semnării tratatului din 20 mai 1595, prin care domnul muntean devenea „vasalul” principelui ardelean Sigismund Báthory³⁶⁶. Boierii munteni, semnând acest tratat „impuneau” practica ca „iobagii și colonii cari prin înșelăciune ar fi fugit de pe moșiile lor și s-ar fi așezat pe pământ străin, să fie aduși îndărăt la locul lor de obârșie”³⁶⁷.

Legarea țăranimii de pământ a fost favorizată de unele condiții interne și externe: războiul antiotoman, necesitatea întreținerii unei

³⁶² *Istoria României*, vol. II, ..., p. 609

³⁶³ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 105

³⁶⁴ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 265

³⁶⁵ Unii dintre istorici plasează data eventuală a emiterii acestui decret în anii 1597 – 1598 (a se vedea *Istoria României*, vol. II, ..., p. 993) sau chiar în 1596 (a se vedea Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodori, Gheorghe Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 350), iar alții considera că acest act a fost emis cu puțin timp înaintea campaniei din Transilvania, ceea ce determinat și „ridicarea” într-un număr foarte mare al țăranilor, ce au plecat spre Alba-Iulia, unde se afla Mihai, spre a-i cere domnului să anuleze această decizie.

³⁶⁶ Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985, p. 427

³⁶⁷ *Ibidem*

armate numeroase de mercenari, răpirea și risipirea populației rurale în urma deselor incursiuni turco-tătare, etc. Pe de altă parte, pentru îngrădirea puterii boierimii ce cutezase să semneze tratatul din 1595, Mihai a căutat să stimuleze constant pe boierii fideli, susținând interesele economice ale acestora. Așezământul legării de glie a contribuit la înrăutățirea stării țăranimii, dar și la acumularea unor mari averi boierești, ceea ce avea semnificația unei acțiuni politice conștiente.

2.5. Viața cotidiană

Gospodăria și locuința. Gospodăria, ca expresie a raportului dintre realitatea geografică, situația social-economică, ocupație și tradiție, cunoaște o mare varietate. O gospodărie cuprindea, de regulă, casa, vatra construită aparte, adăpostul pentru animale, gropile de cereale, șoproane, etc. În ceea ce privește tipologia acestora putem identifica: *gospodăria fără îngrăditură*, îndeosebi în zonele de munte, ceea ce înseamnă amplasarea ei în centrul suprafeței de teren; *gospodăria cu curte deschisă* în fața casei, cu elemente (grajduri, șoproane, etc.) nelegate între ele, specifică zonelor submontane, deluroase; *gospodăria cu curte dublă* (una în fața casei, cealaltă pentru animale și acareturi), specifică zonelor agricole și pastorale; *gospodăria cu ocol întărit*, în care anexele gospodărești sunt așezate pe toate laturile încât gospodăria pare o mică cetate, specifică zonei Branului, Beiușului și Marginimii Sibiului³⁶⁸. Gospodăriile erau permanente, cele din vatra satului, sau temporale, cele așezate la o oarecare distanță de sat și legate de unele activități sezoniere. În acest ultim caz avem de-a face evident cu așezări cu locuințe duble, permanente și sezoniere. Gospodăria sezonieră era folosită doar pe perioada muncilor agricole și pastorale și doar de cei care participau la muncile respective. În toată această perioadă gospodăria din vatra satului era locuită de bătrâni, copii, femei însărcinate, de cei bolnavi ce nu puteau participa la muncile grele ale câmpului.

³⁶⁸ Gospodăriile cu curte proprie erau cel mai adesea împrejmuite, cu garduri din nuiete, iar mai târziu din scânduri. Materialul principal de construcție era lemnul, din acest punct de vedere spațiul românesc încadrându-se în aria arhitecturii lemnului, specifică sud-estului european.

Locuința constituie una din cele mai grăitoare expresii a modului de viață a poporului, a gustului său, a unei tradiții etnice și culturale. Aici se desfășoară cele mai multe dintre activități, se transmite experiența de viață, se însușesc moduri de viață, etc. Locuința de suprafață este tipul cel mai răspândit de locuință la români, alături de cea semiîngropată. Locuința cu o singură încăpere constituie cazul cel mai răspândit și mai vechi. Cu timpul va apărea tinda, a doua cameră (cămara) – acest tip de locuință fiind considerat cel tradițional la români. Abia în secolul al XVIII-lea se va dezvolta locuința cu mai multe încăperi. Elementul central al locuinței îl reprezintă vatra, cu sau fără cuptor. Vatra era locul unde se făcea foc, era sursa de căldură, uneori de iluminat, și loc de preparare a hranei. Camera de locuit mai cuprindea: patul, lavița, masa și scaune, blidarul, lada de zestre și un minim de elemente de decor.

Materialele din care era construită locuința erau lemnul, pământul și piatra (cărămizile se vor folosi abia în secolul al XIX-lea). Arhitectura, tehnicile de îmbinare, modul de realizare a acoperișului (de regula, în două ape) sunt extrem de diverse, condițiile locale, contactele cu alte stiluri având un cuvânt greu de spus. Locuințele boierești și domnești, modeste la început, erau construite din lemn și piatră, cu pivnițe și mai multe încăperi. În secolele XVII-XVIII stărilor avute își construiesc case somptuoase, palate întărite, curți domnești, din piatra și/sau cărămidă, acoperite cu țigla. Cele din mediul rural ale boiernașilor au rămas la un stadiu modest. În secolele XVII-XVIII începe introducerea aprovizionării cu apă potabilă a unor târguri și orașe, se pavează cu traverse de stejar principalele căi de acces în orașe (Târgoviște, București), crește numărul prăvăliilor, se construiesc hanuri, etc.

Vestimentația. Țăranii își confecționau singuri hainele, producând în gospodărie materia prima (lâna, inul, cânepa) și țesăturile respective. Femeile torceau, țesau și împleteau toată iarna lucruri în casa. În sate erau meșteșugari care produceau cojoace, căciuli, opinci, pieptare, brâuri din piele. Spre munte erau sate specializate în producerea de postavuri (țesături) groase de lână. În secolul al XIV-lea este atestată roata de tors și cea de depănat, inițial în Transilvania. Îmbrăcămintea de toate zilele era sărăcăcioasă, destul de sumară. Cea de

sărbătoare era mai curată, mai frumos lucrată, completă și strâns legată de tradiție prin înfățișare. Vestimentația celor bogați era cu totul altfel; despre aceștia avem cele mai multe știri. Contactul cu alte civilizații (orientală, apuseană – italiană, germană, poloneză, apoi rusească) s-a manifestat cu prisosință în vestimentația domnitorilor și marilor boieri. Veșmintele sunt o lungă perioadă de timp asemănătoare cu cele de la Bizanț, unele accesorii sunt occidentale; în secolul mării lupte antiotomane suferă unele influențe poloneze, iar după 1541, tot mai prezente sunt cele orientale. Costumul boieresc etalează o gamă largă de forme, de la pălăriile – mitre brodate cu fir de aur, șube de postav de diverse culori, pantaloni strânși pe picior și cizmulite groase la bărbați, la pălăriile cu boruri lungi, cercei lungi și foarte bogate șube de postav aurit și rochii împodobite cu pietre prețioase, la femei. Din punct de vedere al vestimentației, viața în târgurile românești era extrem de diversificată: de la costumul popular românesc, la costumul „nemțesc” al târgoveților brașoveni și sibieni, de la cizma și căciula rusească și poloneză, la turbanul și șalvarii turcești.

Alimentația. Masa românilor era variată, dar sărăcăcioasă; se mănâncă aproape orice, dar puțin, în funcție de sezon (cel mai greu era spre începutul primăverii, în perioada de „sudură” dintre recolte), în condiții modeste de prelucrare a alimentelor primare. La curțile boierești, domnești și mănăstirești lucrurile stăteau altfel. Ospețe mari, abundente, însoțite de muzică, se încingeau ori de câte ori era nevoie (aniversări, căsătorii, hram, victorii militare). Influențele culinare orientale sau apusene se fac simțite tot mai mult.

Ingrijirea sănătății. Doar curțile domnești se bucurau, după reguli moderne, apusene, de posibilitatea de a avea medici specialiști. Medicii proveneau din apusul Europei. Ponderea cea mai mare în prevenirea îmbolnăvirilor și tratarea bolnavilor o avea „mama-natură”, „vrerea Domnului” și „practicile băbești”, nu lipsite de misticism și magie. Așa se explică faptul că mortalitatea, îndeosebi cea infantilă, era extrem de mare, iar durata medie a vieții era scăzută. Despre serviciul sanitar și veterinar, despre măsuri igienico-sanitare de profil, cu caracter administrativ nu se poate vorbi decât în secolul al XIX-lea, în Moldova și Țara Românească. Asistență socială au exercitat în aceste vremuri mănăstirile, unele ordine călugărești în Transilvania și mai puțin orașele.

Ciuma, lepra, holera erau frecvente, crimele și ororile războiului amplificând fenomenul.

Familia. La baza familiei stătea căsătoria care, în concepția populară, constituia un element obligatoriu în ciclul vieții. Căsătoria era precedată de logodnă, care se putea face printr-un înscris sau fără un act scris, cu consimțământul celor în cauză. Căsătoria efectivă, după dreptul popular și cel scris medieval, presupunea: manifestarea voinței, îndeosebi a tinerilor, rolul părinților fiind mare în realizarea (aranjarea) unor căsătorii, vârsta, adică băieții să fie trecuți de 14 ani, iar fetele de 12 ani. Formalitățile încheierii căsătoriei erau asigurate, în sistemul popular, prin nuntă, care era o ceremonie religioasă și laică destinată a face publică căsătoria, introducerea tinerilor în comunitatea sătască. Raporturile dintre soți erau dominate de principiul inegalității sexelor, principiu consfințit de preceptele religioase dominante. Pravilele românești din secolul al XVII-lea stabileau obligația de fidelitate a soției, obligația de a urma pe soț, soțul putând s-o certe pe soția sa, să o bată, în funcție de vină, până la a o pune în „fiare”, în temniță (pivniță). Zestrea juca un rol important în actul întemeierii familiei. Cei avuți ofereau copiilor, chiar și fetelor, zestre bogată. De regulă, fetele veneau cu lucruri gospodărești, iar băieții cu casa, pământul, vitele și uneltele agricole. După căsătorie se realiza o comunitate de bunuri. La divorț, destul de rar, se practica însă sistemul înapoierii bunurilor (zestrei), fapt ce atragea uneori certuri între familiile celor căsătoriți.

Biserica, foarte puternică este în măsură să impună respectarea instituției familiei. Cu toate acestea „sunt unii și din cei cari din alte eparhii s-au mutat la București, cari, apucându-se de femei străine, uită de ale lor cele legiuite; și, iarăș, alții, nefiind însurați, și socotind întru nimic și frica lui Dumnezeu și poruncile lui, vreau mai bine să aibă femei năimite, fără cununie, nedeosebind cele legiuite de cele fără de lege, și cari și altfel trăiesc în desfrâu, rău și fără de cuviință, ...”³⁶⁹. Biserica, prin vocea Patriarhiei de la Constantinopol, încearcă să facă

³⁶⁹ *Documente privitoare la istoria românilor*, volumul XIV al colecției „Hurmuzaki”, ..., p. 93

ordine în ceea ce privește această situație întâlnită în rândul negustorilor străini prezenți în capitala munteană³⁷⁰.

Măsurarea timpului. Numărarea anilor, în Moldova și Țara Românească, se făcea după modelul bizantin, care, ca și modelul ebraic, număra anii de la presupusa facere a lumii, al cărei început convențional a fost fixat la 1 septembrie 5509 (î.d.Hr.). În Transilvania, numărarea anilor se făcea după era creștină și a cărei numărătoare începe de la 25 decembrie anul 754 de la fundarea Romei, când s-ar fi născut Iisus Hristos. În Moldova și Țara Românească acest sistem s-a generalizat treptat din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Începutul anului de la 1 ianuarie s-a generalizat în țările române începând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Anul era împărțit în luni, săptămâni și zile. În orașele din Transilvania, apoi și în turnurile bisericilor, sunt așezate orologii mari care înștiințau locuitorii despre scurgerea timpului. Omul de rând își rânduia viața după fenomenele astronomice și naturale (alternarea zi-noapte, a anotimpurilor) și după sărbătorile religioase.

³⁷⁰ Acest document este o orânduire a Patriarhiei de la Constantinopol, datată pe 31 martie 1592

REALITĂȚI SOCIALE ÎN PERIOADA PREMODERNĂ (SEC. XVII – XVIII)

Viața socială rămâne, cel puțin în secolul al XVII-lea, puternic marcată de feudalitate. În Țara Românească și Moldova putem discuta de o accentuare a procesului de aservire a țărănimii și de extinderea a marelui domeniu pe seama proprietății țărănești. Această extindere a fost în relație cu ascendența boierimii, cu tendințele acesteia de a contura un regim nobiliar. În Transilvania, unde tendințele regimului nobiliar sunt contracarate de absolutismul princiar, procesul de aservire ne apare, în prima jumătate a secolului XVII, limitat de politica puterii centrale, de măsurile de protejare a structurilor libere, de înnobilarea unor elemente ale țărănimii libere. Cu toate acestea se remarcă tendința evidentă de întărire a servajului ereditar¹. Constituirea rezervei se bazează la începutul secolului al XVIII-lea pe munca obligatorie, pe robotă. Obligația prestării unei zile pe săptămână pentru feudal, pe rezerva seniorială, este acum sporită la două și chiar mai multe zile pe săptămână. Hotarul dintre nobil și nenobil este tot mai evident. Legislația statului oferă o imagine de ansamblu asupra unei țărănii aservite, supuse unor obilgații foarte mari față de nobilime, stat și biserică.

1. Cadrul demografic general

Secolul al XVII-lea se situează, din punct de vedere al surselor și izvoarelor demografice, în perioada prestatistică. În asemenea condiții nu putem face decât estimări generale ale cadrului demografic. Pe baza izvoarelor demografice păstrate putem face câteva estimări privitoare la

¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 247

numărul populației. Ca și în alte state europene, secolul al XVII-lea a marcat în Țările Române o stagnare demografică, unii dintre cercetători vorbind chiar de un recul demografic².

Dinamica demografică stă și în legătură cu fărâmițările pricinuite de evenimentele politice și militare. Ea este influențată de mobilitatea excesivă, în interiorul și în afara frontierelor, de factori adiacenți, calamități naturale, epidemii, care rămân o constantă a acestei perioade.

În Țara Românească și Moldova, războaiele și crizele de tot felul, dar și răcirea temporară a climei au condus la o instabilitate demografică. Urmarea acestor realități provocate sau obiective au fost intervalele de foamete și epidemii (îndeosebi ciumă), care au dus la semnificative diminuări ale populației. Izvoarele vremii menționează constant astfel de calamități. Dar scăderea sau stagnarea nivelului demografic nu s-a datorat doar acestor factori negativi și a mortalității ridicate în rândul copiilor, ci s-a datorat și deplasărilor de populație, mai precis robirilor masive și fugii țăranilor aserviți peste hotare (dintr-o țară românească în alta, dar și în alte state vecine)³. Circulația populației dintr-o țară în alta, dinspre Transilvania spre Moldova și Țara Românească, dar și invers, înregistrează proporții semnificative. Negative sunt pentru țările române îndeosebi emigrările în afara hotarelor, cu însemnate consecințe economice. Anii 1602 – 1604 au fost pentru Țara Românească ani, nu numai de instabilitate politică, ci și ani cu recolte slabe, de foamete, „de muriau oamenii pe drumuri”⁴, ani de reparație și răspândire a cumei. În 1623 a avut loc năvălirea tătarilor, care au jefuit și robit o bună parte din Moldova și Țara Românească. În anii 1634 – 1636 s-a înregistrat în Țara Românească un îngrijorător fenomen de risipire a satelor din cauza măsurilor fiscale întreprinse de domnie. Anii 1659 – 1661 au fost în întreg spațiu românesc ani grei de lupte, însoțite de distrugeri și robiri de către turci și tătari, de foamete și ciumă. Spre

² Ștefan Ștefănescu, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, București, 1996, p. 15

³ Cel mai adesea, fuga era generată de dorința de a scăpa de sarcini, în primul rând fiscale, dar și pentru a beneficia un timp de statutul privilegiat de coloniști.

⁴ Ștefan Ștefănescu, *op. cit.*, p. 15

sfârșitul secolului al XVII-lea, ani 1681 – 1686 au fost marcați de calamități naturale, cutremure, secetă, invazii de lăcuste, epidemii⁵.

În secolul XVII intervalele de pace au fost rare, scurte și urmate aproape invariabil de năvăliri și pustiiri, mai ales tătărăști. Cronicarii înregistrează cu satisfacție perioadele de pace. Miron Costin vorbește cu mai multe ocazii despre astfel de perioade caracterizate prin „mare păci și liniști și mare fericii”, cu mare belug „în pâine, în vin, în stupi, mare roadă în toate”⁶. De obicei lucrurile nu stăteau astfel și populația Țărilor Române extracarpătice era afectată mai degrabă de războaie, pustiiri și robiri. Călătorii străini vorbesc despre sutele de mii de români luați în robie.

Perioadelor de calamități naturale, războaie și pustiiri, cu repercursiuni negative asupra efectivelor umane, le-au urmat și perioadele de relativă liniște, de redresare economică, de belșug, favorabile refacerii potențialului demografic. În această ambianță se poate constata un spor al așezărilor în Țara Românească de la 2100, la începutul secolului al XVII-lea, la 2800, la sfârșitul lui⁷. Numărul satelor și cătunelor în Moldova, pentru aceeași perioadă este estimat la aproximativ 3000⁸. Potrivit estimărilor demografice, pornind de la numărul așezărilor, populația fiecăreia dintre cele două țări române extracarpătice era de aproximativ 500.000 locuitori, fiind ceva mai ridicată în Țara Românească. Ștefan Ștefănescu, luând o medie de 15 familii pentru fiecare localitate și considerând că aceste familii ar avea o medie de 5 membri, a ajuns să considere că populația Moldovei se ridica, la sfârșitul secolului al XVII-lea, la cifra aproximativă de 750.000 locuitori⁹. Același autor consideră că populația tuturor țărilor române, inclusiv Dobrogea, se ridica la 4.000.000 locuitori. Considerăm însă această cifră puțin exagerată. Covârșitoarea majoritate a populației

⁵ *Ibidem*

⁶ Apud *Istoria românilor*, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601 – 1711/1716)*, București, 2003, p. 390

⁷ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 244

⁸ Apud Ștefan Ștefănescu, *op. cit.*, p. 16

⁹ *Ibidem*

continua să trăiască în mediul rural, asta deși orașele și târgurile tind să aibă un rol tot mai important în economie.

Secolul XVII-lea, în Transilvania, debutează cu perioada finală a Războiului de 15 ani, încheiat în 1606. Teritoriul transilvan fusese în acești ani terenul desfășurării a numeroase conflicte militare, oști turcești și habsburgice traversându-l în repetate rânduri. Războiul european de 30 de ani (1618 – 1648) a adus alte sacrificii umane și materiale pentru locuitorii Transilvaniei, „preț al creșterii prestigiului ei în Europa acelei vremi”¹⁰. După asediul Vienei (1683), turcii sunt treptat alungați din Pannonia și conflictele militare se vor muta, după această dată, până în 1711, în spațiul Transilvaniei, cu importante pierderi de vieți omenești și de ordin material. În Transilvania sunt înregistrate valuri de ciumă în 1621 – 1623, 1633 – 1634, 1646 – 1648, 1661 – 1662, 1678, apoi în primii ani ai secolului al XVIII-lea, în vremea confruntărilor militare dintre oștile lui Francisc Rákóczi al II-lea și cele imperiale. Urbariile și inventarele de domenii înregistrează case pustii, ale căror locuitori au murit de ciumă¹¹. Între calamitățile naturale se înscriu inundațiile, seceta, grindina, vânturile năprasnice, apoi invaziile de lăcuste, cum au fost cele din 1690 – 1694. Toate acestea conduc la distrugerea mijloacelor de subzistență și agravează condițiile de viață ale locuitorilor Principatului. Numărul populației poate fi aproximat la un milion. Estimarea numărului populației din Transilvania, Partium și Banat, luând în considerare variabilitatea datelor de care dispunem, manifestând în același timp o anumită prudență a datelor parțiale, ar fi următoarea¹²:

Teritoriul	Sfârș. sec. XVI	Încep. sec. XVII	Mijl. sec. XVII	Încep. sec XVIII
Transilvania	700.000	400.000	900.000	750.000
Partium	380.000	250.000	400.000	375.000
TOTAL	1.080.000	650.000	1.300.000	1.125.000
Banat	300.000	350.000	500.000	400.000

¹⁰ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 471

¹¹ *Ibidem*, p. 472

¹² *Ibidem*, p. 474

Sub raport etnic, românii reprezintă majoritatea absolută a locuitorilor, constituind adevărate blocuri etnice în Țara Făgărașului, în Țara Hațegului, în Năsăud, în Maramureș, în Munții Apuseni, fiind prezenți pretutindeni în Transilvania. Populația rurală locuiește în așezări variabile ca mărime, de la sate cu 15 case, la sate cu 50 și chiar peste 100 de case. Marea majoritate variază între 15 și 50 de case¹³.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea conscripțiile și statisticile înregistrează, în Transilvania, un spor apreciabil de populație. Explicația acestei creșteri stă în sporul natural al populației ca urmare a prefacerilor petrecute în această perioadă în viața social-economică.

Populația orașelor. Sub raportul populației, orașele și târgurile din spațiul românesc, cunosc anumite prefaceri în perioada dintre începutul secolului al XVII-lea și sfârșitul epocii fanariote. Constatăm o asimilare a vechilor elemente străine (sași, germani, galițieni, armenii, maghiari) din orașele Moldovei și Țării Românești. Sporesc însă numărul grecilor, dar adesea sub această denumire se „înglobau și aromânii”¹⁴.

Orașul în această perioadă nu reprezintă mari aglomerări umane. Multe din așezările orășenești numără între 200 și 500 de case, uneori mai puțin, adăpostind o populație de 1500 – 2500 locuitori¹⁵. Orașele sunt relativ puține, iar ponderea populației urbane este foarte scăzută. În Transilvania, cea mai „urbanizată” dintre principatele române, populația urbană abia ajungea la 5 % din totalul populației¹⁶. Călătorii străini consemnează afirmarea demografică a principalelor așezări urbane, Bucureștiul și Iașul înregistrând creșteri substanțiale, iar în Transilvania, Clujul, Sibiu, Brașovul sau Alba Iulia.

¹³ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 244

¹⁴ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, *De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocii fanariote (1601 – 1821)*, București, 2000, p. 367

¹⁵ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 244

¹⁶ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 475

Colonizarea șvabilor. Stabilirea șvabilor în Transilvania nu a fost rezultatul unei mișcări populare spontane, ci rezultatul unei decizii a statului austriac. Războiul purtat cu succes de Austria împotriva Turciei (1716-1718), victoria prințului Eugen la Petrovaradin și cucerirea Timișoarei la 13 octombrie 1716 i-au obligat pe turci să părăsească Banatul. Alipirea Banatului la Austria s-a realizat prin tratativele de pace de la Karlowitz. Sub numele de „Banatul timișorean”, a apărut un nou teritoriu administrativ austriac condus direct de autoritățile centrale vieneze. Ca domeniu al Coroanei, era subordonat unui guvernator, devenind un spațiu de colonizare, pentru ca astfel statul austriac să obțină venituri mai mari din impozite. Majoritatea celor nou stabiliți în Banat veneau din vestul și sud-vestul Imperiului german.

Colonizarea Banatului s-a realizat în trei etape. A început după Pacea de la Passarowitz (1718), sub împăratul Carol al VI-lea, și s-a încheiat odată cu războiul cu turcii (1737-1739). Cea de-a doua perioadă a debutat cu urcarea pe tron a împărătesei Maria Tereza și a luat sfârșit prin alipirea Banatului la Regatul ungar, în 1778. Ultima etapă mai importantă a colonizării a avut loc sub împăratul Iosif al II-lea, între anii 1782-1787. Colonizarea era o acțiune condusă de stat, dar nu s-a desfășurat fără greutăți deoarece noii coloniști erau la origine țărani, iar Viena era mai interesată în minerit, deoarece vroia să atace supremația industrială a Angliei, Franței și Olandei. De asemenea, mulți principii germani s-au opus emigrării unor forțe calificate. Dar procesul de colonizare s-a dovedit finalmente un succes: în decursul unui secol, părțile de vest ale actualei României nu numai ca au recuperat rămânerea în urmă față de Transilvania, ci, în anumite domenii (minerit, transporturi, industrie), au devansat teritoriile locuite de sași.

În afară de germani - care au fost numiți șvabi, deși puțini dintre ei erau suabi - în Banat au venit și cehi, italieni, francezi (valoni) și spanioli. Erau cu toții în majoritate catolici, criteriu principal al acceptării lor de către Casa imperială habsburgică. Odată ajunși sub administrație ungurească, noii coloniști germani au fost mai receptivi decât sașii sau românii față de eforturile politice ale ungurilor. Cum însă nu erau separați bisericește de unguri, la ei încercările de maghiarizare au avut mai mult succes. După 1918 și-au declarat doar ezitant

aderarea la statul român deoarece dorința lor ar fi fost să rămână în același stat cu șvabii de pe Dunăre.

Actualii șvabi sătmareni - chiar dacă nu sunt prima comunitate germană în zonă - au ajuns aici în 1712, în urma solicitării contelui Alexander Karolyi, ce avea ca punct de plecare „războaiele curuților” de la începutul secolului al XVIII-lea, care avuseseră consecințe devastatoare pentru regiune. Șvabii sătmareni trăiau în circa 40 de așezări, pur germane sau mixte românești-ungurești-germane. Dar lor avea să le fie hărăzită o soartă amară: stabilirea pe domeniile nobiliare le-a impus condiții de iobăgie greu de îndurat, iar eforturile de maghiarizare din secolele XIX și XX – față de care erau expuși intens, fiind catolici și constituind o comunitate puțin consolidată etnic – au avut efecte puternice.

În 1773, administrația austriacă a înființat cinci centre forestiere în Maramureș colonizând germani din Zips (sașii sipseri)¹⁷. Printre ei erau nu numai țărani, ci și numeroși meseriași și mineri, care și-au adus o contribuție esențială la dezvoltarea acestui ținut. La comunitatea lor s-au adăugat coloniști germani din Europa centrală și de vest și, împreună, și-au putut menține specificul etnic până astăzi, în ciuda diferitelor dificultăți.

2. Structuri sociale (secolul XVII)

În această perioadă au loc mai multe prefaceri ce se caracterizează prin câteva trăsături esențiale. Mai întâi, în Principate, în legătură cu pătura superioară, cu boierii, are loc o schimbare progresivă a criteriului de noblețe, *moșia*, prin noul criteriu, *slujba domnească*¹⁸. A doua trăsătură, de data aceasta în legătură cu pătura de jos, este slăbirea și în cele din urmă, dispariția (secolul XVIII) însemnatei și străvechii instituții a *rumâniei*. Paralel cu aceasta, are loc procesul de formare a unei țărâni libere de drept, juridic, legați însă prin dijmă, dări și clacă

¹⁷ Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 154

¹⁸ Acest nou criteriu se impune progresiv, el însă va fi consacrat definitiv prin reforma domnului fanariot Constantin Mavrocordat.

de moșia pe care se așează¹⁹. În sfârșit, ca o consecință a acestui fenomen, e legiferarea așezămintelor agrare, adică a obligativității, pe de o parte, pentru proprietari de a da țăranilor de pe moșiile lor fânaș și imaș, în suprafețe determinate, pe de altă parte, pentru săteni de a presta muncă, servicii și dijmă, după norme de asemenea determinate²⁰.

2.1. Cazul Țării Românești și Moldovei

În secolul al XVII-lea structurile și relațiile sociale continuă în general aceeași evoluție, specifică secolului anterior. În multe cazuri unele caracteristici ale feudalității acum se pot observa mult mai clar, asta, pe de o parte, datorită adâncirii acestor relații, iar pe de altă parte, datorită unei mai mari bogății de izvoare și surse de documentare. Privind din alt punct de vedere putem observa o tendință novatoare, generată cu precădere de schimbările ce au loc la nivel european, dar și datorită extinderii și intensificării comerțului european, în care Principatele române sunt tot mai prezente.

2.1.1. Boierimea

Încă, în secolul al XVII-lea, stăpânirea pământului îl face pe individ „nobil”. Era boier cel care avea o moșie. Boier este prin urmare nu numai cel care deținea suprafețe foarte mari de pământ, zeci și sute de sate, ci și moșnenii sau răzeșii care stăpâneau în devălmășie un singur sat. Fără nici o îndoială însă, erau boieri și dregătorii domnești, aceia care dețineau funcții administrative importante, cei care strângeau dările, ce conduceau armata sau împărțeau dreptatea domniei. Accentul cade însă asupra pământului, asupra nobleței teritoriale. Nu putem vorbi de o boierime cu diplome, cu privilegii statornicite prin tradiție, și care să poată să se opună autorității domnești. Adevărata diplomă nobiliară era dată de întinderea și numărul satelor cuprinse în domeniul boieresc. Dincolo de mărimea domeniului, a averii, în secolul XVII, boieria este legată de domnie, chiar și noțiunea de boier era sinonimă cu aceea de

¹⁹ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 501

²⁰ *Ibidem*

dregător. A boieri înseamnă a numi pe cineva într-o anumită slujbă²¹. Domnul putea, așadar, boieri pe oricine, indiferent de originea acestuia, iar oricine îl slujea pe domn căpăta drepturile și privilegiile boierești. Din această perspectivă boieria este puternic legată de domnie. Puțini sunt însă aceia care, dintr-o condiție socială modestă să ajungă mari boieri, așa cum a fost cazul lui Mateaș Băjescu, fiul unui orășean din Câmpulung-Muscel, care, după un lung stagiul la cancelaria domnească, a ajuns în cele din urmă mare ban (1669 – 1672)²². Cu timpul însă, pe măsură ce organismul de stat devine tot mai complex, cu cât sarcinile fiscale cresc, procesul legat în primul rând de sporirea suzeranității turcești, cu atât însemnătatea dregătoriilor crește. Bucurându-se de favorurile domnești, de scutirile fiscale, de veniturile rezultate din slujbele îndeplinite, acești dregători ajung bogați, posesori de moșii (pe care adesea le cumpără), de imobile, și tot mai important, de bani. Dregătoria devine o țintă tot mai râvnită, un adevărat titlu de noblețe. Odată ajuns dregător o persoană poartă titlul respectiv toată viața. Urmașii pun preț pe faptul că se trag dintr-un dregător, ei țin de titlul de *mazil*, care se dă urmașilor înalților demnitari, dar care nu au reușit să obțină pentru ei o dregătorie²³. În perioada următoare, în cele două țări române extracarpatice, s-a ajuns la o adevărată categorie socială a mazililor, ceea ce explică importanța tot mai mare pe care o capătă dregătoria. Acești mazili²⁴ aveau o organizare militară, asemenea curtenilor, ei reprezentând o parte a elitei sociale.

Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, criteriul nobleței îl formează deopotrivă slujba, ca și moșia. El consideră a fi boieri pe toți aceia care erau incluși în rândul dregătorilor, curtenilor, călărașilor și răzeșilor. Totuși el înclină să-i considere pe răzeși mai degrabă țărani decât boieri.

Cu toată atotputernicia domniei, în Principate, după modelul Republicii nobiliare poloneze, se încearcă instaurarea regimului

²¹ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 409

²² *Ibidem*, p. 410

²³ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 502

²⁴ Cea dintâi mențiune documentară a lor este din 1601: Stavrinos vistierul ne spune că Mihai Viteazul, pe când se afla încă la Câmpia Turzii, a poruncit căpitanului Gheorghe Raț să ia „cătanele, pe Mârza cu *mazilii* și pe valoni” și să înconjure cetatea Făgărașului, unde era deținut fiul său Nicolae Pătrașcu.

nobiliar. Tendința de constituire a regimului politic nobiliar nu urmează un drum constant ascendent. În deceniul al doilea și al treilea, tensiunile și conflictele dintre boierime și domnie au fost mai degrabă manifestări ale divergențelor de politică externă²⁵, decât ale tendinței de constituirea a statului boieresc.

Odată cu întărirea controlului turcesc tot mai prezent a fost și procesul de levantinizare a boierimii românești, cu efecte dramatice asupra boierimii autohtone, care s-a văzut tot mai mult înlăturată din viața publică. În aceste condiții eforturile boierimii românești autohtone s-au concentrat spre o luptă nouă, aceea împotriva intrușilor alogeni. În aceste circumstanțe, atitudinile boierimii autohtone nu năzuiau la instaurarea unui regim nobiliar, ci la îndepărtarea concurenței levantine. În ajunul domniei lui Matei Basarab și Vasile Lupu, boierimea lezată în interesele sale de către influența levantină se orientează pentru a instaura domnii favorabile intereselor sale²⁶. În a doua jumătate a secolului, scindarea boierimii în tabere rivale, precum și presiunea tot mai crescândă a grecilor a năruit speranța instaurării unui regim nobiliar.

2.1.2. Starea țăranimii

Se distingeau în această perioadă două categorii mari ale țăranimii, liberă și aservită. La rândul lor, după modul de stăpânire a pământului, după gradul de libertate personală, ca și după avere, acestea se grupau în diferite păhuri sociale, ca de pildă: *moșneni (răzeși)*, *rumâni (vecini)*, *oameni cu învoiala*, *țărani liberi fără ocină*, *poslușnici*²⁷, etc.

Țăranii liberi. Moșneanul sau răzeșul, cu excepția unor îngrădiri comunitare, era stăpânul deplin pe partea lui de moșie și pe persoana sa, de care putea dispune după cum dorea. În secolul XVII majoritatea moșnenilor trăiau încă în devălmășie, păstrându-se

²⁵ Existau două orientări principale în ceea ce privește politica externă a Principatelor; o primă direcție era orientată spre puterile creștine, iar a doua era pentru acceptarea suzeranității otomane.

²⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 248

²⁷ Ștefan Ștefănescu, *op. cit.*, p. 19

organizarea comunitară. Satele de răzeși și moșneni sunt răspândite mai ales în regiunea subcarpatică, în județele și ținuturile de sub munte. Ele și-au păstrat libertatea, atât datorită faptului că nu erau plasate pe direcția spre care își îndreptau atenția marii stăpânitori de pământ, adică zonele de câmpie, acolo unde terenurile erau mai fertile și mai prielnic agriculturii și satele mai rare, dar și pentru că rezistența comunităților sătești a fost mai puternică în regiunile amintite. Țăranii liberi sunt încă numeroși în secolul al XVII-lea în Țările Române extracarpătice, dar numai unii și-au păstrat delnițele, cei fără pământ fiind nevoiți să lucreze cu învoiala pe pământurile boierești și mănăstirești, dând dijmă în produse și prestând unele munci²⁸. Ei nu erau însă cu totul la dispoziția stăpânilor de pământ, ei prestând muncile în conformitate cu „contractul” încheiat în momentul așezării lor pe moșie.

Această categorie socială începe a se afirma cu precădere spre sfârșitul secolului al XVI-lea, când, în urma unor măsuri fiscale, precum cea din timpul lui Mihnea Turcitul (1577 – 1583 și 1585 – 1591), prin care introduce impunerea individuală în dauna impunerii colective, ei încep a-și câștiga în sânul obștii sătești o individualitate tot mai evidentă²⁹. Pe de altă parte, după legarea de glie din timpul lui Mihai Viteazul, aceia dintre țărani care se așează pe o moșie și dovedesc că nu sunt rumâni nici de „moștenire”, nici de „legătură”, rămân liberi, fără să depindă personal (juridic) de stăpânul pământului. Sub raport fiscal ei nu mai depind nici de fostul sat din care au plecat, dar nici de noul în care s-au așezat; impunerea fiscală este așa cum am arătat una individuală.

Moșnenii și răzeșii erau supuși jurisdicției domnești, ca orice om liber. De asemenea ei erau supuși la plata tuturor dărilor, precum și la prestarea slujbelor și muncilor către domnie. Existența acestei puternice categorii sociale a dus la conturarea unui sistem social diferit în spațiul românesc de cel întâlnit în țările Europei Occidentale. Exploatarea țăranimii s-a făcut mai mult fiscal și mai puțin juridic,

²⁸ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 410

²⁹ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 506

țărănimea liberă constituind baza fiscală a statului³⁰, dar și principala forță militară.

Țăranii cu învoială. În terminologia vremii, țăranii fără moșie erau numiți „cnezi fără ocină”, „oameni slobozi fără moșie” sau „judeci cu capul, fără moșie”. Ei formau o categorie de mijloc, între țăranii liberi și cei aserviți. Se bucurau de libertate pesonală, dar trăiau pe pământ străin, în anumite condiții, stabilite pe bază de învoială. *Țăranii liberi fără ocină* apăruseră încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și proveneau din rândul moșnenilor care își vânduseră partea de moșie, fără să se vândă și pe ei, ca persoane, fiind liberi „numai cu capul”³¹. Ei însă nu dețin delnițe și sunt obligați să depindă economic de un proprietar de pământ. Treptat boierii reușesc să impună și acestor țăranii importante obligații în muncă³², la început mai puțin, dar care treptat va fi tot mai mare. Cea mai importantă obligație era însă dijma în produse, întâlnită pretutindeni.

Țăranii dependenți. După gradul lor de dependență ei pot fi împărțiți în mai multe categorii: *rumâni* sau *vecini*, *poslușnici*, *colibași*, *sloboziani*.

Rumânii sau *vecinii* formau majoritatea țăranimii aservite. Caracteristic acestei categorii sociale era dependența personală. Numărul lor a crescut considerabil în timpul lui Mihai Viteazul. Nu numai în urma cunoscutului act prin care țăranii erau legați de glie s-a ajuns la această situație. „Legătura” lui Mihai având rolul de a lega de glie pe țăranii fugari și pe cei instalați pe anumite moșii, și care nu mai puteau fi revendicați de către vechii stăpâni. Ceea ce a dus la o creștere semnificativă a țăranilor aserviți a fost însă fiscalitatea împovărătoare, care a dus la vânzarea de către moșneni nu numai a moșiei, ci și a propriei libertăți. O măsură similară, prin care erau legați de glie țăranii fugari, a fost luată și în Moldova, în anul 1628³³. Prin această măsură erau împiedicate revendicările foștilor stăpâni, ce continuau la infinit, și

³⁰ Ștefan Ștefănescu, *op. cit.*, p. 20

³¹ *Ibidem*

³² Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 507

³³ *Ibidem*, p. 505

totodată, contribuia la restabilirea stabilității fiscale, amenințate de imposibilitatea strângerii dărilor de la țăranii fugari.

Țăranii dependenți, cu unele excepții, intrau sub jurisdicția domenală, iar conflictele dintre ei le judeca obștea, comunitatea satească. Raporturile dintre rumâni și stăpânii lor erau reglementate de către norme de vechi drept românesc, invocate în documente sub numele de „legea țării”, „obiceiul vechi”, „obiceiul pământului”, precum și de către normele cuprinse în pravilele tipărite în secolul al XVII-lea.

Poslușnicii erau țăranii dependenți care beneficiau de scutiri de dări către domnie, dar erau la discreția stăpânului, în special în privința obligației în muncă. Existența acestor comunități se datora imunității senioriale. Ei locuiau în preajma curții stăpânului. În afara agriculturii, unii poslușnici mai practicau și îndeletniciri speciale (vieri, ciobani, pescari, morari, s.a.) sau anumite meșteșuguri (cojocari, ciobotari, rotari, olari) sau erau simpli argați³⁴. Unii aveau loturi individuale, alții se hrăneau din ceea ce le dădea stăpânul moșiei.

*Colibașii*³⁵ formau o categorie asemănătoare cu a poslușnicilor. Ei aveau obligații, îndeosebi în muncă, atât la câmp, cât și la curte, în schimbul unor scutiri de dări către stat. Ei proveneau din categoria țăranimii complet săracită, atât dintre rumâni, cât și din rândul țăranilor liberi. Ei nu aveau dreptul la lot de pământ, iar din diverse rațiuni nici nu putuseră intra în categoria țăranilor cu învoială. Față de stăpânul moșiei pe care locuiau se aflau într-o situație juridică de dependență foarte accentuată.

*Slobozianii*³⁶ erau locuitorii „sloboziilor”, formate, mai cu seamă, din colonizări de oameni ce nu erau înscrși la fisc. Personal aceștia erau liberi și fără a constitui obiectul unui litigiu. Documentele îi consemnează drept oameni „fără bir și fără stăpân”. Condițiile de întemeiere a sloboziilor (domnești, boierești sau mănăstirești), au variat de la o perioadă la alta, de la o regiune la alta, totdeauna, însă, locuitorii lor au beneficiat la înființarea satului de scutiri temporare de dări, de

³⁴ Ștefan Ștefănescu, *op. cit.*, p. 23

³⁵ *Ibidem*

³⁶ *Ibidem*

libertate personală și de obligații mai reduse decât ale rumânilor. Cu timpul însă satele lor erau transformate în sate de rumâni.

2.1.3. Orășenii

Locuitorii orașelor sporesc ca număr și însemnătate în perioada pe care o cercetăm. Târgurile se înmulțesc, populația lor se mărește. Situația lor socială este ceva mai bună decât a țăranimii. Ei nu recunosc drept stăpân decât pe domn, față de care au însă numeroase obligații. Atât în Țara Românească cât și în Moldova cei mai mulți sunt meșteșugari, unii ocupându-se însă și cu cultivarea pământului³⁷. Numărul și diversitatea breslelor crește; meșteșugarii, micii industriași și negustorii devin tot mai numeroși³⁸. Orășenii au case tot mai frumoase și mai curate, dar tehnica de construcție nu diferă mult de cea din mediul rural³⁹. La mijlocul secolului al XVII-lea, în Moldova se înregistrează 68 de localități urbane, iar în Țara Românească 35. Ceea ce scade, în această perioadă, este „hotarul”, terenul care aparține târgurilor sau orașelor și care este folosit pentru agricultură, pășunat sau fânaț de către orășeni. Domnii încep să dăruiască din hotarul târgurilor, uneori chiar târguri întregi unor apropiați. Știm astfel că Iliș Alexandru (1666 – 1668) dăruise lui Ursaki vistiernicul, la nunta acestuia, târgul Șcheia și Drăcșanul; Constantin Cantemir (1685 – 1693) le dăruise apoi lui Iordache Ruset vornicul⁴⁰.

2.1.4. Țiganii, robii

Tot mai mult, acum și în secolele care vor urma, se va împământenii ideea că țiganii sunt o categorie socială, și nu una etnică. Toți țiganii sunt robi, fie ai boierilor, fie ai mănăstirilor sau ai domnului. „Toți boierii au țigani și îi folosesc cu vârf și îndesat ca robi și pot să-i vândă și să-i asuprească după cum vor. Țiganul nu are dreptul să stea la judecată”, relatează un anonim catolic la 1688⁴¹. Numărul țiganilor este într-o continuă creștere. Despre sporul natural al „fecunzilor țigani”

³⁷ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 412

³⁸ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 509

³⁹ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 412

⁴⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 510

⁴¹ Apud *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 413

vorbește chiar și Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*⁴². În gospodăria boierescă ȧiganii erau brutari, bucătari, lăutari, feciori de casă, iar ȧigăncile slujeau ca lucrătoare la gherghef și ca doici. Ei erau considerați o avere de către stăpânii lor.

ȧiganii robi nu puteau fi omorâți, iar dacă aceasta se întâmpla, ucigașul era pedepsit cu moartea, dacă între timp nu se înțelegea cu proprietarul victimei. Condiția de rob se transmitea ereditar, fără posibilitatea de a se răscumpăra. Căsătoriiile mixte erau evitate, dacă se întâmpla, omul liber devenea rob și el, indiferent dacă era bărbat sau femeie.

2.2. Stări sociale în Transilvania

Sub raportul stratificării sociale, situația din Transilvania este mult mai complexă. Nobilimea transilvană își vede semnificativ întărită poziția în condițiile constituirii Principatului de sine stătător. Pe de altă parte puterea și autoritatea princiară este acum în măsură să substituie vechea autoritate regală. Ordinea feudală în Principat a fost însă reglementată prin hotărâri ale adunărilor țării impuse de către principii. Acestea sunt codificate și grupate în două culegeri, respectiv: Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (*Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum*) din 1653 și Constituțiile Compilate ale Transilvaniei (*Compillatæ Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum*) din 1669⁴³.

2.2.1. Nobilimea

Nobilimea și-a sporit rândurile prin așezarea în Transilvania a unui număr însemnat de mari nobili, fugiți din teritoriile maghiare ocupate de către turci și Habsburgi. Aceștia, în scurtă vreme au ajuns stăpânii unor întinse domenii funciare, dar și în fruntea unor înalte dregătorii⁴⁴. Pe de altă parte, nobilimea a fost întărită numeric și de

⁴² Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 296 – 297

⁴³ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 483

⁴⁴ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Chereșteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 125

politica de înnobilări practică de către principii. Cazuri ca acela al iobagului Ioan Halga din Hălmagiu, ridicat în rândul nobililor, la 18 septembrie 1680, de către Mihai Apaffi, nu sunt rare⁴⁵. Între aceste elemente nou înnobilate se aflau și români (pușcași și dorobanți – iobagi cu obligații militare – din Chioar, Maramureș, Hațeg și Făgăraș) sau secui⁴⁶. Acest val de înnobilări este creat de către principii pentru a constitui o bază socială și militară statornică, aceea a micii nobilimi, ce urma a contracara puterea mării nobilimi. Dar față de puterea economică și politică a mării nobilimi, aceea a nobilimii de rând, cu toate că era numeroasă, s-a restrâns tot mai mult. Acești mici nobili nu se deosebeau foarte mult, economic vorbind, de țărani iobagi, cu care trăiau împreună în aceleași sate⁴⁷. Se constată prezența unui număr foarte mare de nobili în timpul domniei lui Mihail Apaffi față de prima jumătate a secolului al XVII-lea. Puterea și poziția marilor magnați nu putea fi clintită însă. Nobilimea mijlocie o urma îndeaproape, în speranța pătrunderii în structurile acesteia.

Ca urmare a scăderii autorității princiare, marea nobilime reușește să acapareze puterea politică centrală în Principat sub principii Acațiu Barcsai și Mihail Apaffi. Slăbiciunile autorității centrale ies în evidență tocmai în timpul confruntărilor politice și militare turco-austriece de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului următor. Comitatul s-a dovedit a fi terenul clasic de manifestare a autorității nobiliare și în această perioadă. Acestea reprezentau locul și sorginta imunităților și privilegiilor feudale. În cuprinsul lor sunt răspândite posesiunile domeniile ale nobililor, iar conducerea comitatelor se afla pe de-a-ntregul în mâinile mării nobilimi⁴⁸. Un articol din cunoscutele *Approbatae Constitutiones* conchidea: „nobilimea nu este obligată să servească pe nimeni din constrângere, fără liberă sa învoire și nici principii nu o pot constrânge, în special în funcții financiare”⁴⁹. Adesea autoritatea și privilegiile nobiliare sunt

⁴⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 512

⁴⁶ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 483

⁴⁷ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Chereșeșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 125

⁴⁸ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 483

⁴⁹ *Ibidem*, p. 483 – 484

menținute chiar și pe domeniile princiare, autoritatea princiară fiind astfel limitată chiar pe propriile ei domenii.

Autoritatea principelui se deteriorează, în condițiile în care nobilimea se manifestă puternic în viața politică și socială. Domeniile princiare sunt într-o continuă decădere, restrângându-se în favoarea marii nobilimi⁵⁰. Plecând de la această realitate, principele își pierde cel mai important suport al autorității sale, independența economică și financiară, fiind nevoit să facă ulterior jocul nobilimii. În aceste condiții, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, viața politică rămâne puternic dominată de nobilime, de lupta dintre diferitele facțiuni nobiliare⁵¹. În viața politică internă dieta câștigă un rol foarte important, stările reușind să răstoarne raportul de forțe în favoarea lor în materie de inițiative politice.

2.2.2. Statutul social al preoților

Preoții catolici și protestanți obișnuiți nu sunt înregistrați de conscripții, ei au obținut un statut privilegiat ce le permitea să posede pământ, de asemenea să folosească pământul scutit al bisericii. Adesea primeau pământ din partea unor nobili sau chiar din partea unor țărani. Ei pot ține și jeleri⁵². Rar se întâlnesc preoți care au obligații senioriale. Bisericele confesiunilor recepte erau dotate cu pământuri, cu venituri. Preoții și predicatorii sunt și ei înzestrați cu părți din dijme. Pe preoții protestanți, Gabriel Bethlen i-a chiar înnobilat, firește pe perioada preoției, bucurându-se, și ei și moșia lor, de prerogative și scutiri nobiliare. Această scutire s-a extins apoi și asupra preoției catolice.

În schimb, preoții ortodocși sunt înregistrați aproape totdeauna de către urbarii, fie în listele iobagilor, fie separat. Ei provin în majoritatea cazurilor din iobăgie, iar bisericile ortodoxe nu erau înzestrate cu o moșie și astfel, preoții sunt nevoiți să trăiască pe moșiile

⁵⁰ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 263

⁵¹ Relevant pentru această situație este și faptul că, la intrarea lor în Transilvania, oștile austriece, Habsburgii, au negociat cu reprezentanții nobilimii, nedorind a recunoaște o altă autoritate.

⁵² David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I, *Supușii*, București, 1986, p. 99

lor, supuse prestațiilor. De obicei nu erau supuși la obligații în muncă, dar erau supuși taxelor, daturilor și onorariilor. De altfel, cum ortodoxia nu făcea parte dintre religiile recepte ale țării, nici preoțimea ei nu s-a bucurat de drepturile și privilegiile celorlalți preoți. Obligația preoților ortodocși la dijmă față de stăpânul pământului e codificată prin *Compilatae* (p. I, tit. IV, art. 63), în ciuda repetatelor scutiri⁵³. În secolul al XVII-lea, pentru a-i atrage la protestantism s-au schițat totuși anumite intenții de îmbunătățire a soartei lor. Scutirile sau privilegiile preoțimii ortodoxe se reduc la scutirea de slujbe obișnuite iobăgești și de dijme, de asemenea le este permisă strămutarea. Cu toate acestea condiția preoților era net superioară iobagilor, așa explicându-se tentația și sporirea preoțimii.

2.2.3. Țărănimea

În scaunele secuiești și săsești putem observa faptul că s-a păstrat libertatea locuitorilor, fapt datorat vechilor privilegii. Țărănimea din satele acestora își desfășura activitățile economice în cadrul tradițional, pe care încercau să-l apere. Cu toate acestea se constată un proces de aservire a locuitorilor de rând. Obligațiile fiscale și militare ale secuilor a dus la împovărarea multor secui așa încât mulți dintre ei au ajuns în situația de iobagi. În adunarea din 1622 se hotăra anularea scutirii iobagilor secui de plata dărilor către stat, fapt ce a contribuit din plin la sărăcirea lor. Numeroase sate săsești din comitate au cunoscut de asemenea condiția stării iobăgești⁵⁴. Țărănimea săsească din scaune chiar dacă nu a fost iobăgită, în realitate a resimțit și ea exploatarea patriciatului săsesc din orașe și din centrele scaunelor, o situație mult mai grea aveau în schimb sașii de pe pământul crăiesc, ce au ajuns într-o deplină iobăgie⁵⁵.

O țărănime liberă exista apoi în Hațeg și Zarand, în regiunea Munților Apuseni și Chioarului, precum și în Făgăraș, zone locuite mai mult de români. În regiunea Banatului țărănimea liberă se menține în

⁵³ *Ibidem*, p. 101

⁵⁴ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 485

⁵⁵ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 125

zonele montane, de margine. Astfel de țărănime exista de regulă și în întinsul hotarelor, unde a supraviețuit și ca urmare a prestării pazei.

Țărănimea aservită forma în Transilvania și în acest secol categoria cea mai numeroasă. Cei mai mulți dintre români continuând a avea statutul de iobagi. De la o zi pe săptămână, cât fusese robota datorită stăpânului la începutul secolului al XVI-lea, ea ajunge prin hotărârea dietei din 1714 la patru zile pe săptămână pentru iobag și la trei zile pentru jeler⁵⁶. Se înregistrează acum trei fenomene care îngreunează și mai mult situația țărănimii iobage, anume: depozedarea ei de pământ de către nobilime, micșorarea continuă a sesiilor supușilor și scăderea puterii economice a gospodăriilor deopotrivă prin reducerea numărului de animale necesare lucrului⁵⁷. Răpirea pământurilor iobăgești, de regulă a celor mai bune, devine o practică nobiliară curentă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Aservirea țăranilor liberi, a satelor care au reușit să-și păstreze libertatea, în această perioadă se intensifică. Principalele obligații ale iobăgiei erau censul, dijma și robota⁵⁸, la acestea adăugându-se numeroase alte obligații și, evident, monopolurile senioriale.

Jelarii, numeroși și ei, sunt tot oameni dependenți, dar se deosebesc de iobăgimea ereditară, nu numai prin starea lor materială inferioară, dar mai ales prin raportul în care se găsesc cu stăpânul. În mod obișnuit ei nu sunt posesorii unei sesi, dar nici nu sunt socotiți ca fiind legați de stăpân și de pământ⁵⁹. Adesea ei nu sunt posesori nici de case, locuind la cei pentru care lucrează. Calitatea de jeler însă este una nesigură, lipsită de un statut propriu, supusă arbitrajului dreptului privat. Jelarii prestau slujbele convenite cu stăpânii la așezarea lor pe moșiile acestora. Urbaniile reglementează obligativitatea zilelor de robotă pentru jelarii cu casă, dar și pentru cei fără casă.

⁵⁶ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 514

⁵⁷ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 485

⁵⁸ Bujor Dulgău, *Raporturi feudale în satele din Țara Oașului în sec. XVI – XIX*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, IX-X, 1992 – 1993, Satu Mare, 1993, p. 96 – 101

⁵⁹ David Prodan, *op. cit.*, p. 102

3. Mutații cu implicații sociale în statutul Principatelor Române

Realitățile politice și militare de la sfârșitul secolului al XVII-lea au condus la redimensionarea sferelor de influență în spațiul central și sud-estic european. Imperiul Habsburgic se transformă într-un stat dunărean. Alături de aceasta, afirmarea Imperiului Rus și rivalitatea austro-polonă, pe fondul declinului otoman, conferă semnificații particulare trecerii dinspre perioada clasică spre cea a Europei luminilor. Vorbind despre spațiul Europei de la începutul secolului luminilor, Pierre Chaunu⁶⁰ confirmă faptul că integrarea spațiului central european în spațiul habsburgic marchează „trecerea decisivă de la Europa mică la una mare”.

3.1. Instaurarea regimului habsburgic în Transilvania

Succesele militare ale armatelor austriece, la sfârșitul secolului al XVII-lea, au decis în mod hotărâtor soarta luptei pentru stăpânirea teritoriilor Europei Centrale în favoarea Habsburgilor. Opera de organizare a regimului habsburgic s-a exercitat paralel cu acțiunile militare și politice, încă înaintea păcii de la Karlowitz (1699). Încă de la început Imperiul a ținut ca Transilvania să nu fie doar un simplu obiect al cuceririi. Viena o dorea ca o moștenire de drept a coroanei maghiare, iar sub pretextul eliberării armatele austriece au pătruns în spațiul transilvănean⁶¹. Cercul politic de la Viena nu se limita acum doar la o simplă lărgire a sferei de influență asupra provinciilor smulse turcilor, în general, și asupra Transilvaniei, în particular, ci încercau să le transforme în părți componente ale imperiului⁶². „fortăreața” transilvăneană fusese dorită de către Habsburgi pe toată durata stăpânirii otomane la Dunărea de Jos⁶³. Încă din timpul asediului Vienei (1683)

⁶⁰ Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în secolul luminilor*, vol. I, București, 1986, p. 62

⁶¹ David Prodan, *Supplex Libelus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 134

⁶² *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 369

⁶³ Barbu Ștefănescu, *op. cit.*, p. 90

imperialii au încercat să negocieze cu principele ardelean Mihai Apaffi termenii unui înțelegeri secrete⁶⁴. Ulterior este trimis iezuitul Antidie Durod cu misiunea de a convinge pe ardeleni să realizeze o alianță cu Țara Românească, sub autoritatea împăratului austriac, și să accepte de bună voie trupele imperiale în Transilvania⁶⁵. Proiectul tratatului cerut principelui ardelean prevedea ca Transilvania să reia cu împăratul, acum și rege al Ungariei, raporturile pe care le-a avut cu regii Ungariei înainte de cucerirea turcească⁶⁶. Durand își prezintă proiectele drept salvatoare pentru Transilvania, vorbind despre protecția împăratului împotriva voinței turcilor de a ceda Transilvania Poloniei.

În urma consolidării pozițiilor austriece în teritoriile ocupate de la turci, politica Vienei devine tot mai intransigentă, iar cercurilor conducătoare din Transilvania nu li se mai deschid căi diplomatice pentru a contrabalansa presiunea austriacă. Marii nobili transilvăneni, protestanți în mare parte, nu doreau acceptarea sistemului austriac centralizat. Ei erau reprezentanții unei societăți în care autoritatea nobiliară, de factură feudală era încă foarte mare. Presiunea austriacă devine însă tot mai puternică. Armatele imperiale, conduse de generalul Caraffa, au pătruns în spațiul Principatului ocupând un șir de cetăți. În aceste condiții Transilvania a declarat, la 9 mai 1688, că renunță la suzeranitatea otomană și trece sub protecția împăratului Leopold I⁶⁷. Prin această declarație, întărită de dieta întrunită la Făgăraș în 13 mai 1688, ia sfârșit perioada suzeranității otomane în Transilvania și începe perioada suzeranității austriece care durează până la 1867⁶⁸. Moartea lui Mihail Apaffi (15 aprilie 1690) a deschis imperialilor calea spre înlăturarea ultimei „fiecțiuni de autoritate transilvană”⁶⁹ (fiul principelui,

⁶⁴ *Ibidem*

⁶⁵ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 152

⁶⁶ *Istoria României*, vol. III, *Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste*, București, 1964, p. 226

⁶⁷ Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București, 1997, p. 163

⁶⁸ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 152

⁶⁹ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 163

un copil de 14 ani, care, deși proclamat principe de către nobili, Mihail Apaffi al II-lea, a fost constrâns să plece la Viena).

În condițiile morții lui Mihail Apaffi I Poarta I-a numit ca principe pe Emeric Thököly, care urmat de armate turcești și sprijinit de Constantin Brâncoveanu, precum și de cele ale nobililor reformați, a pătruns în Transilvania (august 1690). Bătălia de la Zărnești, din 21 august 1690, a dat câștig de cauză lui Thököly⁷⁰. În noile condiții austriece au considerat mai înțelept să revină la calea negocierilor, abandonată în favoarea forței. Diplomația austriacă a încercat astfel, făcând mai multe compromisuri, să reglementeze raportul dintre Imperiu și Principat. În acest sens, la cererea Curții, generalul Caraffa a elaborat, în 1690, un plan pe care l-a înmănat împăratului Leopold I. Urmând sfatul generalului, de a asocia presiunile cu concesiile, împăratul a dat la 4 decembrie 1691 așa-numita *Diplomă leopoldină*, care, prin cele 18 articole ale sale, fixa statutul politic și regimul intern al Transilvaniei. Prin acest act, ce sancționa alipirea Transilvaniei la Imperiu, este reflectat compromisul dintre noua stăpânire și stările privilegiate⁷¹, care, acestea din urmă, își asigurau respectarea și chiar întărirea statutului politico-juridic, cu importante consecințe asupra sferei economice și sociale.

Diploma exprimă intenția unei integrări depline în structurile Monarhiei cu observarea situației internaționale care obliga la păstrarea unei aparențe de autonomie. Menționând separarea de Ungaria, „actul constituțional” consființește baza juridică a administrației austriece. Diploma garantează, într-un moment de incertitudine, ideea continuității Principatului în persoana lui Apaffi II, recunoscând „națiunile” politice și religiile recepte, privilegiile stărilor, cu excepția dreptului la rezistență, dar și legile Principatului (*Approbatae et Compilatae, Tripartitumul lui Werböczy*)⁷². Este menținută dieta, organele administrative și judecătorești ale țării, cu toate rânduielile lor⁷³. Puterea militară a principatului era subordonată direct Consiliului aulic de

⁷⁰ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 372

⁷¹ Barbu Ștefănescu, *op. cit.*, p. 90

⁷² Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 284

⁷³ David Prodan, *Supplex Libelus Valachorum* ..., p. 134

război. Diplomei leopoldine i s-a asociat rezoluția lui Alvinczi (1693) și o diplomă referitoare la religie (1693) care deopotrivă au sporit drepturile împăratului, devenit suveranul incontestabil. Guvernul, instituția administrativă organizată în 1693 a creat o reprezentanță la Viena care se constituia în *Cancelaria aulică a Transilvaniei* (1694). Această instituție va fi adevăratul guvern al Transilvaniei, fiind condusă de un cancelar aulic și șase consilieri.

Instaurarea stăpânirii habsburgice în Transilvania nu aduce în aparență prea mari modificări în sistemul politic al Principatului. Diploma Leopoldină din 1691, actul fundamental al organizării provinciei în noile condiții, menține regimul celor trei „națiuni” – atât social, cât și național (maghiară, săsească și secuiască) și patru „religii recepte” (catolică, reformată, evanghelică și unitariană), cu excluderea majorității românești de la reprezentarea în dietă, din funcțiile administrative și juridice. Religia ortodoxă nici pe mai departe nu e acceptată. În Transilvania noua stăpânire austriacă a menținut relativa autonomie a Principatului. Căutând însă un echilibru favorabil puterii centrale, prin Contrareformă, în cadrul mai larg al Țelurilor sale sud-est europene, Imperiul austriac urmărește să modifice raporturile religioase în favoarea catolicismului, componenta politică a sistemului constituțional transilvănean. Cauzele acestui efort sunt în primul rând laice și mai puțin religioase, deoarece întărirea catolicismului însemna totodată și consolidarea noului regim. Habsburgii aveau nevoie de un sprijin politic și religios mai mare decât putea să-i ofere foarte redusă minoritate catolică. În acest scop era nevoie nu numai să fie întărit catolicismul, ci și să fie redus rolul calvinismului maghiar și să fie diminuat numărul ortodocșilor. Prin urmare, la propunerea iezuiților, Curtea de la Viena a pus în aplicare planul de a converti la catolicism masele de români ortodocși.

3.1.1. Unirea cu Biserica Romei

Unirea bisericii rutene și române a fost o acțiune a Contrareformei ce răspundea deopotrivă intereselor de durată ale catolicismului, cât și politicii Habsburgilor. Acțiunea de convertire a românilor din Principat avea un precedent în trecerea clerului rutean la

Unirea de la Brest (1596)⁷⁴, apoi în Croația, la Marča (1611)⁷⁵, a urmat convertirea rutenilor din Ungaria Superioară (1646)⁷⁶. În contextul înaintării Habsburgilor către sud-estul Europei, în 1688, este creată Episcopia unită de Sirmium-Hopovo, care-i reunea pe vlahii și sârbii din Voievodina,⁷⁷ urmată de convertirea unui număr de preoți români din zona Satu Mare (începând cu anul 1689)⁷⁸. Îndată ce Ardealul ajunsese în stăpânirea austriecilor acțiunea și propaganda calvină trebuia să cedeze în fața celei catolice, sprijinită acum de Habsburgi⁷⁹. Convertirea românilor la catolicism, care formau majoritatea populației Transilvaniei, apărea în fața Curții imperiale ca un mijloc de modificare esențială a raportului de putere din Principat. Pe de altă parte, interesul Curții era și acela de a rupe legăturile bisericești ale ardelenilor cu românii din Principate. Celor trei „națiuni” politice, ea putea să le opună, dacă românii ar fi fost convertiți la catolicism, o forță social-politică de mare pondere⁸⁰. Împăratul Leopold I, sfătuit de către iezuiți și intuind avantajele politice proprii ale atragerii românilor și rutenilor la Unirea religioasă cu biserica catolică, nu a întârziat să dea publicității o patentă imperială, în august 1692, prin care promitea clerului unit de rit grecesc scutiri și privilegii asemănătoare credincioșilor romano-catolici⁸¹. Era o ofertă tentantă pentru preoțimea română. Unii clerici români se arătau receptivi la propaganda catolică, preocupată mai mult să pună în lumină avantajele de ordin social, economic și politic, și mai puțin pe cele de ordin spiritual⁸². Cu toate acestea, abia în 1697, după mai multe negocieri, se ajunge la o înțelegere, când se obținuseră semnăturile mitropolitului Teofil și a unui număr de 12 protopopi⁸³.

⁷⁴ Ioan Horga, *Europa Luminilor*, Oradea, 2002, p. 172

⁷⁵ *Ibidem*

⁷⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 285

⁷⁷ Ioan Horga, *op. cit.*, p. 172

⁷⁸ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 285

⁷⁹ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 269

⁸⁰ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 165

⁸¹ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 797

⁸² Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 165

⁸³ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 797

Pentru preoții români se deschidea calea depășirii stării umile – economice și sociale – în care se aflau. Puteau deveni egali cu preoții și ierarhii așa-numitelor religii recepte. Plecând de la acest aspect, ne apare o convergență de aspirații și interese între propunerile Curții vieneze și cele ale românilor transilvăneni. Pentru ambele părți „unirea religioasă era o cale unică și sigură de depășire a imobilității medievale și de dislocare a regimului nobiliar transilvănean”⁸⁴.

Printr-un memoriu, din același an 1697, „statul catolic” ardelean cerea împăratului să facă apel către preoții ortodocși români ca să îmbrățișeze catolicismul, promițându-le scăparea de povara dărilor și beneficierea de privilegiile preoților romano-catolici; „majestatea sa să se îndure a-i face pe preoții și călugării de rit grec să se bucure de aceleași privilegii și drepturi de care se bucură acum nu numai preoții catolici, ci chiar și preoții unitarieni, lutherani și calvini”⁸⁵. Acest memoriu a fost dus de iezuitul Paul Barany, parohul Bisericii Romano-Catolice din Alba Iulia, la Viena. În paralel, la un astfel de proiect, ce urmărea atragerea populației ortodoxe de data aceasta spre calvinism, au lucrat și conții calvini Nicolae Bethlen și Banffi. Prin intermediul cardinalului Leopold Kollonich, împăratul Leopold I dă o rezoluție la 14 aprilie 1698 prin care li se oferea românilor posibilitatea de a se uni cu oricare din cele patru religii recepte, urmând a beneficia de privilegiile preoților acelei religii, sau a rămâne în vechea lor credință. Pentru a fi însă siguri că preoții români se vor uni cu catolicii, în secret împăratul a trimis comandantului militar al Transilvaniei, generalul Rabutin, însărcinarea ca „din toată puterea lui să se ostenească ca preoții români nu cu altă religie fără numai religia catolică să se unească”⁸⁶. Cum rezoluția amintită nu a fost suficient de clară, ori bine receptată, Leopold Kollonich a revenit cu unele precizări. La 2 iunie 1698 el adresa un manifest către preoții români ardeleni, prin care se preciza că urmau a se

⁸⁴ Ioan Lumperdean, *Națiune și confesiunea în secolul al XVIII-lea: Opțiuni și preocupări pentru reunificarea ecleziastică a românilor ardeleni*, în volumul colectiv *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII – XIX)*, coordonat de Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean și Ioan-Aurel Pop, Oradea, 1994, p. 69

⁸⁵ Dumitru Stăniloae, *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a populației românești*, București, 1973, p. 13

⁸⁶ *Ibidem*, p. 14

bucura de privilegiile bisericii și preoților catolici numai aceia care vor mărturisi și vor crede ce învață Biserica Catolică, și mai ales cele patru puncte florentine⁸⁷, respectiv: 1. Papa este capul întregii Biserici; 2. Sfânta Împărtășanie se poate face și cu pâine nedospită; 3. Duhul Sfânt purcede și de la Tatăl și de la Fiul (Filioque); 4. existența Purgatoriului.

După moartea lui Teofil, în vara anului 1697, în scaunul mitropolitan vacant ajunge tânărul Atanasie Anghel. În septembrie 1697 el pleacă în Țara Românească pentru a primi hirotonisirea. Spre deosebire însă de înaintașii săi, Atanasie Anghel a trebuit să semneze un îndreptar dogmatic, liturgic și canonic în 22 de puncte. Asta însă nu l-a împiedicat, așa cum spunea Silviu Dragomir, ca într-un scurt timp să deschidă „poarta bisericii sale propagandei unioniste”⁸⁸. Acesta a reluat chestiunea Unirii într-un nou sinod, întrunit tot la Alba-Iulia (7 octombrie 1698), în prezența a 38 de protopopi. Aceștia acceptă Unirea, dar cu condiția să-și păstreze obiceiurile și ritul ortodox⁸⁹. Între condițiile puse de către sinod pentru a accepta Unirea amintim: menținerea tradițiilor bisericii ortodoxe, respectarea vechiului calendar pentru ceremonii, sărbători și posturi, preoții străini să nu poată sluji în bisericile unite decât prin recomandare, preoții să poată spune în românește evanghelia și predica, credincioșii absenți de la ceremoniile liturgice să fie privați de funerariile religioase. Se cere de asemenea, ca la moartea lui Atanasie Anghel, sinodul să poată alege succesorul, pe care Sfântul Scaun și Curtea de la Viena să-l recunoască și să-l confirme, iar patriarhul din Imperiu să-l hirotonisească. Se face precizarea că „obiceiurile și obligațiile preoților trebuie să parvină exclusiv de la sinod”⁹⁰. Chiar dacă procedurile au fost viciate de intenții și presiuni, Unirea se constituie ca realitate instituțională, dovadă ca

⁸⁷ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1994, p. 293 – 294

⁸⁸ Apud Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir – istoric*, Cluj-Napoca, 2002, p. 226

⁸⁹ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 155

⁹⁰ Ioan Horga, *Tradiție și noutate în spiritualitatea românească greco-catolică din epoca luminilor. Episcopia de Oradea*, Oradea, 1996, p. 13

aceasta devine o referință în politica Guberniului și stărilor transilvănene⁹¹.

Acțiunea catolică a trezit o puternică reacție a nobilimii, mai întâi pentru că era majoritar protestantă, iar apoi, datorită scutirilor și privilegiilor promise preoțimii române⁹². Opoziția a fost categorică din partea calvinilor care erau dominanți în starea nobiliară. În aceste împrejurări Curtea de la Viena emite, la 16 februarie 1699, o nouă Diplomă Leopoldină (prima Diplomă a Unirii) în care este recunoscută Unirea, garantându-le celor uniți privilegiile și protecția oficială. Diploma se referea direct la preoții români, uniți, pe care îi scutește de obligațiile feudale, de robotă, garantându-le parohiile și bunurile acestora⁹³. Pe lângă această latură materială, există și o altă chestiune ce a dus la actul de Unire a unei părți a românilor cu Biserica Romei și anume încercarea acestora de a răspunde tendințelor calvinismului ce se manifesta în sensul asimilării elementului românesc. Pe de altă parte, nobilimea protestantă solicită ca Unirea să poată fi făcută, așa cum promisese împăratul prin decretul din 1698, cu oricare din religiile recepte ale țării, încercând să declanșeze o vastă acțiune de atragere a românilor la calvinism sau cel puțin de convingere să rămână la vechea lor credință⁹⁴. De altfel, cei mai mulți dintre românii ortodocși, marea masă a laicilor nobili și țărani, au optat pentru păstrarea vechii credințe, văzându-se înșelați în așteptările lor de însăși diploma imperială care îi ignoră. Această situație stârnește nemulțumiri chiar și la Viena, care îl consideră nesigur pe Atanasie Anghel, acuzându-l și de abuzuri și moravuri incompatibile cu funcția sa. Chemat la Viena pentru a da explicații și prevăzând consecințele neplăcute ale acestei convocări, Atanasie Anghel convoacă un mare sinod pe 4 septembrie 1700, căruia i se cere un consimțământ și o împuternicire mai largă pentru acțiunea sa⁹⁵. La Viena Atanasie Anghel negociază termenii unei noi diplome

⁹¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 287

⁹² David Prodan, *Supplex Libelus Valachorum ...*, p. 141

⁹³ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 288

⁹⁴ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 798

⁹⁵ David Prodan, *Supplex Libelus Valachorum ...*, p. 143

pentru Unire, care să extindă prevederile sale și asupra mirenilor⁹⁶. Rezultatul a fost astfel acordarea de către împărat a celei de-a doua Diplome Leopoldine pentru Unire (19 martie 1701), care conceptualizează principalele deziderate ale clerului român: acordarea de privilegii, scutiri și prerogative asemănătoare celor de care se bucurau clericii catolici⁹⁷. Scutirea preoților de sarcinile publice, de dări, de vămi, de dijme asemenea nobililor țării și garantarea integrării mirenilor uniți în statusul catolic însemna considerarea lor între stări. Diploma prevede însă și introducerea unui teolog latin, un iezuit, care urma să supervizeze actele episcopului și să asigure puritatea doctrinei⁹⁸. Noua diplomă oferea practic posibilitatea poporului român de a părăsi statutul de tolerat, oferindu-i perspectiva de a face parte din națiunile constituționale ale Transilvaniei⁹⁹. În mare parte însă, aceste prevederi nu au fost respectate, nu același lucru se poate spune însă și despre teologul iezuit, care a fost instalat cât mai repede cu putință pe lângă Episcopie. Această a doua Diplomă a Unirii poate fi considerată actul de naștere, instituțională, a Bisericii Unite Române. Atanasie Anghel este numit, la 15 iulie 1701, de către Curtea imperială, episcop al națiunii române, primind și titlul de consilier imperial.

3.2. Domniile fanariote. O nouă politică turcească pentru Țara Românească și Moldova

În urma experienței pe care Poarta a trăit-o în timpul domniei lui Dimitrie Cantemir (1710 – 1711) în Moldova, și înlăturarea ultimului domn pământean, Ștefan Cantacuzino (1714 – 1716), în Țara Românească, Imperiul Otoman hotărăște introducerea unui nou regim politic¹⁰⁰. Timp de mai bine de o sută de ani cele două țări române sunt

⁹⁶ *Istoria românilor*, vol. V, ..., p. 798

⁹⁷ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 288

⁹⁸ *Ibidem*

⁹⁹ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Chereșteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 155

¹⁰⁰ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 299

guvernaate de către domni recrutați în mare parte din influentele familiei constantinopolitane fanariote. Acest gen de regim a fost posibil în condițiile în care „grecizarea”, „levantinizarea” boierimii, în spațiul celor două Principate, a fost o realitate prezentă mult înaintea debutului secolului al XVIII-lea. Pe de altă parte, în condițiile politice în care Imperiul habsburgic și Rusia și-au manifestat tot mai puternic interesul pentru supremația la linia Dunării, Poarta a început să numească în scaunele de la Iași și București principii mult mai siguri, care prezentau o garanție pentru puterea otomană¹⁰¹. Pe de altă parte, recesiunea otomană antrenase mișcarea de eliberare a țărilor române care, cu ajutorul puterilor creștine, încercaseră să iasă de sub autoritatea turcească. Bogații fanarioți greci s-au dovedit a fi soluția în aceste condiții pentru turci.

Domnii sunt numiți direct de către Poartă, iar boierii pierd, pe lângă dreptul de a alege pe domn și pe acela de a se alege un domn dintre aceștia. Cu toate acestea boierimea a mai păstrat o oarecare influență în numirea unor domni de către poartă, de exemplu, la moartea lui Nicolae Mavrocordat, boierii munteni propun, cu succes, sultanului să-l numească domn pe fiul lui Nicolae, Constantin Mavrocordat¹⁰². A fost ultimul caz cunoscut însă, turcii impunându-se tot mai mult în politica internă a celor două Principate. Așa cum precizează și Nicolae Iorga, până în perioada de până la 1768, putem vorbi de un „fanariotism de tradiție românească”¹⁰³, în care fondul autohton a dat o puternică expresie evoluției pe tărâm cultural-artistic și ecleziastic. Tot mai mult, de la instaurarea acestui regim, fanarioții devin instrumente prin care puterea suzerană controlează Țara Românească și Moldova, fără ca formal să fie abolită autonomia acestora. Mai mult decât în epoca precedentă, nu mai poate fi vorba acum de o politică externă proprie a celor două Principate. Fanariotismul nu a fost un fenomen particular, exclusiv legat de Principatele dunărene, el a avut un caracter mai general, care se manifestă, potrivit cu statutul juridic al țărilor intrate

¹⁰¹ *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor (1711 – 1821)*, București, 2002, p. 442

¹⁰² *Istoria României*, vol. III, ..., p. 342

¹⁰³ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, București, 1981, p. 351

sub stăpânire otomană, fie la nivelul conducerii politice și parțial ecleziastice ca în țările române, fie în ierarhia bisericii în sudul Dunării¹⁰⁴. Instaurarea domniilor fanariote nu a însemnat doar un simplu abuz al turcilor, schimbând un domn cu altul, a însemnat ceva mai mult, regimul politic, statul juridic al țărilor române fiind modificat. Modificările intervenite afectează instituțiile fundamentale, domnia și sfatul domnesc, în general întregul sistem administrativ și politic. Acest statut antrenează și declinul puterii militare, armata Principatelor reducându-se doar la garda domnească. Noul regim se baza pe o clientelă boierescă, fanariotă, dar și pe acordul boierimii autohtone, amenințate în pozițiile sale, și care colaborează cu domnul în schimbul garantării statutului ei de Stare. Imperiul Otoman nu a dislocat însă structurile tradiționale politico-administrative, sistemul proprietății feudale, deși le-a controlat și subordonat intereselor sale. Aici găsim, de altfel, principala diferență între regimul fanariot și cel al pașalâcurilor; în Principate dominația otomană era una indirectă, iar în al doilea caz una directă¹⁰⁵. În realitate formula fanariotă a fost un compromis între autonomie și administrația directă¹⁰⁶. Statutul de autonomie a fost pătrat, dar el a suferit considerabile limitări.

Privit în ansamblu secolul fanariot nu a fost doar o perioadă de suferințe și greutăți, ci a fost și începutul drumului spre modernitate, contribuind la formarea identității naționale a românilor, în special la boierii nemulțumiți de afirmarea elementelor grecești. Apoi, secolul fanariot poate fi numit și „secolul reformelor”¹⁰⁷, întrucât de-a lungul a peste o sută de ani toate sectoarele vieții sociale – fiscalitate, relații agrare, administrație, justiție, biserică și cultură – au făcut obiectul unei ample restructurări și modernizări.

¹⁰⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 299

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 300 – 301

¹⁰⁶ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 180

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 181

4. Reformism și modernizare în secolul Luminilor

Secolul al XVIII-lea este o perioadă în care s-a adus în discuție și s-a încercat aplicarea, uneori cu succes, a unor importante sisteme de reformare a societății, în sensul modernizării acesteia. Acest proces a început în Transilvania, dar și în celelalte regiuni controlate direct de către Habsburgi, sub influența directă a regimului austriac. Înfluențate de succesele înregistrate, cu precădere în Oltenia, care revine în interiorul granițelor Țării Românești, în 1739, după ce fusese integrată în structurile imperiale austriece în urma tratatului de la Passarowitz (1718), domniile fanariote au încercat aplicarea unor astfel de reforme care să consolideze statul și autoritatea centrală, făcând posibilă funcționarea instituțiilor statului. În cele ce urmează o să încercăm să surprindem câteva din proiectele reformatoare, pe care le considerăm mai relevante pentru tendințele acestui secol, și care într-un mod direct au pus accentul și pe reformarea socială, în special, a societății, în general.

4.1. Reformele lui Constantin Mavrocordat

Reformismul, în special cel din domeniul fiscal, fusese încercat încă din perioada predecesorilor pământenți (Antioh Cantemir și Constantin Brâncoveanu), îndată după tratatul de la Karlowitz (1699). Reformele fiscale din 1700 și 1701 au rămas fără o continuitate în celelalte sectoare, așa încât efectele acestora nu s-au soldat cu importante mutații novatoare. Politica reformistă a regimului fanariot a debutat în vremea primului domn Nicolae Mavrocordat, „un remarcabil om de cultură, atent la problematica timpului său”¹⁰⁸. Politica reformistă fanariotă se manifestă într-o perioadă preliminară printr-o încercare de stabilizare a populației rurale în vederea funcționării sistemului fiscal. Aplicarea acestor reforme cunoaște un maxim de intensitate în timpul

¹⁰⁸ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 300

domniilor lui Constantin Mavrocordat (1730 – 1769)¹⁰⁹, care a domnit alternativ în Țara Românească și Moldova. Prin prisma măsurilor reformatoare domnia acestui fanariot poate fi integrată în aceea a spiritului european iluminist al vremii sale. Constantin Mavrocordat moștenise de la tatăl său înclinația spre cultură, învățase în școli superioare, cunoștea limba italiană, franceză, turcă, persană, greaca modernă și clasică, ținea corespondență cu personalități culturale de peste hotare, era, într-un cuvânt, un spirit iuminist.

Reintegrarea Olteniei, unde austriecii, prin reformele înfăptuite, interveniseră în raporturile dintre boieri și țărani, pune în fața domnului fanariot două alternative: să continue procesul reformelor sau să revină la situația de dinaintea acestora. Opțiunea domnului fanariot s-a fixat în sensul continuării reformelor, a extinderii lor în tot spațiul celor două Principate. Începutul reformelor l-a constituit un hrisov din 7 februarie 1741. Devastările și deplasările de populație din timpul războiului ruso-austro-turc (1735 – 1739), precum și reintegrarea Olteniei în Țara Românească au cerut o serie de măsuri de refacere a potențialului fiscal și de reunificare a instituțiilor fiscale¹¹⁰. Hrisovul amintit cuprindea măsuri de reorganizare în domeniile fiscal, agrar, administrativ și juridic.

Preocuparea de căpetenie a domnului a fost fiscalitatea. Prin măsurile pe care le-a introdus, acesta a urmărit abolirea răspunderii fiscale colective, care era unul din factorii generatori ai fugii contribuabililor, și reducerea drastică a categoriilor de scutiți sau privilegiați fiscali¹¹¹.

Reforma fiscală. Principiul de bază al reformei fiscale a fost generalizarea *ruptei*. Rupta era o înțelegere încheiată de visterie cu un grup de contribuabili, prin care se stabilea cunantumul dării ce urmau să o plătească și termenele de achitare¹¹². Era creată astfel o singură categorie de țărani birnici, iar de la aceștia, la fel ca și fostul inspectorat

¹⁰⁹ Constantin Mavrocordat deține un adevărat record între fanarioți, având șase domnii în Țara Românească (1730, 1731 – 1733, 1735 – 1741, 1744 – 1748, 1756 – 1758, 1761 – 1763) și patru domnii în Moldova (1733 – 1735, 1741 – 1744, 1744 – 1749, 1769).

¹¹⁰ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 502

¹¹¹ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 182 – 183

¹¹² *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 503

austriac din Oltenia, cerea o sumă fixă. Noul cap de familie avea de plătit „doi lei și jumătate pentru un sfert de an”¹¹³, pe când „holteiul” plătea numai un leu și jumătate¹¹⁴. Cap de familie era pentru fisc numai acela care avea zece capete de vită, astfel că, în cele mai multe cazuri, doar mai multe case țărănești împreună alcătuiau o unitate fiscală¹¹⁵. O altă componentă a reformei fiscale era stabilirea cu rigurozitate a listelor de evidență a contribuabililor. Fiecare contribuabil a primit un adevărat „buletin de identitate” fiscală, un document care atesta calitatea de contribuabil și cuprindea semnalmente sale fizice¹¹⁶. Prin reforma fiscală din 1741, chiar dacă numărul contribuabililor a fost extins, sunt în continuare scutite de la dări mănăstirile, preoții și toți boierii¹¹⁷.

Reforma fiscală a condus la o reacție în lanț. Domnul fanariot și-a dat repede seama că sectorul fiscal nu putea fi izolat de celelalte sectoare ale vieții sociale, că stabilitatea contribuabililor era afectată de existența servituții corporale, care-l pune pe țăranul dependent sub deplina autoritate a stăpânului său, apoi abuzurile administrative și juridice îngreunau sistemul.

Reforma militară. Prevedea desființarea vechii oștiri a slujitorilor și curtenilor, rămânând însă câte un steag la sediul fiecărei isprăvnicii, pentru paza ordinii. Slujitorii pierduseră în mare parte caracterul lor militar, iar numărul lor era prea mare față de nevoile țării. Pe de o parte, în condițiile în care Poarta se implica tot mai mult în politica Principatelor, nu mai era nevoie de o astfel de armată (limitarea armatei era cerută chiar de către turci), iar pe de altă parte, restrângerea categoriilor militare a avut mai mult un caracter fiscal¹¹⁸. Inutilitatea militară pentru a acești privilegiați era o rațiune convingătoare, în cazul lui Constantin Mavrocordat, pentru împușinarea lor. Erau desființate, cu

¹¹³ Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, ..., p. 498

¹¹⁴ Cumulat impozitul anual era mai mare decât cel perceput de către autoritățile austriece în Oltenia, cu precizarea că baza de impozitare era totuși diferită.

¹¹⁵ Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, ..., p. 498

¹¹⁶ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 504

¹¹⁷ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 436

¹¹⁸ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 505

unele excepții, și breslele militare, supunându-i pe toți acești privilegiați birului obișnuit¹¹⁹.

Reforma administrativă. Această reformă a fost cerută de reorganizarea sistemului fiscal. Urmărind concepția de stat a lui Constantin Mavrocordat, putem observa dorința și intenția acestuia de a întări puterea centrală, de a elimina orice jurisdicție privată și să-și trimită reprezentanții la nivel local. În fruntea fiecărui județ (Țara Românească) și ținut (Moldova) domnul a pus câte doi ispravnici cu competențe administrative¹²⁰. Ei veghează la aplicarea strictă a deciziilor domnești, de asemenea ei aveau rolul de a-l informa pe domn asupra celor petrecute în aria lor de competență instituțională și teritorială¹²¹. Dar cel mai important aspect al reformei administrative se referea la salarizarea dregătorilor. Aceasta a fost introdusă pentru a proteja contribuabilii de abuzurile dregătorilor, care se retribuiau pe seama supușilor. Această reglementare a avut darul de a consolida dregătoria, instituția funcționarilor publici. Tot mai mult, așa cum am arătat, dregătoria a luat locul moșiei, pământului în stabilirea identității și rangurilor boierești. Pe de altă parte, în administrație Constantin Mavrocordat, deși reprezentant direct al Porții, și grec de neam, a promovat limba română, așa cum se poate observa din dorința acestuia atunci când îi cere pârcălabului de Galați „să nu mai scrii grecește, ce românește să ne scrii”¹²².

Reforma judecătorească. Chiar dacă ispravnicii domnești din teritoriu continuă să dețină și funcții judecătorești, Constantin Mavrocordat a încercat o separare a justiției de administrație. Sunt numiți judecători din rândul boierilor fără slujbe¹²³, care alături de ispravnici au creat „curți” judecătorești în fiecare reședință teritorială. În noua organizare judecătorească se rezervau divanului domnesc doar pricinile mai importante, de asemenea acesta din urmă devenea o instanță de apel. În același timp, erau modernizate și procedurile prin obligativitatea redactării hotărârilor în două exemplare și înscrierea lor

¹¹⁹ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 437 – 438

¹²⁰ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 185

¹²¹ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 508

¹²² *Apud Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 509

¹²³ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 437

în condiții, cu foi pecetluite, pentru a înlătura posibilitatea de înlocuire¹²⁴.

Reforma socială. Reformele sociale sunt și cele mai importante pe care le-a făcut Constantin Mavrocordat. Boier este cel care are o slujbă sau o dregătorie domnească. Această măsură a lovit în primul rând în identitatea aristocratică a boierimii pământene, îndepărtată tot mai mult de dregătoriile statului. Prin reforma pe care o face domnul fanariot împarte pe boieri sau dregători în două mari categorii: 1. boierii mari, de la ban la clucerul de arie inclusiv, urmașii acestora numindu-se neamuri; 2. boieri de clasa a II-a, cuprinzând restul dregătorilor, urmașii lor numindu-se mazili¹²⁵. În funcție de această împărțire se acordau scutirile fiscale, se fixează salariile lunare și „beneficiau” încă de privilegiile unor anumite venituri și plocoane¹²⁶.

Ceea ce a reprezentat esența reformei sociale au fost însă relațiile agrare, urmărindu-se două obiective fundamentale: 1. eliminarea autorității senioriale exercitate de boieri și egumeni asupra țăranilor șerbi; 2. uniformizarea regimului de obligații față de stăpânii de domenii. Această reformă avea ca și scop de atins între altele și înlăturarea cauzelor deplasărilor țăranilor, generate de diferențele de îndatoriri de la un domeniu la altul. Pe domeniile boierești, dar și pe cele ale mănăstirilor, existau două categorii de țărani: șerbii (*rumânii* – Țara Românească, *vecinii* – Moldova) și oamenii cu învoială (liberi din punct de vedere juridic).

Desființarea rumâniei și veciniei fiind ținta ultimei și celei mai însemnate dintre reformele lui Constantin Mavrocordat. Practic prin abolirea rumâniei în 1746 (Țara Românească) și condamnarea tendinței boierilor de a reduce pe șerbi la condiția de robi, prin fixarea corvezilor, în 1749 (Moldova) se pune capăt servajului în cele două Principate¹²⁷. Domnul a dorit să aibă un țăran liber din punct de vedere juridic și care să aibă un regim de obligații fixat de către stat.

¹²⁴ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 508 – 509

¹²⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 335

¹²⁶ *Ibidem*, p. 336

¹²⁷ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 304

În Țara Românească, această desființare a rumâniei s-a realizat în trei etape. La 26 octombrie 1745, printr-un așezământ tipărit și difuzat în țară, s-a hotărât ca toți cei fugiți care se reîntorceau la casele lor să beneficieze de un șir de scutiri și avantaje fiscale. Apoi, deoarece prima măsură nu a avut rezultatul scontat, la 1 martie 1746, domnul a decis, într-o adunare a clerului și boierilor, ca orice rumân fugit, care se înapoiază în țară, să devină om liber¹²⁸. Domnul a fost sprijinit în această politică de mitropolitul Neofit, care, la 15 martie 1746, a eliberat pe toți rumânii mitropoliei. Boierii nu erau prea încântați de noile decizii, iar dispozițiile domnești întârzie a fi aplicate pe domenii. Fuga țăranilor era și mai mult încurajată, asta deoarece întorcându-se ulterior ei deveneau liberi. Plecând de la depopularea domeniilor și folosindu-se de argumentele creștine (nu era bine ca un creștin să țină în robie pe fratele său – era practic o condamnare canonică a rumâniei), într-o nouă hotărâre (5 august 1746), stăpânii de domenii erau invitați să-i elibereze pe rumâni spre folosul sufletesc, urmând ca aceia care nu doreau să o facă să primească o răscumpărare de zece taleri¹²⁹. Această din urmă hotărâre îi asimilează pe rumâni oamenilor liberi ce muncesc pe domenii cu învoiala. Obligațiile acestora fiind de 12 zile de clacă, stabilite prin două așezăminte din 1744 – 1745. Dacă desființarea rumâniei este o realitate, nu același lucru se poate spune și despre obligațiile țăranesti. Mulți stăpâni de domenii, confruntată fiind cu o criză de forță de muncă au oferit tot felul de facilități țăranilor ce urmau a se așeza pe domeniile lor, ori tocmai asta nu dorea domnul, ca țăranii să se deplaseze dintr-o zonă în alta, perturbând sistemul fiscal.

În Moldova reforma socială a întâmpinat mai multă rezistență. Aici situația era diferită din punct de vedere social, boierii moldoveni îi asimilau pe vecini cu robii ȝigani. Prin hotărârea adunării clerului și boierimii, din 6 aprilie 1769, s-a hotărât ca vecinii să nu mai poată fi asimilați cu robii, dar ei continuau să presteze 24 de zile de clacă (dublu față de cât trebuiau să presteze țăranii liberi așezați pe domenii), de asemenea ei nu puteau părăsi moșia stăpânului¹³⁰. Această hotărâre s-a

¹²⁸ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 507

¹²⁹ *Ibidem*

¹³⁰ *Ibidem*, p. 507 – 508

dovedit una contraproductivă pentru boieri, între cele două categorii țărănești au apărut numeroase tensiuni, așa încât la 1 ianuarie 1766, Grigore Ghica a stabilit un quantum uniform de clacă (12 zile)¹³¹.

Aceste reforme, ale lui Constantin Mavrocordat, nu au fost singurele care au contribuit la modernizarea societății românești în perioada fanariotă. Cu toate acestea, politica de reforme a domnilor fanarioți a fost lipsită de continuitate, asta deoarece alături de domnii luminați, precum Nicolae și Constantin Mavrocordat sau Alexandru și Constantin Ipsilanti, s-au aflat și personalități șterse și simpli spoliatori¹³². Astfel, de multe ori reformele făcute de către un domn, erau adesea revocate de cei care îi urmau la tron. Această inconsecvență s-a datorat și schimbărilor foarte dese ale domnilor.

4.2. Reformismul social terezian în Transilvania

Maria Tereza (1740 – 1780) inaugurează o etapă în reformismul austriac în termeni absolutiști printr-o practică dominată de pragmatism. Prin consilierii săi, îl amintim în primul rând pe Haugwitz, concepe și realizează reforme fundamentale, contribuind din plin la redresarea și consolidarea monarhiei. Împărăteasa estima că are dreptul de a guverna în totală independență față de structurile politice, instituționale ale statului, în calitate de autoritate supremă a țării și bisericii¹³³. Reformele financiară, juridică, separarea afacerilor administrative de justiție, reforma armatei vor colabora la organizarea statului modern¹³⁴.

Principala reformă, cu implicații directe asupra Transilvaniei, a fost reforma socială prin care Curtea a intervenit în raporturile dintre nobilime și țărănime. Prin politica sa socială, prin tendința de a introduce urbaniul, de a reglementa relațiile dintre iobagi și stăpânii de

¹³¹ Pentru a da satisfacție boierilor, această din urmă hotărâre a introdus *nartul* – obligația de muncă zilnică, care evident era suficient de mare pentru ca țăranii să nu o poată realiza într-o zi de muncă, ceea ce creștea substanțial timpul fizic de clacă.

¹³² Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 185

¹³³ Ioan Horga, *Tradiție și noutate ...*, p. 109

¹³⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 293

pământ, ca și abuzurile acestora, împărăteasa și-a câștigat foarte repede calificativul de „apărătoare a săracului de iobagiu în contra asupririlor nedrepte”, ca și simpatia și încrederea maselor de țărani¹³⁵.

Prima însemnată ordonanță imperială, ce reglementa raporturile dintre țărani și stăpâni a fost cea din 25 februarie 1747, prin care s-a hotărât ca iobagii care lucrau cu palmele sau foloseau vitele altora să presteze patru zile pe săptămână, iar cei care lucrau cu vitele proprii să presteze trei zile¹³⁶. Spiritul novator al împărătesei se va dovedi cu prisosință cu ocazia reglementării urbariale din Ungaria (1767)¹³⁷. Confruntată cu masive emigrări, care afecta capacitatea fiscală a țării, Curtea se decide să extindă reglementarea urbarială și în Transilvania. În Transilvania, devenită Mare Principat¹³⁸ prin decretul Mariei Tereza din 2 noiembrie 1765¹³⁹, a existat o opoziție consistentă a nobilimii față de impunerea acestei reglementări. Aceste reglementări urbariale împărăteasa le-a considerat necesare în contextul multiplicării corvezilor țăranești din timpul războiului de șapte ani și a perpetuarii acestei realități după aceea. Reglementarea pentru Transilvania, *Certa Puncta*, a fost emisă în 1769, iar prin intermediul ei erau stabilite cuantumul corvezilor ce trebuiau prestate de țărani¹⁴⁰. În linii generale, reglementarea repeta prevederile ordonanței din 1747, amplificând dispozițiile de prestare, pe cele interesând mărimea pământului atribuit iobagilor și jelerilor¹⁴¹. Alte dispoziții privesc monopolurile senoriale, regimul pășuni și pădurilor. Este admisă, în materie judiciară, posibilitatea iobagilor de a apela la comitat și chiar la Tabla

¹³⁵ Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680 – 1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca, 2001, p. 341

¹³⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 293

¹³⁷ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 727

¹³⁸ Transilvaniei i se recunoștea astfel contribuția în lupta antiotomană, ea devenind o provincie ce nu era supusă nici unui alt „regat sau altei stăpâniri”, aluzie evidentă la încercările nobililor maghiari de a apropia Transilvania de Ungaria.

¹³⁹ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 541

¹⁴⁰ Ioan Horga, *Europa Luminilor*, ..., p. 100

¹⁴¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 293

comitatului¹⁴², mai mult procesele urbariale puteau ajunge chiar și în fața împărătesei, care hotăra în urma consfătuirii cu Consiliul de Stat¹⁴³. În esență, reglementarea păstra robota mai ridicată decât în Ungaria, iar întregul pământ era la discreția deplină a stăpânului de moșie. Cu toate acestea reglementarea frânează abuzurile stăpânilor de pământ, obligațiile fiind stabilite concret. Țăranul conștientizând acum care sunt obligațiile sale și care erau în fond abuzurile stăpânului. Erau stabilite mărimea sesiei iobăgești și subdiviziunile acesteia, fiind separat pământul iobăgesc de cel alodial și ceea ce este mai important a raportat sarcinile iobăgești la mărimea sesiei, fiind proporționale cu aceasta¹⁴⁴. Numărul zilelor de clacă, de robotă erau reduse considerabil, la două zile pe săptămână sau 104 zile pe an, această reglementare nu a fost respectată întru totul de către nobili. De asemenea, repartitia zilelor de robotă în an nu era uniformă, vara, în timpul muncilor câmpului, iobagii trebuind să lucreze chiar și șase zile pe săptămână, iar iarna munca era evident mai puțină¹⁴⁵. Asta contribuia la înrăutățirea condiției iobagilor. Problemele grave ale iobăgiei transilvănene nu au fost rezolvate în urma acestor reglementări, dar au reușit, măcar parțial, să stabilească obligațiile țărănești, contribuind la stăvilirea mișcărilor sociale¹⁴⁶.

Înființarea regimentelor grănicerești a fost de asemenea una din măsurile importante, luate în timpul domniei Mariei Tereza, care au avut importante consecințe pe plan social. Generalul Buccow, comandantul militar al Transilvaniei, a propus Vienei înființarea mai multor regimente de graniță, după asemănarea celor existente între Adriatica și Porțile de Fier. Curtea aprobă propunerea, astfel că în perioada dintre 1762 și 1766 sunt create trei regimente românești și

¹⁴² *Ibidem*

¹⁴³ Bodo Edith, *Realități sociale după reglementarea urbarială tereziană. Plângerile urbariale*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicula Istorie-Arheologie*, tom XII, Oradea, 2002, p. 63

¹⁴⁴ Idem, *Reglementarea urbarială tereziană și lumea rurală din Bihor*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicula Istorie-Arheologie*, tom XIII, Oradea, 2003, p. 41 – 42

¹⁴⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 287

¹⁴⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 294

două secuiești¹⁴⁷. Crearea acestor regimente, situate pe toată linia sudică și estică de hotar a Transilvaniei, a contribuit la ușurarea vieții țăranilor din aceste regiuni. Locuitorii satelor de unde se recrutau soldații acestor regimente beneficiau de anumite libertăți și avantaje; mai întâi erau eliberați din iobăgie, apoi dădeau ascultare doar autorităților militare, iar o parte din averile nobiliare din aceste localități au fost expropriate și constituiau proprietatea comună grănicerească. Toate acestea țăranii le obțineau în schimbul serviciului militar, al apărării frontierei¹⁴⁸. Condiția de militari, de grăniceri va deveni în imaginarul social al românilor sinonimă cu condiția nobiliară, alimentând speranțele de emancipare socială a categoriilor servile¹⁴⁹. Zonele de graniță beneficiau de grația împărătesei. În 1766, în zona regimentului năsăudean se regularizează și se normalizează satele; casele sunt coborâte de pe coaste și dealuri, locuitorilor li se împart munții pentru pășunat și păduri în folosință comună. Drumurile sunt prevăzute cu pietre și table indicatoare pentru orientarea direcțiilor și marcarea distanțelor. Astfel de prefaceri au loc și în sudul Transilvaniei sau în Banat, pe toată întinderea frontierei.

4.3. Iosefinismul și politica de reforme sociale

În 1745, la vârsta de patru ani Iosif, fiul Mariei Tereza, devine rege al Romanilor, în 1765, la moartea tatălui său Ștefan Francisc de Lorena, este încoronat împărat al Sfântului Imperiu Romano-German (18 august 1765) și devine coregent al posesiunilor ereditare ale Casei de Habsburg, precum și comandant suprem al trupelor¹⁵⁰. Din 1780 când își începe domnia și până în 1790 printr-o serie de edicte înfăptuiește o seamă de reforme, potrivit unui program schițat cu mult înainte¹⁵¹. În viziunea sa rolul autorităților era acela de a asigura fericirea poporului. Monarhul trebuie să exercite o putere absolută, voința lui trebuie să fie

¹⁴⁷ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 287

¹⁴⁸ Ioan Horga, *Europa Luminilor*, ..., p. 100

¹⁴⁹ Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 343

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 352

¹⁵¹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 295

lege. El trebuie să cunoască nevoile poporului său, iar animat de acest pragmatism el a străbătut Imperiul în toate direcțiile. În Transilvania el a întreprins trei călătorii, în 1773, 1783 și 1786¹⁵². Cercetând toate realitățile din Transilvania el stătea de vorbă cu locuitorii, interesându-se în special de țărănimea română și primind jalbe și petiții. Românii, „cei mai vechi și mai numeroși locuitori”, sunt, potrivit lui Iosif al II-lea, „chinuiți și încărcăți de nedreptăți, la dispoziția nobilimii zi de zi și poate în fiecare ceas”¹⁵³.

Seria reformelor sale cu implicații profund sociale debutează pentru românii transilvăneni prin publicarea *Edictului de toleranță* (1781). Edictul proclama „liberul exercițiu al cultului acatolicilor – formula care îi desemna pe protestanții și ortodocșii din imperiu”¹⁵⁴. Libertatea ortodocșilor însemna nu numai un act religios, ci și unul profund politic și social, având o semnificație aparte în raport cu „constituția” țării, stârnind opoziția națiunilor politice și a religiilor recepte. Efectele pentru Transilvania semnificau posibilitatea accesului la funcții, urcând pe scara ierarhiei sociale, a românilor ortodocși, a românilor în general. Pentru Transilvania împăratul a ținut să repete și să accentueze încă o dată, printr-un ordin special din 30 ianuarie 1783, că numirea în funcții să nu se mai țină cont de religie, ci numai de capacitatea și meritele personale¹⁵⁵.

Problema iobăgiei a fost de asemenea o preocupare constantă a domniei lui Iosif al II-lea. Numeroase petiții ale românilor iobagi se refereau la abuzurile sașilor, la tendința acestora de a-i considera pe români iobagi¹⁵⁶. Desființând, prin reforma administrativă, autonomiile locale și decretând convivialitatea, reformele ofereau noi posibilități de afirmare socială a românilor. Cea mai importantă măsură, privită în sensul emancipării sociale și juridice a țăranilor, a fost patenta de

¹⁵² Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 288

¹⁵³ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 297

¹⁵⁴ Ioan Horga, *Edictul de Toleranță și efectele sale în Crișana*, în volumul colectiv *Tentația Istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*, coordonat de Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghita și Doru Radosav, Cluj-Napoca, 2003, p. 627

¹⁵⁵ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 732

¹⁵⁶ A se vedea Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 344 – 346

desființare a iobăgiei. Impresionat de situația mizerabilă a țăranimii, pe când era încă la Sibiu (1783), Iosif al II-lea se declara pentru desființarea servituții personale a iobagilor din Transilvania¹⁵⁷. El ordonă, la 16 august 1783, guvernului din Transilvania să apere pe iobagi „contra tuturor apăsărilor și vexațiunilor domnilor de pământ”, ei se pot căsători liber, vor putea învăța meșteșuguri, proprietarii nu vor avea dreptul de a-i alunga de pe moșie, nici să-i strămute dintr-un comitat în altul¹⁵⁸. O nouă intervenție, în favoarea țăranilor iobagi, are loc la 2 martie 1784¹⁵⁹. Însă actul care a influențat cel mai mult ordinea socială feudală a fost Patenta din 22 august 1785 care desființea servitutea personală, suprimând dependența personală¹⁶⁰. Opoziția față de această măsură a fost foarte puternică în Transilvania, iar discuțiile în legătură cu aplicarea patentei a creat un climat favorabil emancipării sociale.

Împăratul a fost preocupat de asemenea și de situația altor categorii sociale. O ordonanță din 27 martie 1784 reglementează raporturile dintre stăpâni și servitori, iar, o altă ordonanță, dată în 1782, se ocupa de condiția țăganilor (a robilor) supuși nobilimii și Bisericii¹⁶¹.

Chiar dacă sfârșitul domniei, în condițiile izbucnirii Revoluției franceze, a însemnat și anularea unei părți importante dintre reformele sale, Iosif al II-lea, iosefinismul ca ideologie și practică politică, a oferit un cadru mai larg pentru afirmarea celor neprivilegiați, constituind un pas semnificativ spre modernism, spre modernizarea societății transilvănene.

¹⁵⁷ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 289

¹⁵⁸ *Ibidem*

¹⁵⁹ *Ibidem*

¹⁶⁰ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 296

¹⁶¹ Prin ordonanța referitoare la țăgani s-a încercat și sedentarizarea celor care umblau dintr-o parte în alta, legându-i de pământ și obligându-i să învețe meserii sau să se ocupe de agricultură.

5. Câteva aspecte ale vieții sociale în secolul al XVIII-lea

Având în vedere complexitatea vieții sociale în secolul al XVIII-lea ne propunem să evidențiem acelea dintre trăsăturile care sunt în schimbare. Secolul Luminilor, antrenat de către realitățile politice, culturale și sociale ale experienței despotismului lăsat, a contribuit la introducerea unor mutații semnificative la nivelul societății în întreg spațiul românesc, fie că avem în vedere o influență directă, fie una indirectă. Profunde, realitățile sociale sunt adesea promotoare, adesea consecințe ale modernizării.

5.1. Boierii vechi și cei noi

Schimbarea survenită în cele două Principate, prin instaurarea regimului fanariot, nu a fost percepută ca ceva ieșit din comun, asta și datorită faptului că Nicolae Mavrocordat a inaugurat acest regim atât în Moldova (1711), cât și în Țara Românească (1716), iar acesta fusese domn în Moldova și înainte de Dimitrie Cantemir¹⁶². Revenirea pe tron a acestui domn nu apărea în ochii contemporanilor un act dramatic ieșit din comun. Din considerente politice, mai puțin naționale, boierii români preferau pe domnii pământenii, aleși dintre ei, în locul celor străini, care veneau cu o întreagă și numeroasă suită clientelară, care sustrăgea importante resurse de venit ale boierilor pământenii. Grecii erau considerați drept concurenți puternici în obținerea dregătoriilor, a stăpânirii pământului, în conducerea Bisericii și a mănăstirilor.

Primele domnii fanariote nu s-au remarcat printr-o „grecizare” a autorității statului, a dregătoriilor sau a stăpânirii domeniilor¹⁶³. Temelia cârmuirii domnilor fanarioți a fost tot boierimea pământească, băștinașă, asta deși ea a început să fie marginalizată în influența ei de faptul că fanarioții erau tot mai mulți și, de asemenea, beneficiau de numirea și sprijinul Porții. Boierii pământenii rămâneau puternici pentru că erau stăpânii moșiilor, producătoare de mari venituri din vânzarea cerealelor

¹⁶² *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 512

¹⁶³ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 301

și a vitelor¹⁶⁴. Între noii veniți, greci din Fanar, și boierii pământeni (între aceștia se aflau și greci împământăniți, sosiți în spațiul românesc înaintea noului regim, și care se simțeau la fel de stânjeniți în fața noilor veniți) s-au născut rivalități puternice pentru controlul demnităților. Adesea în aceste conflicte erau atrași și domnii, care nu de puține ori acționau în opoziție cu marea boierime. „Mare boierime” era acea categorie de boieri ce avea în posesie mari domenii funciare. În lupta cu acești boieri, ce nu conteneau să impună recunoașterea Stărilor, domnii îi sprijineau pe micii boieri, pe noii veniți (grecii fanarioți și levantinii erau preferați în obținerea slujbelor) sau pe cei ridicați de jos. Era un proces normal, prin care domnul încerca să întărească puterea centrală, ocolind autoritatea boierească, și nu unul prin care se încerca înlăturarea boierilor români din dregătorii. „Grecizarea” de care am pomenit se referă tocmai la acest fenomen, nicidecum nu este vorba de o politică antiromânească (din punct de vedere național). Pe de altă parte, este adevărat că se produce o „grecizare”, inclusiv din punct de vedere etnic, dar, așa cum am menționat, fiecare domn venea însoțit de apropiații și fideli săi, de finanțatorii și clientela politică proprie, majoritar de origine grecească. Promovarea acestora avea, credem, conotații politice și social-economice, mai puțin naționale. Nu întâmplător criteriul nobleței a fost schimbat în această perioadă, dregătoria substituindu-se moșiei, stăpânirii pământului în obținerea „calității” de boier. „Boier” era acela ce deține sau avusese slujbe¹⁶⁵. Pe de altă parte, noii veniți, lipsiți de moșii, îl împingeau pe domn în a obliga pe vechii boieri să plătească dări, spre a asigura astfel veniturile domniei. În urma reformelor lui Constantin Mavrocordat pozițiile boierilor greci au fost tot mai mult consolidate. Dregătoria, plătită, recunoscută și tot mai prezentă în cele două Principate a dus la marginalizarea boierimii pământene, obligată cel mai adesea să se retragă la țară, departe de actul decizional. Asta nu înseamnă însă, nici pe departe, că nu au existat mulți boieri pământeni care au obținut importante funcții dregătorești sau că

¹⁶⁴ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 446

¹⁶⁵ Alexandru Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997, p. 273 – 274

restul boierimii române, străină de aceste înalte dregători a dispărut din rândurile „boierimii” ca urmare a impunerii noului criteriu de desemnare a boierimii.

Creșterea numărului grecilor este strâns legat de creșterea dregătoriilor. În primul rând, înmulțirea dregătoriilor era un proces normal, cerut de modernizarea statului, a administrației publice. Centralizarea statului și întărirea capacității acestuia de control asupra întregii sfere a societății s-a făcut în paralel cu scăderea autorității boierești. Privit din acest punct de vedere, regimul fanariot ne apare ca fiind cel care, erodând relațiile feudale, a declanșat modernitatea. Ori situația nu era chiar așa. Dregătoriile, în al doilea rând, s-au înmulțit datorită ispitei domnilor (plecând de la aceea a Porții) de a trage foloase maxime din venalitatea onorurilor. Suntem tentați să credem, din acest punct de vedere, că domnii au înmulțit dregătoriile tocmai pentru a obține, pentru ei, cât mai multe venituri din vânzarea funcțiilor. Fenomenul a luat adesea proporții considerabile, așa încât Poarta s-a văzut nevoită să intervină. Un exemplu în acest sens ne este oferit de firmanul lui Selim al III-lea, din 19-28 octombrie 1791, prin care îi poruncește lui Mihail Șuțu, domnul Țării Românești, să anuleze titlurile de boierie acordate de către fostul domn, pe motiv că acești boieri erau nepricepuți¹⁶⁶. Ceea ce este cert rămâne însă faptul că înnobilările au condus la preschimbarea treptată a boierimii într-un aparat birocatic complex, asemănător din foarte multe puncte de vedere statelor monarhice absolutiste.

Pentru prima dată, în Țara Românească, în timpul domniei lui Matei Ghica (1752 – 1753), boierii greci, aflați în diferite dregătorii, erau mai numeroși decât dregătorii autohtoni. Această situație a dus la reacția vehementă a boierilor pământeni. Nu străină de aceștia din urmă a fost și revolta orășenilor din București, care a determinat în cele din urmă Poarta să-l mazilească pe domn. Astfel de „revolte” ale boierilor împotriva grecilor au fost numeroase în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea¹⁶⁷. Adesea în aceste conflicte erau invocate bunele relații pe care boierii pământeni le întrețineau cu autoritățile ruse sau austriece.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 274

¹⁶⁷ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 447

De asemenea, boierimea pământeană era sprijinită în conflictul său cu fanarioții, folosindu-se cauza națională, de către orășenime și chiar țărănime. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea putem observa, pe fondul acestui conflict politic și social, nașterea, la această boierime pământeană, a identității naționale a românilor de la sud și răsărit de Carpați¹⁶⁸. Deceniul al optulea al secolului a marcat, în raport cu „problema orientală”, o evoluție a mișcării naționale orientată spre obținerea independenței, alimentată de acum tot mai accentuat de dialogul politico-cultural¹⁶⁹.

Pe de altă parte, în interiorul familiilor greco-levantine se produce odată cu trecerea timpului, prin alianțele matrimoniale, dar nu numai, un proces de „românizare”. Adesea aceste familii grecești adoptaseră același punct de vedere în ceea ce privește cauza națională, lupta de eliberare națională de sub dominație turcească. După decenii de conviețuire comună grecii, animați evident și de cauza grecească, devin la începutul veacului al XIX-lea, chiar promotorii acestei lupte antiotomane. Chiar dacă numiți în continuare de către Poartă, domnii fanarioți nu ezită în a avea strânse legături cu statele creștine, ostile de cele mai multe ori turcilor. Unii istorici admit chiar o fuziune între boierimea pământeană și unele familii grecești¹⁷⁰, proces care a contribuit în cele din urmă la diminuarea excluderii și conflictelor interne.

În același sens al ideii exprimate, îi găsim pe unii boieri greci, sedentarizați, în opoziție cu noii greci veniți cu domnii numiți de către Poartă. Din acest punct de vedere am dori a face precizarea că ideea luptei între boierii români (și nici măcar a celei pământene, admițând în acest caz că în rândurile acestei boierimi intrau și persoane de altă origine etnică, în primul rând grecească) și cei greci nu trebuie dusă la extremă. Conflictul, în forma care a existat, a fost cât se poate de normal. Pe de-o parte, a fost expresia unei tranziții spre modernitate, marii boieri pământeni ținând de forma feudală a „vechiului regim”, fără

¹⁶⁸ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 512 – 514

¹⁶⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 319

¹⁷⁰ Alexandru Florin Platon, *op. cit.*, p. 275

însă a înțelege prin aceasta că boierii nou veniți reprezentau „spiritul nou”. Pe de altă parte, acest conflict este unul social, economic și politic, normal considerăm noi, în condițiile conturării și existenței celor două „partide”.

5.2. Expresia iobăgiei transilvâne reflectată în contextul răscoalei lui Horea (1784)

Problema iobăgiei în Transilvania a devenit o mare problemă de stat. Regimul austriac încearcă, așa cum am mai văzut, să reglementeze, cel puțin în anumite măsuri, această problemă. Se fac eforturi pentru reglementarea sarcinilor senioriale, punându-le în acord cu bunurile supusului, dar și să uniformizeze obligațiile țărănești. Au izbutit în mică măsură. Reglementarea urbană (*Certa Puncta*) din 1769 s-a izbit de rezistența nobilimii, care o consideră drept „neconstituțională”¹⁷¹. Provizorie a rămas și sumara reglementare de pe domeniul fiscal al Zlatnei din 1775. Doar în Banat, domeniu al Coroanei, s-a putut introduce o reglementare în 1780¹⁷². Problema iobăgiei era o chestiune importantă, ce trebuia rezolvată, din perspectiva despotismului luminat iozefin. În concepția lui Iosif al II-lea valoarea unui cetățean se măsura în funcție de utilitatea acestuia în raport cu statul. Cea mai mare utilitate în stat reprezentând-o populația care producea și plătea impozite, iar spre aceștia trebuiau să se îndrepte atenția monarhului. Ordonanța imperială din 2 februarie 1783 în Cehia, ulterior extinsă și asupra Austriei, a impus posibilitatea răscumpărării robotei în bani sau natură, dar și împărțirea domeniilor ecleziastice, fundamentale, camerale, foste ale iezuiților, și care urmau să fie colonizate sau date în arendă. Această ordonanță a fost imposibil de aplicat în cazul Ungariei. Aici nobilii argumentau că țăranul nu are bani să-și răscumpere robota, iar această răscumpărare ar deveni în fond o nouă obligație care ar fi dus în cele din urmă la o înrăutățire a condiției țăranilor. Pe de altă parte, o nouă colonizare s-ar fi făcut cu consturi foarte mari, pe care statul nu ar fi

¹⁷¹ David Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700 – 1848*, București, 1989, p. 147

¹⁷² *Ibidem*

putut să le suporte. Cu toate acestea intenția împăratului a fost clară: dorea introducerea, măcar treptată, a răscumpărării robotei, în același timp el își manifesta intenția de a extinde proprietatea mică țărănească. O proprietate țărănească a putut fi constituită în Austria, mai puțin în Ungaria, Banat sau Transilvania. Lungi discuții au stârnit și intenția împăratului de desființare a șerbiei. Ordonanțele imperiale sunt clare, cu toate acestea nobilimea le răstălmăcește, iar aplicarea lor a întârziat nesferat de mult.

În Munții Apuseni, cu deosebire pe domeniul Zlatnei, care va deveni focarul principal al răscoalei din 1784, chestiunea țărănească a căpătat o formă particulară. Aici moții se ocupau pe lângă agricultura și de minerit sau micile meșteșuguri, în special prelucrarea lemnului. Domeniul Zlatnei era unul fiscal, preluat de către fiscal austriac de la principii transilvăneni. Importanța acestuia este mai puțin una agricolă și mai mult una minieră. Aici statul austriac a introdus posibilitatea răscumpărării obligațiilor în muncă încă prin urbariile din 1745 – 1746. această răscumpărare era menită să simplifice raporturile sociale, dar și să elibereze forța de muncă necesară dezvoltării mineritului¹⁷³. Începând de prin anul 1770, politica statului de sporire a resurselor fiscale a dus la intensificarea exploatării domeniului. Deschiderea de noi mine nu a dus, așa cum era normal la o îmbunătățire a condițiilor de viață a țăranilor care lucrau aici. Au crescut mereu sarcinile bănești sau în natură (răscumpărându-se anumite munci), au sporit însă muncile auxiliare, de asemenea, au crescut taxele și impozitele datorate statului sau comitatului. Încercările de reglementare provizorie de pe domeniu, de la 1775, sub pretextul uniformizării sarcinilor a introdus obligația de lucru de două zile pe săptămână. Dar cum aici domeniul nu avea un pământ alodial, sarcina în muncă a fost convertită în bani. În același timp diversele munci cerute de intensificarea exploatării miniere erau considerate obligatorii pentru răscumpărarea robotei, care oricum fusese inclusă în taxe¹⁷⁴. Astfel, sub pretextul „ușurării” sarcinilor, țăranii s-au trezit cu agravarea lor considerabilă. Iar de aici până la revoltă nu a fost decât puțin. În acest context satele domeniului se asociază și trimit, prin

¹⁷³ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 749 – 750

¹⁷⁴ David Prodan, *Supplex Libelus Valachorum* ..., p. 249

intermediul unei delegații (din care făcea parte Horea și Cloșca, unul din Albac, reprezentând domeniul de sus, celălalt din Cărpiniș, reprezentând satele din domeniul de mijloc). Țăranii se plâng de sporirea sarcinilor, de încasări și munci arbitrare, de restricții, de abuzuri, de prestațiile cerute de comitat, de pedepsele pe care trebuiau să le îndure.

Primul incident major a fost cel din 24 mai 1782, din târgul Câmpeni, unde între moți și arendașii armeni ai cârciumăritului s-a iscat o ceartă¹⁷⁵. Armenii nu îngăduiau moților să-și vândă în târg băuturile proprii. În virtutea dreptului tradițional moții erau cei care aveau acest drept, pentru care plăteau și răscumpărarea cârciumăritului. Armenii, ca să-și apere dreptul cumpărat, au venit în târg cu oameni înarmați. Moții revoltați au spart buțile și au vărsat băutura armenilor. Autoritățile, alarmate de ceea ce se putea naște dintr-o asemenea răzvrătire, au ordonat cercetarea și pedepsirea celor vinovați¹⁷⁶. Cinci țărani au fost condamnați la moarte, alții bătuți, iar locuitori din Câmpeni, Bistra, Vidra și Râu Mare au fost obligați să plătească o despăgubire de 8708 florini¹⁷⁷, asta deși băutura vărsată nu făcea mai mult de 343,41 florini¹⁷⁸. Noua delegație a țăranilor trimisă la Viena se plângea de pedepsele nedrepte, de condamnările la moarte, de cruzimea bățăilor, de sarcinile noi, toate acestea adăugându-se celor vechi. Rezultatul a fost intervenția Consiliului de Stat, iar ordinul venit de la Viena încerca să împace ambele tabere, propunând încetarea abuzurilor, fără a face însă referiri la obligațiile și sarcinile foarte mari datorate de țărani. Singurul rezultat real a fost comutarea pedepsei cu moartea țăranilor ce fuseseră condamnați pentru tulburarea de la Câmpeni în închisoare și bătaie.

Ceea ce a declanșat răscoala țărănească a fost legat de conscripția militară ordonată de către Iosif al II-lea, la 31 ianuarie 1784, în vederea întăririi sistemului de apărare local. Tentați de statutul de libertate oferit în cazul înrolării țăranii iobagi s-au înghesuit să se înregimenteze. Adeziunile țăranilor români, dar și maghiari sau sași,

¹⁷⁵ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 183

¹⁷⁶ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 755

¹⁷⁷ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 183

¹⁷⁸ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 290

erau însoțite de intenția acestora de a deveni stăpâni pe pământurile lucrate și de a împărți pe cele ale nobililor. Încercarea de a opri fuga de pe domenii a dus la contramandarea conscripției, ceea ce a dus la declanșarea revoltei, generată de situația grea a iobagilor și conflictele anterioare nerezolvate.

Evenimente legate de conscripția militară l-au găsit pe Horea la Viena, unde pentru a patra oară (prima în 1779, a doua în 1780, a treia în 1782, a patra și ultima în postul Crăciunului din 1783, dar se întoarce abia în mai 1784¹⁷⁹) conduce o delegație țărănească care căuta dreptate la Curte. Această a patra delegație a fost primită de însuși Iosif al II-lea, pe data de 1 aprilie 1784¹⁸⁰, căruia Horea i-a înmănat o petiție care cuprindeau revendicările locuitorilor din Munții Apuseni. Petiția, în cinci puncte, sintetiza viața grea a iobagilor și, totodată, reflectă revendicările țărănești: locuitorii satelor din Munți sunt supuși anual, pe lângă taxa obișnuită, la plata mai multor sume de bani; tot ei sunt obligați ca în afară de darea fixată să dea multe altele, fără a primi vreo chitanță; datorită muncilor pe care le prestează pentru domeniu sau pentru lucrări publice ale comitatului câte două săptămâni neîntrerupte, supușii nu-și pot îndeplini lucrul în gospodăria proprie, care astfel suferă; locuitorii de pe domeniul cameral obiectează asupra expansiunii – fără nici o dispoziție sau regulă – a jurisdicției comitatului asupra satelor din Munți; în sfârșit, acei dintre locuitori care se plâng, cerând îndreptarea situației lor, sunt apoi bătuți de funcționari și autorități sau închiși, cum se găseau și atunci unii dintre ei. Întors de la Viena, Horea a găsit situația destul de încordată. Tulburările pricinuite de conscripția militară sunt în plină desfășurare. În mijlocul acestor agitații, figura lui Horea¹⁸¹, „conducătorul” primit de „bunul împărat”, „investit de împărat să ridice împotriva domnilor pe țărani”, capătă o dimensiune centrală, un prestigiu al omului providențial. Alături de Horea în cele mai multe

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 291

¹⁸⁰ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 555

¹⁸¹ Numele real al lui Horea era Nicula Urs Vasile. Lumea îl poreclea Horea, după darul acestuia de a „hori”, adică de a cânta frumos. Era original din Arada, care aparținea de satul Albac, comuna Râu (Arieșu) Mare. Născut în 1730 într-o familie de țărani camerali, Horea practica meșteșugul lemnului, ocupându-se chiar și cu construcția bisericilor de lemn.

acțiuni țărănești din preajma răscoalei și din timpul desfășurării acesteia a fost Cloșca¹⁸².

Reluată în octombrie 1784, conscripția militară a avut darul de a spori, paralel cu interesul tot mai mare pentru militarizare, și atmosfera de nemulțumire în rândul țăranilor. La 28 octombrie, în ziua de târg, la Brad, în comitatul Zarand, Crișan¹⁸³, unul din viitorii conducători ai răscoalei, cheamă, în numele lui Horea, țăranimea la adunare, pentru a-i face cunoscută „porunca” imperială de a se înrola și de a primi arme, refuzând a mai presta slujbe domnești¹⁸⁴. Îndreptați spre Alba Iulia, la 1 noiembrie 1784, se produce incidentul de la Curechiu, provocat de slujbașii nobiliari care încercau să-i oprească pe țărani cu forța¹⁸⁵. A fost scânteia care a declanșat una dintre cele mai mari răscoale țărănești din Europa secolului al XVIII-lea. În doar câteva zile răscoala se întinde în tot Zarandul iar apoi în comitatul Hunedoara și Arad. În timp de numai șase zile nu mai puțin de 230 de curți nobiliare au fost distruse¹⁸⁶. Țăranii atacă curțile nobiliare, jefuiesc,ucid sau constrâng pe nobili să se boteze ortodox, iar fetele nobile să se căsătorească îndată cu iobagi¹⁸⁷. Țăranii după mai multe acțiuni îndreptate împotriva nobililor și dregătorilor își orientează acțiunile spre Deva, locul unde se refugiaseră o mare parte a nobililor¹⁸⁸. Două atacuri ale țăranilor, din 6 și 7 noiembrie, au fost respinse. În toată această perioadă răscoala se întinsese în întreaga Transilvania, fiind antrenați și

¹⁸² Ioan Oargă, numele adevărat a lui Cloșca, era un iobag originar din Cărpinușul Câmpenilor. El era mai tânăr, având în timpul răscoalei 37 de ani, și posedea o oarecare avere.

¹⁸³ Crișan se numea în realitate Giurgiu Marcu și era din comuna Vaca, de lângă Brad. Acesta multă vreme a fost soldat într-un regiment de linie din Timișoara. În anul 1784 el aveau 52 de ani.

¹⁸⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 320

¹⁸⁵ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 557

¹⁸⁶ Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, V. Chereșteșiu, T. Morariu, *op. cit.*, p. 185

¹⁸⁷ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 190

¹⁸⁸ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 762

iobagii maghiari din Câmpia Transilvaniei¹⁸⁹. În noiembrie răscoala era în apogeu. În aceste împrejurări de ridicare generală, țărănimea încrezătoare în biruința ei formulează cunoscutul ultimatum din 11 noiembrie 1784 adresat nobilimii refugiate în cetatea Devei¹⁹⁰. Ultimatumul comunicat, sub amenințarea cu moartea, în numele lui Horea și al poporului său era adresat nobililor în speranța că aceștia se vor învoi, caz în care țăranii le făgăduiesc pacea. Textul ultimatumului cuprindea doleanțele iobagilor, fiind un important reper în stabilirea poziției și condiției țăranilor, nu în ultimul rând, în forma în care a fost conceput el exprima un profund modernism. Feudalitatea trebuia să dispară, iar ideea egalității este una centrală. Redăm în cele ce urmează textul ultimatumului¹⁹¹: „Nobilul comitat împreună cu toți stăpânii de moșii și cu toată seminția lor să jure pe cruce. Nobili să nu mai fie, ci fiecare, dacă va putea găsi undeva o slujbă împărătească, din aceea să trăiască. Nobilii stăpâni de moșii să-și împartă odată pentru totdeauna moșiile. Și ei să plătească dare ca și poporul de rând. Pământurile lor să se împartă între poporul de rând, după porunca ce o va da înaltul împărat”.

Cu toate succesele pe care le-a înregistrat, intervenția armatei a făcut ca țărănimea să se retragă în munți, nevoită fiind să se apere. La 7 decembrie la Mihăleni colonelul imperial Kray învinge armata țărănească. Oastea lui Horea se împrăștie, iar capii răscoalei, urmăriți, sunt prinși la 26 decembrie (Horea și Cloșca) și încartiruiți la Alba-Iulia¹⁹², Crișan este prins și el la sfârșitul lunii ianuarie 1785¹⁹³.

Răscoala a trebuit să cadă pentru că nu sosise încă timpul pentru măsurile pe care aceasta le promovase, apoi regimul, oricât de luminist a fost, nu a putut tolera acțiunile țărănești¹⁹⁴. Armata imperială, sub ordinul imperial al lui Iosif al II-lea, a impus practic cu forța

¹⁸⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 321

¹⁹⁰ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 190

¹⁹¹ *Istoria României*, vol. III, ..., p. 765

¹⁹² Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 32

¹⁹³ *Istoria românilor*, vol. VI, ..., p. 561

¹⁹⁴ David Prodan, *Supplex Libelus Valachorum* ..., p. 250

pacificarea și supunerea țăranilor. Cu toate acestea, împăratul s-a exprimat, încă din timpul când acțiunile țărănești nu luaseră sfârșit, pentru ameliorarea condițiilor țărănești. Măsurile luate după înfângerea răscoalei și anchetarea conducătorilor acesteia împăratul a găsit de cuviință să fie scoase de sub competența nobilimii, el însuși numind o comisie imperială care să se ocupe de aceste chestiuni. După ce Horea și Cloșca au fost purtați în lăntuiți, vreme de două săptămâni prin satele de pe Mureș, comisarul imperial proclamă sentința capitală asupra celor trei conducători ai răscoalei. Întrucât Crișan s-a spânzurat în închisoare, această sentință a fost aplicată doar în cazul lui Cloșca și Horea, la 28 februarie 1785.

Urmările răscoalei au fost diverse, dar cea mai importantă a fost desființarea iobăgiei, pe care împăratul a promulgat-o, printr-o patentă imperială din 22 august 1785¹⁹⁵. De data aceasta nobili nu au mai protestat așa cum făcuseră în 1783. Au fost suprimate de asemenea abuzurile administrative și s-au acordat moșilor importante ușurări, între altele amintim: pășunatul liber, dreptul de a cultiva pământul rezultat în urma despăduriri (aceasta era permisă acolo de unde nu se puteau aduce lemnele), scutiri de dări pentru mineri, etc.¹⁹⁶ Moartea împăratului Iosif al II-lea, în 1790, a însemnat și sfârșitul reformismului. Situația țăranimii a rămas tot nerezolvată, asta și datorită presiunii foarte mari a nobililor feudali, interesată în menținerea acestor raporturi. Problema libertății iobăgilor transilvăneni va redeveni una puternic revendicată în timpul revoluției de la 1848.

5.3. Situația preoțimii române în Transilvania

Viața religioasă a românilor ardeleni în secolul al XVIII-lea este dominată de mutațiile introduse de Unirea unei părți a românilor ortodocși cu Roma. Pe de altă parte, o lume rurală tradițională, societatea transilvăneană este profund sensibilizată la problematicile bisericești, iar determinismele religioase marchează profund mecanismele vieții comunitare. Țăranul a fost și a rămas în secolul al

¹⁹⁵ Idem, *Problema iobăgiei* ..., p. 171

¹⁹⁶ Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, ..., p. 294

XVIII-lea profund marcat de spiritul religios. Biserica, este instituția omniprezentă, unica prezență de altfel în toate momentele fundamentale ale vieții, de la botez la mormânt totul fiind acompaniat de biserică¹⁹⁷. Rolul preotului în comunitate era multiplu, complex și diversificat, contribuind la emanciparea culturală, la dezvoltarea orizontului de cunoaștere, fiind legătura imediată cu autoritățile locale și superioare în rezolvarea tuturor problemelor enoriașilor. În jurul bisericii, a preoților, se naște cel mai adesea coeziunea comunitară. Preotul român, trăind împreună cu țărani, confundându-se adesea ca statut social cu acesta, nu era însă omul simplu. În mentalul colectiv, el, împreună cu biserica, construită cel mai adesea în mijlocul satului, este considerat centrul universului local. Religia trăită în satele românești, împregnată, prin prelevarea religiei populare, de numeroase superstiții, vrăjitorii, descântece, farmece sau obiceiuri arhaice, se datora cel mai adesea și condiției preotului. Preotul însuși făcea parte din această lume mistică.

Nivelul pregătirii preoților era destul de redus, iar numărul școlilor și calitatea învățământului lăsa de dorit. Acest fapt este surprins și de către contemporani care semnalând starea lor materială și condiția socială a acestora, apropiată de a țăranimii, menționează slaba lor pregătire teologică și nivelul cultural scăzut¹⁹⁸. Unirea cu biserica Romei a adus o nouă percepție, care cu timpul a dus la schimbarea, nu numai a statutului social al preoților, ci și a nivelului lor de instruire. Inițierea acestora era mult mai bine organizată, iar pregătirea acestora stătea în atenția clericilor romano-catolici, beneficiind de instituțiile special constituite în care erau formați viitorii îndrumători spirituali ai enoriașilor¹⁹⁹. Diplomele Unirii românilor cu biserica romană stipulau în mod expres înființarea de școli pentru pregătirea preoților²⁰⁰. Apoi tinerii greco-catolici aveau acces la studii superioare în seminariile și universitățile europene, unde își desăvârșeau pregătirea²⁰¹. Încă de la

¹⁹⁷ Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 80

¹⁹⁸ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 316

¹⁹⁹ Iudita Călușer, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, Oradea, 2000, p. 119 – 120

²⁰⁰ Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 90

²⁰¹ Iudita Călușer, *op. cit.*, p. 120

început promotorii actului Unirii bisericești, s-au străduit să-i instruiască pe adepți nu numai în domeniul teologic, care presupunea o cunoaștere adecvată a ritului, ci și formându-le o cultură, pentru care erau însă necesare școli și seminarii proprii²⁰². Kollonich afirma că „stabilitatea Unirii poate fi asigurată doar de bărbați învățați și exemplari de rit grec”²⁰³. La 1702, la doar câțiva ani după Unire, episcopul Atanasie Anghel a hotărât deja trimiterea unor tineri să studieze la Tyrnavia, Viena și Roma. Pe de altă parte, teologilor greco-catolici li s-a pus la dispoziție numeroase tratate de teologie catolice. Organizarea învățământului teologic românesc unit de la Blaj, alături de publicare unor cărți cu conținut teologic, a contribuit la ridicarea și formarea unei preoții superioare, ca nivel de pregătire. *Propovedaniile* lui Samuil Micu și *Predicile* redactate de Petru Maior și-au adus o contribuție semnificativă în procesul de ameliorare a vieții religioase²⁰⁴. Școli greco-catolice au fost înființate la nivelul protopopiatelor. În anul 1765, sub episcopatul lui Atanasie Rednic sunt atestate un număr de 55 de școli românești²⁰⁵. Alți tineri români învățau în seminariile catolice din Transilvania și din imperiu. Tinerii absolvenți ai seminariilor teologice au fost repede promovați și încadrați ca preoți, asta în condițiile în care era simțită nevoia de a schimba mentalitatea preoției tradiționale. Era nevoie de preoți care să respecte rigorile disciplinei. Acest fenomen este unul foarte prezent mai ales în perioada iozefină, când preotul „se transformă” într-un funcționar de stat foarte important²⁰⁶.

Preoțimea ortodoxă, în schimb, după suprimarea Mitropoliei Ardealului, este privată de o instruire sistematică²⁰⁷. Nivelul de pregătire al preoților ortodocși a fost pe tot parcursul secolului unul deficitar. În

²⁰² *Ibidem*

²⁰³ Greta Monica Miron, *Adevărații uniți sau preoții români din Transilvania secolului al XVIII-lea între unire și ortodoxie*, în volumul colectiv *Tentația Istoriei ...*, p. 563

²⁰⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 316

²⁰⁵ Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 91

²⁰⁶ Ioan Horga, *Contribuții la cunoașterea jozefinismului provincial*, Oradea, 2000, p. 94 – 95

²⁰⁷ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 316

prima jumătate a secolului preoții ortodocși au fost sfințiți în țările române vecine sau la Karlowitz. Instruirea mării majorități a preoților se făcea printr-un fel de ucenicie efectuată de către tânărul candidat în jurul preotului mai experimentat, în calitate de „făt, diacon, gramatic sau ceteț”²⁰⁸. Scrisul, cititul, deprinderea cântării bisericești sau cunoașterea rugăciunii *Tatăl nostru*, erau considerate condiții suficiente pentru a deveni preot. Statul austriac s-a preocupat de pregătirea clerului ortodox, asta mai mult după instaurarea regimului despotic luminat al Mariei Tereza și a fiului acesteia Iosif al II-lea. Împărăteasa a luat hotărârea prin care „nici un supus român sau sârb să nu fie hirotonisit preot până nu-și vor fi terminat studiile la colegiul înființat la Novi Sad, lângă Petrovaradin și nu va fi învățat limba latină”²⁰⁹. Edictul de Toleranță a adus nu numai libertate de exprimare a credinței pentru ortodoxie, ci și o preocupare directă a statului în ceea ce privește formarea preoților ortodocși.

Cu toată insistența autorităților statului, dar și a Bisericii preoțimea în secolul al XVIII-lea va continua să aibă o pregătire minimală, cu modeste cunoștințe teologice, adesea sunt cazuri de preoți semianalfabeți. Procesul de ameliorare a condiției pregătirii preoților a fost totuși vizibil, comparând începutul cu sfârșitul secolului. Apoi acest proces este mai prezent în rândurile preoților greco-catolici și mai puțin observabil la ortodocși. Dincolo de aceste trăsături generale, nu trebuie omis a preciza că alături de preoții cu nivel mediu de pregătire exista și o categorie de preoți care dețineau vaste cunoștințe teologice, remarcându-se nu de puține ori prin nivelul cultural superior.

Condiția socială și materială a preoților este de asemenea un subiect interesant. Dorința de schimbare a statutului social, dar și mediul familial sau cel parohial erau cele mai importante coordonate care au acționat cu putere în alegerea deciziei de a deveni preot²¹⁰. Considerăm că discuția noastră trebuie să înceapă de la această chestiune. Situația socială și materială a preoților români, indiferent cât de modestă era, a fost deosebit de râvnită în mediul românesc, majoritar rural. Preoții

²⁰⁸ Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 92

²⁰⁹ Apud Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 91

²¹⁰ Ioan Horga, *Contribuții ...*, p. 96

ortodocși erau recrutați cel mai adesea din familiile preoților sau cantorilor, dar și din rândurile țărănimii, mai puțin din rândurile nobililor. Preoții uniți provin cel mai adesea din rândul clerului și micii nobilimi²¹¹.

Preoții români, trecuți la greco-catolicism, au cunoscut o schimbare a statutului social și o îmbunătățire a situației materiale. Ameliorarea condițiilor preoților uniți a fost un proces continuu, ei obținând în cele din urmă un statut similar cu cel al preoților romano-catolici.

Imaginea preotului ortodox este însă una sumbră. Redăm în cele ce urmează o descriere pe care a făcut-o, la 1702, iezuitul Andreas Freyberger²¹²: „Preoții poporului sau parohii oficiază liturghia duminică și în zilele de sărbătoare, niciodată însă în zilele săptămânii. Ei se ocupă cu munca câmpului, ară, grăpează, seceră, treieră grâul ca și ceilalți țărani. ... Ca îmbrăcăminte nu se deosebesc de ceilalți țărani laici, fiind îmbrăcați în piei de oi și de capre, deosebiți de poporul de rând numai prin acoperământul capului, care la preoți e de culoare albastră, iar la protopopi și arhidiaconi de culoare neagră, și nu-l scot din cap nici când se întâlnesc cu bărbații de cea dintâi calitate”. Condiția socială a preoților ortodocși se deosebește de cea a altor confesiuni: „Preoții nu strâng decima de la popor ci precum am spus, își agonisesc pâinea prin munca la câmp; ceea ce e și mai mult, preoții aceștia sau parohii erau numărați între iobagi, care nume indică servajul. În ceea ce privește contribuțiile, transporturile, scoaterea dărilor, precum și a altor sarcini, angarale și servituți, nu se face nici o deosebire între ei și laici, ei sunt supuși robiei”²¹³.

Cu toate schimbările survenite pe parcursul secolului al XVIII-lea situația lor socială și materială a preoților ortodocși nu a cunoscut profunde prefaceri pozitive. Poziția preotului român ortodox a rămas în continuare una deosebită la nivelul comunității, el își câștigă tot mai mult, odată cu răspândirea învățământului confesional, rolul de elită, de intelectualitate rurală.

²¹¹ *Ibidem*, p. 97

²¹² Apud Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 84 – 85

²¹³ *Ibidem*, p. 85

5.4. Bărbatul și femeia în societatea rurală tradițională

Societatea țărănească ne fascinează. Apropiată sau distantă, specifică sau de ansamblu, dispărută sau eternă? Pentru ca istoricul să pătrundă în intimitate, a fost nevoie ca ordinea lucrurilor să fie răsturnată, iar viața particulară să nu mai fie considerată o zonă interzisă, obscură, blestemată: locul plăcerilor și a robiei, al conflictelor și visurilor umane, centrul, poate provizoriu, al vieții indivizilor, necunoscut, vizitat și legitimat în cele din urmă²¹⁴. În miezul gândirii politice și economice, al preocupărilor sociale, morale, medicale ale timpului, conceptul de „privat” generează nenumărate demersuri teoretice, nominative sau descriptive al căror epicentru este familia. Din păcate pentru istoricul de azi, statul a fost prea puțin interesat de viața privată a indivizilor. Doar conflictele violente atrag atenția instituțiilor statului și, de aici interesul istoricilor pentru arhivele tribunalelor.

Căsătoria – nașterea familiei. Michelle Perrot²¹⁵ definea familia ca „Atom al societății civile, gestionara intereselor private a căror bună confectionare este esențială forței statelor și progresului umanității. Un număr de funcții îi sunt repartizate. Cheie de boltă a producției, ea asigură funcționarea economică și transmiterea patrimoniilor. Celulă a reproducerii, ea asigură necesarul de copii, cărora le distribuie o bună socializare. Garantă a rasei, ea veghează asupra purității și sănătății sale. Creuzet al conștiinței naționale, ea transmite valorile simbolice și memoria întemeietoare. Ea este creatoare atât de cetățenie, cât și de civilizație”. Punctul de plecare al familiei este căsătoria, considerată momentul zero în studiul demografic. Este momentul în care este creat grupul social cel mai important al unei societăți. Nu întâmplător comunitatea celebrează prin căsătorie biruința asupra timpului, este momentul în care sensibilitatea umană se apropie de „perfecțiunea dorită”. Reforma catolică și puritană a mutilat o parte din exaltările culturii tradiționale. Când survine în cursul secolului al XVIII-lea o

²¹⁴ *Istoria vieții private*, coordonatori Philippe Ariès și George Duby, vol. VIII, București, 1997, p. 5

²¹⁵ Michelle Perrot, *Funcțiile familiei*, în *Istoria vieții private*, vol. VII, ..., p. 87

modificare profundă a motivațiilor – sacrificarea bucuriei de a trăi în favoarea obținerii iluzorii a unui avantaj material – aceste motivații noi vor găsi sprijinul unei asceze. Excesiva constrângere a sexului se va răsfrânge asupra darului vieții. Celibatul feminin se întâlnește foarte rar în casele populare, spre deosebire de ceea ce se întâmplă în vârful ierarhiei sociale. Monahismul feminin este interzis celor umili²¹⁶. Dificultățile materiale sunt multe, iar atracția modestă. Există puține „fete bătrâne”, chiar și văduvele, înainte de 30 de ani, găsesc ușor potențenți²¹⁷. După o cercetare sumară asupra perioadei din an când se realizau căsătorii putem constata un gol principal în timpul Postului Paștelui și un gol secundar în timpul Postului Crăciunului. Pe lângă sărbătorile religioase, hotărâtoare în momentul alegerii datei de căsătorie erau și muncile câmpului.

Formele de realizare a căsătoriei erau variate, impunându-se respectarea anumitor ceremoniale, ce includeau: pețitul, cererea în căsătorie și tocmeala zestre (este încheiat un fel de contract matrimonial), logodna, cununia religioasă și, în cele din urmă, nunta, adică ospățul²¹⁸. Mariajul presupunea, dar și crea drepturi și obligații pentru cei care contractau căsătoria, aspecte față de care biserica, comunitatea și statul nu puteau rămâne indiferente. Căsătoria era un rit de trecere spre adevărata viață, spre viața umană, cu multiple implicații sociale. Nu o anumită vârstă marca trecerea individului peste pragul maturității, ci întemeierea unei familii.

Căsătoria era un act de unire definitivă a soților, divorțul era foarte rar întâlnit și condamnat. „Cine se căsătorește se unește pentru toată viața” este ideea centrală a unui vechi proverb popular. Fiecare căsătorie poartă în ea un destin, bun sau rău, iar relațiile dintre tineri căsătoriți devine obiectul unui interes pasionant al comunității sătești.

²¹⁶ Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol. I, București, 1989, p. 222

²¹⁷ Mortalitatea feminină crescută, legată de primejdiile primelor nașteri, asociată cu efectele nu todeauna neutralizate, la începutul adolescenței, ale masculinității nașterilor tind să se adâncească, între 25 și 30 de ani putând constata un unor deficit al populației feminine.

²¹⁸ Sorina Paula Bolovan, *Familia în satul românesc din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999, p. 75

Fata are ea aerul unei gospodine? Tânărul bărbat este el amorezat însă de soția lui? Care sunt contradicțiile dintre soți? etc.

Privită din altă perspectivă ideea de cuplu este una foarte relativă. Studiile etnografice au arătat că locuitorii localităților rurale erau uniți mai mult sau mai puțin în relațiile sociale de familie, dar erau susținute tot timpul de către comunitate. Această susținere este foarte puternică în condițiile mortalității omniprezente care dislocă familiile făcându-le vulnerabile. Comunitatea în schimb nu moare, iar încrederea indivizilor în ea trebuie să rămână puternică. Familia este victima acestei realități, individul trăiește, în schimb dincolo de familie, în colectivitatea socială a grupului de rudenie din care provine și nu numai. Solidaritatea familială depinde de crizele economice, de necesitatea deplasării pentru munci sezoniere, uneori migrația sezonieră devine definitivă. În acest ultim caz solidaritatea familiei crește, fenomen generat de așezarea într-o nouă comunitate. Apoi emanciparea personală, excluderea de la partajul moștenirii, migrația spre oraș, noile profesii, etc., conduc la o creștere semnificativă a solidarității dintre parteneri.

Relația dintre soț – soție este cel mai adesea dominată de relația dintre cele două persoane și exploatarea lor, astfel ecuația propusă este una lărgită la varianta relației soț – soție – pământ. Această nouă relație se înscrie într-un univers cosmic, în ciclurile sezoniere, meteorologice. Relația e unică. Viața fiind afectată de cel mai mic capriciu al vremii, al naturii în general.

Familia nu a fost în toate cazurile una lărgită, adesea ea era compusă doar din părinți și copii. Ea era însă patriarhală, autoritatea soțului asupra soției era completă, iar subordonarea acesteia era acceptată de toată lumea. Pentru a controla exploatarea pământului sunt elaborate adevărate strategii, între care și realizarea de alianțe matrimoniale care să asigure succesiunea, accesul la pământ. Tinerii căsătoriți depind economic în cele mai multe cazuri de părinți, iar această dependență îi leagă de comunitate, de mentalul colectiv. Tânăra familie este nevoită să se condiționeze de alte persoane ceea ce crează o presiune asupra solidarității dintre soți. Adesea este căutată solidaritatea în afara familiei, în grupurile de vârstă și categoria sexuală. Astfel apare solidaritatea masculină și cea feminină. Se conturează „organizațiile” de

muncă unde petrecerea timpului era mai mare decât în familie. Când s-a obținut independența economică atunci a crescut și autonomia cuplului în interiorul grupului de rudenie, atunci a început să fie valorificat rolul femeii, să se impună spiritul egalității dintre soți. Constatăm prin urmare două tipuri de relații între soți: 1. cazul celor ce sunt sub tutela părinților, a grupului de rudenie, a cutumelor, și unde femeia avea un statut inferior; 2. cazul celor emancipați, a celor „evadați” din tradițional, unde soțul acceptă „egalitatea” femeii. În acest al doilea caz putem discuta de o uniune de dragoste, unde „fericirea” este mai prezentă, soțul impune mai puțin autoritatea sa împotriva femeii, există cel mai adesea un consens între soți, relația se bazează pe tandrețe și plăcere fizică. Aceste cupluri însă se lovesc de refuzul acceptării venite din exterior, de repudierea familiei, de excluderea de la partajul moștenirii, iar de aici apar alt gen de probleme care au repercurșiuni asupra vieții de cuplu.

Locul femeii în societatea rurală, în familia rurală tradițională este de asemenea unic. Dreptul o face inferioară (juridic), apoi ea este considerată ca o producătoare, și are o poziție privilegiată atunci când deține pământ. Putem vorbi de exploatarea acesteia, iar munca sa este dependentă în mare măsură de cea a bărbatului. Ea are nevoie de „bunăvoința” soțului.

Autoritatea bărbatului este dată de legea civilă și religioasă, de familie și comunitate²¹⁹, dar cel mai adesea de structura socio-profesională a societății tradiționale, de profesiunile „masculine” și „feminine”. Mortalitatea masculină, el este cel care se consumă, trudește, se sacrifică, moare primul, este în măsură să traseze un anumit respect care duce în cele din urmă la autoritate. Ea se ocupă mai mult de „toaleta” gospodăriei, de imaginea și împodobirea gospodăriei. Copii erau născuți de femeie pentru soț. Adesea tânara soție trebuia să treacă și testul de „gospodină”, calitatea aceasta era obținută după ce trecea prin „filtrul” soacrei, abia ulterior obținea statutul de femeie adultă. Tânărul bărbat, în căutarea unei soții, nu se uită dacă aceasta știe să conducă carul cu boi sau dacă poate face față muncilor câmpului (deși

²¹⁹ Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 169

nici acestea nu erau excluse), cel mai adesea „gura satului” îl învăța dacă este în măsură să fie o bună gospodină.

Pe de altă parte, dincolo de discursul folclorist legat de autoritatea masculină și subordonarea feminină, societatea țărănească recunoaște că soțul și soția dețin roluri complementare și solidare. Adesea documentele vorbesc despre femei ce nu îndeplinesc capriciile soților. Cu toate acestea, femeia are „obligația de a-și urma soțul”²²⁰, iar această îndatorire spune foarte mult. În momentul căsătoriei ea, juridic, trece de sub autoritatea tatălui sub aceea a soțului.

Interesante, din punct de vedere al subiectului abordat, sunt statusurile și rolurile în cadrul familiei, puterea tatălui și emanciparea femeii. Relația căsătorie – menaj și căsătorie – dragoste sunt în măsură să atingă sensibilitățile umane. Bărbatul este cel asupra căruia comunitatea își îndreaptă atenția, bunăstarea sau lipsa acesteia oferă o imagine asupra bărbatului. El este responsabil de ceea ce face în ochii comunității, în schimb imaginea femeii este transmisă și asupra bărbatului. Rolurile principale din spațiul public sunt rezervate bărbatului²²¹, femeii îi este rezervat spațiul privat al casei, al gospodăriei.

²²⁰ Georgeta Chirilă, *Aspecte privind statul juridic al femeii căsătorite din Țara Românească și Moldova reflectat de pravilele domnești din secolul al XVII-lea*, în *Studia Universitatis Petru Maior, Historia*, 3, Târgu Mureș, 2003, p. 74 – 75

²²¹ Barbu Ștefănescu, *Sociabilitate rurală, violență și ritual*, Oradea, 2004, p. 57

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

- ACHIM, V., *Țiganii în istoria României*, București, 1997
- ALBU, N., *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944
- ANDEA, A., *Iluminism și modernizare în societatea românească*, Cluj-Napoca, 1996
- ANDEA, S., ANDEA, A., *Structuri transilvane în epoca luminilor*, Cluj-Napoca, 1996
- ANGHEL, G., *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972
- ANTOHI, S., *Utopica. Studii asupra imaginarului social*, București, 1992
- ARICECU, A., *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977
- ARIÈS, P., DUBY, G. (coord), *Istoria vieții private*, vol. VIII, București, 1997
- ARION, D.C., *Cnejii (chinejii) români. Contribuții la studiul lor*, București, 1938
- BÂRZU, L., BREZANU, S., *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991
- BAUMANN, V.H., *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării (sec. I-IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995
- BĂLAN, I. *Vetre de sihăstrie românească (secolele IV-XX)*, București, 1982
- BĂNCILĂ, B., *Duhul sărbătorii*, București, 1996
- BĂRBULESCU, M., DELETANT, D., HITCHINS, K., PAPACOSTEA, Ș., TEODOR, P., *Istoria României*, București, 1998
- BĂRBULESCU, M., *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984
- BĂRBULESCU, Maria., *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanța, 2001
- BENEA, D., *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996
- IDEM, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV. Interferențe spirituale*, Timișoara, 1999
- BERCIU, D., *De la Burebista la Decebal*, București, 1980
- BERINDEI, D., *Românii și Europa. Istorie, societate, cultură. Secolele XVIII-XIX*, București, 1991
- BERNATH, M., *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj, 1994
- BERNEA, E., *Civilizație românească sătească*, București, 1944
- IDEM, *Timpul la țăranul român. Contribuții la problema timpului în religie și magie*, București, 1940
- BEZA, M., *Urme Românești în Răsăritul Ortodox*, București, 1937

- BICHICEAN, G., *Monarhia și Adunările de stări în Europa Medievală, Europa Centrală și apuseană*, Sibiu, 1999
- BLAGA, L., *Gândirea românească în Transilvania în sec. al XVIII-lea*, București, 1966
- BOCȘAN, N., LUMPERDEAN I., POP I.A., *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Oradea, 1994
- BOLOVAN, S.P., *Familia în satul românesc din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999
- BOTEZATU, M., *Apele în viața poporului român*, București, 1984
- BRAGA, N., *Asociații de meseriași, bancheri și negustori în Dacia romană*, Sibiu, 1995
- IDEM, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980
- BRAUDEL, F., *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969
- BRAUDEL, F., *Histoire et sciences sociales: La long durée*, în *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, Paris, 1958
- BRAUDEL, F., *Timpul Lumii*, București, 1989
- BRĂTIANU, G.I., *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943
- IDEM, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980
- IDEM, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, vol. I, București, 1988
- IDEM, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1988
- IDEM, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în principatele române*, București, 1995
- BULENCEA, A., *Viile și vinurile Transilvaniei*, București, 1975
- BUNEA, A., *Din istoria românilor. Episcopul Ioan-Inochentiu Klein*, Blaj, 1900
- BURKE, P., *Istorie și teorie socială*, București, 1999
- BUZESCU, AL., *Domnia în Țările Române până în 1866*, București, 1943
- CÂMPINA, B., *Scrieri istorice*, vol. I, București, 1973
- CANTEMIR, D., *Descrierea Moldovei*, București, 1973
- CAPROȘU, I., *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989
- CAZACU, A., *Vechile organizări românești. O ipoteză asupra originii lor*, București, 1947
- CĂLUȘER, I., *Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, Oradea, 2000
- CERNOVODEANU, P., *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV – XVIII)*, București, 1973
- CHARLE, C., *Micro-histoire sociale et macro-histoire sociale. Quelques réflexions sur les effets des changements de méthode depuis quinze ans en histoire sociale*, în *Histoire sociale, histoire globale?*, volum colectiv coordonat de către C. Charle, Paris, 1993
- CHAUNU, P., *Civilizația Europei clasice*, vol. I, București, 1989
- IDEM, *Civilizația Europei în secolul luminilor*, vol. I, București, 1986

- CHELCEA, I., *Țigani din România. Monografie*, București, 1944
- CHIRILĂ, G., *Aspecte privind statul juridic al femeii căsătorite din Țara Românească și Moldova reflectat de pravilele domnești din secolul al XVII-lea*, în *Studia Universitatis Petru Maior, Historia*, 3, Târgu Mureș, 2003
- CHRISTESCU, V., *Viața economică în Dacia romană*, Pitești, 1929
- COLUMBEANU, S., *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973.
- CONSTANTINESCU, L.J., *Chestiunea Transilvaniei*, București, 1997
- CONSTANTINESCU, M., DAICOVICIU, C., PASCU, Ș., *Histoire de la Roumanie de origines à notre jours*, Paris, 1970
- CONSTANTINIU, F., *O istorie sinceră a poporului român*, București, 1997
- CORBU, C., *Rolul țărănimii în istoria României*, București, 1982
- COSTĂCHEL, V., PANAITESCU, P.P., CAZACU, A., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957
- CRÎȘAN, I.H., *Burebista și epoca sa*, București, 1977
- IDEM, *Civilizația geto-dacilor*, București, 1992
- IDEM, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986
- Cronica Notarului Anonymus*, traducere de Paul Lazăr Tonciulescu, București, 1996
- CRONȚ, G., *Instituții medievale românești. Înfrățirea pe moșie. Jurătorii*, București, 1969
- DAICOVICIU, C., *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București, 1954
- IDEM, *Dacica*, Cluj, 1969
- DAICOVICIU, C., PASCU, Ș., CHERESTEȘIU, V., MORARIU, T., *Din Istoria Transilvaniei*, vol. I, București, 1960
- DAICOVICIU, H., *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972
- IDEM, *Dacii*, București, 1972
- DELUMEAU, J., *Frica în Occident (sec. XIV-XVIII)*, București, 1986
- DESROSIÈRE, A., *Comment faire des choses qui tiennent. Histoire sociale et statistiques*, în *Histoire sociale, histoire globale?*, volum colectiv coordonat de către C. Charle, Paris, 1993
- DIACONESCU, M., *Răscoala nobililor maramureșeni din 1492*, în volumul colectiv *Nobilimea românească din Transilvania* (coordonator Marius Diaconescu), Satu Mare, 1997
- Documente privind Istoria României*, A. Moldova, veac XVI, vol. IV, București, 1952
- Documente privind Istoria României*, seria C. Transilvania, vol. I., București, 1951
- Documente privitoare la istoria românilor*, volumul XIV al colecției „Hurmuzaki”, partea I (1320 – 1716), publicate de către Nicolae Iorga, București, 1915

- DRAGOMIR, S., *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I-II, Sibiu, 1920-1930
- IDEM, *Românii din Transilvania și Unirea cu biserica Romei*, Cluj-Napoca, 1990
- DRĂGAN, I., *Cnezi și nobili români în vremea Corvineștilor*, în volumul colectiv *Nobilimea românească din Transilvania* (coordonator Marius Diaconescu), Satu Mare, 1997
- IDEM, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440-1514*, București, 2000
- DRĂGAN, I.C., *Mileniul imperial al Daciei*, București, 1986
- DRIMBA, Ovidiu, *Istoria culturii și civilizației*, vol. I-II, București, 1984-1987
- DULGĂU, B., *Raporturi feudale în satele din Țara Oașului în sec. XVI – XIX*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, IX-X, 1992 – 1993, Satu Mare, 1993
- DUMITRAȘCU, S., *Dacia Apuseană*, Oradea, 1993
- DURKHEIM, E., *Les règles de la et méthode sociologique*, Paris, 1981
- EDITH, B., *Realități sociale după reglementarea urbarială tereziană. Plângerile urbariale*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicula Istorie-Arheologie*, tom XII, Oradea, 2002
- IDEM, *Reglementarea urbarială tereziană și lumea rurală din Bihor*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicula Istorie-Arheologie*, tom XIII, Oradea, 2003
- FEBVRE, L., *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953
- IDEM, *Le terre et l'evolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, Paris, 1922
- FENEȘAN, C., *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997
- FILIPAȘCU, A., *Istoria Maramureșului*, București, 1940
- FILITTI, I.C., *Despre vechea organizare administrativă a Principatelor Române*, București, 1935
- FILITTI, I.C., *Proprietatea solului în Principatele Române*, București, 1935
- FLORESCU, R., MICLEA, I., *Geto-dacii*, București, 1980
- FREYBERGER, A., *Relatare istorică despre unirea bisericii românești cu biserica Romei*, Cluj, 1996
- GEMIL, T., *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, 1984
- GEORGESCU, V., *Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre*, București, 1995
- GIURESCU, C.C., *Despre boieri*, București, 1920
- IDEM, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, București, 1964
- IDEM, *Istoria românilor*, vol. I-III, București, 2000
- IDEM, *Începuturile de industrie în Țările Române*, București, 1938
- IDEM, *Studii de istorie socială*, București, 1943
- IDEM, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1997

- GIURESCU, C.C., GIURESCU, D.C., *Istoria Românilor*, vol. I-II, București, 1974-1976
- GIURESCU, D.C., *Țara Românească în secolele XIV și XV*, București, 1973
- GOLLNER, C., *Regimentele grănicerești din Transilvania 1764-1851*, București, 1973
- GONTA, A., *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, 1989
- IDEM, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, 1986
- IDEM, *Studii de istorie medievală*, Iași, 1998
- GUDEA, N., GHIURO, I., *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988
- GYÉMÁNT, L., *Mișcarea națională a românilor din Transilvania (1790-1848)*, București, 1996
- HĂRĂGUȘ, S., *Preoțimea română în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1907
- HITCHINS, K., *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania. 1700-1868*, Cluj-Napoca, 1987
- HOREDT, M., *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958
- HORGA, I., *Contribuții la cunoașterea jozeфинismului provincial*, Oradea, 2000
- IDEM, *Edictul de Toleranță și efectele sale în Crișana*, în volumul colectiv *Tentația Istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*, coordonat de N. Bocșan, O. Ghita și D. Radosav, Cluj-Napoca, 2003
- IDEM, *Europa Luminilor*, Oradea, 2002
- IDEM, *Tradiție și noutate în spiritualitatea românească greco-catolică din epoca luminilor. Episcopia de Oradea*, Oradea, 1996
- IORDAN, I., *Toponimia românească*, București, 1963
- IORGA, N., *Câteva considerații asupra boierimii noastre*, studiu introductiv la lucrarea *Scrisori de boieri. Scrisori de Domni*, Vălenii de Munte, 1925
- IDEM, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908
- IDEM, *Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești*, București, 1928
- IDEM, *Evoluția ideii de libertate*, București, 1987.
- IDEM, *Inscripții din bisericile României*, vol. I, București, 1905
- IDEM, *Istoria Bisericii românești*, vol. I, București, 1995
- IDEM, *Istoria industriilor la români*, București, 1927
- IDEM, *Istoria poporului românesc*, București, 1985
- IDEM, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I-II, , București, 1915
- IDEM, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, 1992
- IDEM, *Istoria românilor pentru neamul românesc*, Chișinău, 1992
- IDEM, *Istoria românilor prin călători*, București, 1981
- IDEM, *Istoria românilor*, vol. III, București, 1937
- IDEM, *Mărunțișuri istorice culese din Ungaria*, București, 1906
- JINGA, V., *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, Brașov, 1995

- KRAUS, G., *Croniva Transilvaniei 1608 - 1665*, București, 1965
- LABROUSSE, E., *L'Histoire sociale. Surces et méthodes*, Paris, 1967
- LASZLO G., *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, Budapesta, 1955
- LEMNY, Ș., *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990
- LUMPERDEAN, I., *Națiune și confesiunea în secolul al XVIII-lea: Opțiuni și preocupări pentru reunificarea ecleziastică a românilor ardeleni*, în volumul colectiv *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII – XIX)*, coordonat de N. Bocșan, I. Lumperdean și I.A. Pop, Oradea, 1994
- LUPAȘ, I. *Din istoria Transilvaniei*, București, 1988
- MACREA, M., *Viața în Dacia Romană*, București, 1969
- MAIOR, P., *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Iași, 1990
- MATEESCU, T., *Monumente istorice și izvoare creștine*, Galați, 1987
- MATEI, M.D., *Geneza și evoluția urbană în Moldova și Țara Românească*, Iași, 1997
- METEȘ, Ș. *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII_XX (Cercetări de demografie istorică)*, București, 1971
- IDEM, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, vol. I, Cluj, 1935
- MIRON, G.M., *Adevărații uniți sau preoții români din Transilvania secolului al XVIII-lea între unire și ortodoxie*, în volumul colectiv *Tentația Istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*, coordonat de N. Bocșan, O. Ghita și D. Radosav, Cluj-Napoca, 2003
- MUNTEANU, V., *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara, 1990
- MURGESCU, B., *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996
- NÄGLER, T., *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992
- IDEM, *Românii și sași până la 1848 (Relații economice, sociale și politice)*, Sibiu, 1997
- NEAMȚU, V., *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iași, 1997
- NICOARĂ, T., *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680 – 1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca, 2001
- NOIRIEL, G., *Les enjeux pratiques de la Construction de l'objet. L'exemple de l'immigration*, în *Histoire sociale, histoire globale?*, volum colectiv coordonat de către C. Charle, Paris, 1993
- OLTEANU, Ș., *Societatea românească la cumpăna dintre milenii (secolele VIII – XI)*, București, 1983
- OLTEANU, Ș., ȘERBAN, C., *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, 1969
- OȚETEA, A., POPESCU PUȚURI, I., NESTOR, I., BERZA, M., MACIU, V., *Istoria poporului roman*, București, 1970
- PÂCLIȘANU, Z., *Istoria Bisericii Române Unite*, partea I-a, München, 1995

- PAMFILE, T., *Agricultura la români*, București, 1913
- PANAITESCU, P.P., *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1994
- IDEM, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 2000
- IDEM, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944
- IDEM, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, București, 1964
- IDEM, *Românii și bulgarii*, București, 1944
- PAPACOSTEA, Ș., *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, București, 1999
- IDEM, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Împeriul mongol*, București, 1993
- IDEM, *Românii în veacul al XIII-lea*, București, 1993
- PAPOIU, P., *Antropologia habitatului în Dobrogea*, București, 2001
- PÂRVAN, V., *Contribuți epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911
- IDEM, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926
- IDEM, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1974
- PASCU, Ș., *Bobâlna*, București, 1963
- IDEM, *Meșteșugurile în Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954
- IDEM, *Răskoale țărănești în Transilvania*, Cluj, 1947
- IDEM, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954
- IDEM, *Transilvania în Epoca Principatului. Timpul suzeranității turcești, 1541-1691*, Cluj, 1948
- IDEM, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I-II, Cluj-Napoca, 1971
- PASCU, Ș., MARICA, V., *Clujul medieval*, București, 1969
- PASCU, Ș., IONAȘCU, I., CIHODORU, C., GEORGESCU-BUZĂU, G., *Istoria medie a României (sec. al X-lea – sec. al XVI-lea)*, Partea întâi, București, 1966
- PAVLESCU, E., *Economia breslelor în Moldova*, București, 1935
- PĂCURARIU, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1994
- PERETZ, I., *Pravilele românești din sec XVII*, București, 1930
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M., DAICOVICIU, H., BÂRZU, L., PREDA, F., TEODOR, D.G., *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995
- PETROLESCU, C.C., *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995
- PIPPIDI, A., *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVII*, București, 1983
- PIPPIDI, D.M., *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967

- PLATON, A.F., *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997
- PLATON, A.F., PLATON, G., *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică*, București, 1995.
- PLATON, G., *Geneza revoluției române de la 1848*, București, 1980.
- POMFILE, T., *Agricultura la români*, București, 1913
- POMPILIU, T., *Interferențe iluministe europene*, Cluj, 1984
- PONCEA, T.V., *Începuturile cristalizării urbane și evoluția orășenească în arealul extracarpatic (sec. X – XVI)*, în *Studii și cecetări socioumane*, nr. 4/1999, București, 1999
- POP, I.A., *Elita românească din Transilvania în secolele XIII – XV (origine, statut, evoluție)*, în volumul colectiv *Nobilimea românească din Transilvania* (coordonator Marius Diaconescu), Satu Mare, 1997
- IDEM, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV*, Cluj-Napoca
- IDEM, *Națiunea Română medievală*, București, 1998
- IDEM, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996
- POPA, D., *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu, 2001
- POPA, M., *Aspecte și interferențe iluministe*, Timișoara, 1997
- POPA, N.M., *Prelegeri de istorie modernă universală*, București, 1981.
- POPA, R., *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1997
- POPESCU, R., *Istoriile domniilor din Țara Românească*, București, 1963
- PRODAN, D., *Iobăgia în Transilvania*, vol. I-III, București, 1967-1968
- IDEM, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700 – 1848*, București, 1989
- IDEM, *Supplex Libelus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984
- PROTASE, D., *Autohtonii în Dacia*, București, 1980
- IDEM, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966
- IDEM, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971
- RANCA, I., *Românii din sacaunele scuiești în antroponimele din conscripții 1699-1821*, vol. I, Cluj-Napoca, 1995
- RĂDULEȚ, R., *Istoria cunoștințelor și a științelor tehnice pe pământul României*, București, 2000
- RĂDUȚIU, A., *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Cluj-Napoca, 1973
- ROMAN, L., VERGATTI, R.Ș., *Studii de demografie istorică românească*, București, 2002
- ROMIER, L., *La răspântia imperiilor moarte*, București, 1998
- RUSSU, I.I., *Daco-geții în Imperiul Roman*, București, 1980
- IDEM, *Etnogeneza românilor*, București, 1981
- IDEM, *Românii și secuii*, București, 1990

- SOBOUL, A., *Description et mesure en histoire sociale*, în *L'Histoire sociale. Surces et méthodes*, Paris, 1967
- SPINEI, V., *Moldova în secolele XI – XIV*, București, 1982
- STAHL, H.H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, *Confederații de ocol, structuri teritoriale și tehnici agricole*, București, 1958
- IDEM, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969
- IDEM, *Probleme confuze în istoria socială României*, București, 1992
- IDEM, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972
- STAHL, H.H., STAHL, P., *Civilizația vechilor sate românești*, București, 1968
- STÂNGĂ, I., *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p.Chr.*, București, 1998
- STĂNILOAIE, D., *Unatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a populației românești*, București, 1973
- STOICA, G., HORSIA, O., *Meșteșuguri sătești tradiționale*, București, 2001
- STOICESCU, N., *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, 1968
- IDEM, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1968
- SUCEVENU, A., *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I-III*, București, 1977
- ȘIPOȘ, S., *Silviu Dragomir – istoric*, Cluj-Napoca, 2002
- ȘTEFĂNESCU, B., *Lumea rurală din Crișana între evul mediu și modern*, Oradea, 1998
- IDEM, *Sociabilitate rurală, violență și ritual*, Oradea, 2004
- IDEM, *Tehnica agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, vol. I-II, Oradea, 1995
- ȘTEFĂNESCU, Ș., *Bănia în Țara Românească*, București, 1965
- IDEM, *Demografia – dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974
- IDEM, *Istoria medie a României. Principatele Române. Sec. XIV-XVI*, București, 1992
- IDEM, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, București, 1996
- TEODOR, P., *Incursiuni în istoriografia română a secolului XX*, Oradea, 1995
- TIGHILIU, I., *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova. Secolele XV-XVII*, București, 1998
- TOMESCU, M., *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968
- TREBICI, V., GHINOIU, I., *Demografie și etnografie*, București, 1986
- TUDOR, D., *Decebal, regele erou al dacilor*, București, 1967
- IDEM, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957
- IDEM, *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, București, 1968

- VELCULESCU, C., *Între scriere și oralitate*, București, 1988
- VLAD, M., *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV-XVIII)*, București, 1973
- VUIA, R., *Tipuri de păstorit la români*, București, 1970
- VULPE, A., *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, București, 1987
- WITING, O., *Istoria dreptului de vânătoare în Transilvania*, București, 1936
- WOLLMAN, V., *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 1996
- XENOPOL, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. I-III, București, 1986-1988
- XXX, *Cultură și societate. Studii privitoare la trecutul românesc*, București, 1991
- XXX, *Istoria economică a României. De la începuturi până la cel de-al doilea război mondial*, coordonator N.N. Constantinescu, București, 1997
- XXX, *Istoria poporului român*, București, 1970
- XXX, *Istoria României. Transilvania*, vol. I, volum colectiv editat sub egida Societății Cultural-Științifice "George Barițiu", Cluj-Napoca, 1997
- XXX, *Istoria Românilor*, vol. I-VI, București, 2000 – 2003
- XXX, *Istoria României*, vol. I – III, București, 1960 – 1964
- ZELETIN, Ș., *Burghezia română (1925), Neoliberalismul (1927)*, București, 1997
- ZUB, A., *Istoriografia română și ascensiunea istoriei sociale*, în volumul colectiv *Noi perspective asupra istoriei sociale în România și Franța*, coordonat de către A.F., Platon, C. OGHINĂ-PAVIE și J.G., Petit, Iași, 2003
- ZUGRAVU, N., *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997
- ZUGRAVU, N., *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, 1994